

ΕΘΝΙΚΟ ΙΔΡΥΜΑ ΕΡΕΥΝΩΝ
ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ
ΠΗΓΕΣ 2

Ελισάβετ Α. Ζαχαριάδου

ΔΕΚΑ ΤΟΥΡΚΙΚΑ ΕΓΓΡΑΦΑ
ΓΙΑ ΤΗΝ ΜΕΓΑΛΗ ΕΚΚΛΗΣΙΑ
(1483-1567)

ΑΘΗΝΑ 1996

ΔΕΚΑ ΤΟΥΡΚΙΚΑ ΕΓΓΡΑΦΑ ΓΙΑ ΤΗΝ
ΜΕΓΑΛΗ ΕΚΚΛΗΣΙΑ (1483-1567)

NATIONAL HELLENIC RESEARCH FOUNDATION

INSTITUTE FOR BYZANTINE RESEARCH

SOURCES 2

Elizabeth A. Zachariadou

TEN TURKISH DOCUMENTS
CONCERNING THE GREAT CHURCH
(1483-1567)

ATHENS 1996

ΕΘΝΙΚΟ ΙΔΡΥΜΑ ΕΡΕΥΝΩΝ
ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ
ΠΗΓΕΣ 2

Ελισάβετ Α. Ζαχαριάδου

ΔΕΚΑ ΤΟΥΡΚΙΚΑ ΕΓΓΡΑΦΑ
ΓΙΑ ΤΗΝ ΜΕΓΑΛΗ ΕΚΚΛΗΣΙΑ
(1483-1567)

ΑΘΗΝΑ 1996

Σημείωση για τον βιβλιοθηκάριο και τον βιβλιογράφο:

Το Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών είναι το ίδιο με το Κέντρο Βυζαντινών Ερευνών του Ε. Ι. Ε., που ιδρύθηκε το 1959. Η αλλαγή του ονόματος αντικατοπτρίζει την νέα ορολογία που εισήχθη στην Ελλάδα με τον νόμο 1514 για την επιστημονική έρευνα.

Το παρόν βιβλίο έχει τον αριθμό 2 στην σειρά «Πηγές». Ο πρώτος τόμος της σειράς, που κυκλοφόρησε χωρίς αρίθμηση, είναι: Nicolas Svoronos, *Les nouvelles des empereurs macédoniens concernant la terre et les stratiotes*. Introduction - édition - commentaire. Edition posthume et index établis par P. Gounaridis, Athènes 1994 (έκδοση του Κέντρου Βυζαντινών Ερευνών και του Μορφωτικού Ιδρύματος της Εθνικής Τραπέζης).

ISSN 1107-0609

ISBN 960-7094-69-7

Χορηγός: Μπάγκειος Επιτροπή

Εκτύπωση: «Γ. Αργυρόπουλος Ε.Π.Ε.»

Εκδοτική Επιμέλεια: Δώρα Διαλέτη

© Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών,
Βασιλέως Κωνσταντίνου 48, 116 35 Αθήνα

Διάθεση: Βιβλιοπωλείο της ΕΣΤΙΑΣ, Σόλωνος 60, 106 72 Αθήνα
Fax: 36 06 759

Distribution: ESTIA, Solonos 60, GR- 106 72 Athens. Fax: 36 06 759

Στην Κατερίνα και στην Ντόρα

ΕΚΦΡΑΣΗ ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΑΣ

Έναυσμα για την παρούσα μελέτη μου αποτέλεσαν τα τουρκικά έγγραφα, που έχουν διασωθεί στο αρχείο της Ιεράς Μονής του Αγίου Ιωάννου του Θεολόγου στην Πάτμο, την οποία πρωτοεπισκέφθηκα το 1961 σε αποστολή που είχε οργανωθεί από τα Κέντρα Νεοελληνικών Ερευνών και Βυζαντινών Ερευνών του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών. Τα δύο Κέντρα έκαναν τότε τα πρώτα τους βήματα και οι εργασίες στο πατμιακό αρχείο επηρέασαν σημαντικά την πορεία των μετέπειτα ερευνών τους. Ευχαριστώ θερμά τον ηγούμενο, τον βιβλιοθηκάριο και όλους τους πατέρες της Μονής της Πάτμου, παλαιούς και νεότερους, καθώς από τότε πέρασαν ορισμένες δεκαετίες, οι οποίοι μου επέτρεψαν την φωτογράφιση και δημοσίευση των εγγράφων που παρουσιάζω παρακάτω. Αργότερα εντόπισα ορισμένα άλλα έγγραφα, σχετικά με τα ενδιαφέροντά μου, στα αθωνικά μοναστήρια του Βατοπεδίου, των Ιβήρων, της Λαύρας και του Σταυρονικήτα. Ευχαριστώ θερμά τους εκεί ηγουμένους και πατέρες για τους ίδιους λόγους. Ακόμα ευχαριστώ τον συναδέλφο κ. Βασίλη Δημητριάδη, επειδή μου εξασφάλισε ορισμένες φωτογραφίες από τον Άθω, τον οποίο συχνά επισκέπτεται για να ολοκληρώσει μέρος του ερευνητικού προγράμματος τουρκικών σπουδών του Ινστιτούτου Μεσογειακών Σπουδών (ΙΤΕ). Για τον ίδιο λόγο ευχαριστώ τον συνάδελφο κ. Κρίτωνα Χρυσοχοΐδη, του Κέντρου Βυζαντινών Ερευνών, καθώς και τον άντρα μου Νίκο Οικονομίδα, που επίσης μου εξασφάλισαν ορισμένες φωτογραφίες από τον Άθω.

Η μονογραφία αυτή δεν είναι ιδιαίτερα πολυσέλιδη. Ωστόσο, για να την ολοκληρώσω υποχρεώθηκα να καταφύγω επανειλημμένα στην βοήθεια πολλών που ξέρουν περισσότερα από μένα. Ήμουν τυχερή που όλοι τους μου πρόσφεραν την βοήθειά τους μ' αγάπη και γενναιοδωρία.

Η οθωμανική παλαιογραφία κρύβει μυστήρια που παραμένουν για μένα αδιάλυτα. Η μεταγραφή των εγγράφων δεν θα είχε επιτευχθεί χωρίς την συμπαράσταση του μεγάλου διδασκάλου μας, του κ. H. Inalcik, στον οποίο εκφράζω την ευγνωμοσύνη μου. Σε μία δεύτερη επεξεργασία των εγγράφων με βοήθησε πάρα πολύ η κυρία Irène Beldiceanu-Steinherr, και της εκφράζω επίσης την ευγνωμοσύνη μου. Τέλος, ευχαριστώ

ιδιαίτερα τον κ. Βασίλη Δημητριάδη που με βοήθησε στην τελική παραβολή, που είναι και η κρίσιμη.

Ο παλαιός φίλος μου κ. Χρήστος Πατρινέλης, στον οποίο πολλά οφείλουμε όλοι μας για τις σημαντικές μελέτες του σχετικά με την υπόδουλη Μεγάλη Εκκλησία, είχε την καλωσύνη να διαβάσει το χειρόγραφο μου στην αρχική του μορφή – έργο, όπως όλοι ξέρουμε, αρκετά βαρετό. Στάθηκε σύμβουλος πολύτιμος και του είμαι υποχρεωμένη βαθύτατα. Επωφελήθηκα επίσης από τις συμβουλές του φίλου μου κ. Πασχάλη Κιτρομηλίδη, που επωμίσθηκε κι αυτός το ίδιο βαρετό έργο· τον ευχαριστώ με την καρδιά μου. Τέλος, ευχαριστώ τους συναδέλφους κ. Δ. Γ. Αποστολόπουλο και κ. Μάχη Παίζη-Αποστολοπούλου για τις χρήσιμες υποδείξεις και για τις εποικοδομητικές συζητήσεις που κάναμε.

Το μεγαλύτερο μέρος αυτού του βιβλίου γράφθηκε το πρώτο εξάμηνο του 1992 στο ήσυχο αλλά και γεμάτο από πνευματικά ερεθίσματα περιβάλλον του Institute for Advanced Study, στο Princeton. Θυμάμαι τις ωραίες και γόνιμες εκείνες μέρες και εκφράζω τις ευχαριστίες μου προς τα μέλη του Επιστημονικού Συμβουλίου, τα οποία φρόντισαν για την εκεί παραμονή μου.

Τέλος, ευχαριστώ και τις υπηρεσίες της Bodleian Library της Οξφόρδης επειδή μου επέτρεψαν να χρησιμοποιήσω την μικρογραφία του 1588 (MS. Bodl. Or. 430), που κοσμεί και ζωντανεύει το κείμενο οδηγώντας τον αναγνώστη πιο κοντά στην ιστορική περίοδο, την οποία προσπάθησα να μελετήσω.

Δεκέμβριος 1995

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ ΚΑΙ ΒΡΑΧΥΓΡΑΦΙΕΣ

Η κατάταξη των λημμάτων, ελληνικών και ξενόγλωσσων, ακολουθεί την σειρά του λατινικού αλφαβήτου

ΠΕΡΙΟΔΙΚΑ

<i>AcOrHung</i> :	<i>Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae</i>
<i>ΑΠ</i> :	Αρχεῖον Πόντου
<i>ArOrient</i> :	<i>Archív Orientální</i>
<i>ArchOtt</i> :	<i>Archivum Ottomanicum</i>
<i>AEMA</i> :	<i>Archivum Eurasiae Medii Aevi</i>
<i>BCH</i> :	<i>Bulletin de Correspondance Hellénique</i>
<i>Belleten</i> :	<i>Türk Tarih Kurumu, Belleten</i>
<i>BSOAS</i> :	<i>Bulletin of the School of Oriental and African Studies</i>
<i>BEt.Or.</i> :	<i>Bulletin d'Etudes Orientales de l'Institut Français de Damas</i>
<i>Bull.SHAR</i> :	<i>Bulletin de la Section Historique de l'Académie Roumaine</i>
<i>ByzFor</i> :	<i>Byzantinische Forschungen</i>
<i>ΒυζΧρον</i> :	<i>Βυζαντινά Χρονικά (Vizantijskij Vremennik)</i>
<i>ΔΙΕΕΕ</i> :	<i>Δελτίον της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας της Ελλάδος</i>
<i>ΔΚΜΣ</i> :	<i>Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών</i>
<i>ΔΧΑΕ</i> :	<i>Δελτίο της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας</i>
<i>DOP</i> :	<i>Dumbarton Oaks Papers</i>
<i>ΕΕΒΣ</i> :	<i>Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών</i>
<i>ΕΜΑ</i> :	<i>Επετηρίς του Μεσαιωνικού Αρχείου</i>
<i>ΕΑ</i> :	<i>Εκκλησιαστική Αλήθεια</i>
<i>ΕΟ</i> :	<i>Echos d'Orient</i>
<i>IJMES</i> :	<i>International Journal of Middle East Studies</i>
<i>IFM</i> :	<i>Istanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası</i>
<i>JÖB</i> :	<i>Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik</i>
<i>JESHO</i> :	<i>Journal of Economic and Social History of the Orient</i>
<i>JTS</i> :	<i>Journal of Turkish Studies</i>
<i>JRAS</i> :	<i>Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland</i>
<i>ΚΕΦΣ</i> :	<i>ο εν Κωνσταντινουπόλει Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος</i>
<i>ΝΕ</i> :	<i>Νέος Ελληνομνημών</i>
<i>ΜΤ</i> :	<i>Materialia Turcica</i>
<i>ΟCP</i> :	<i>Orientalia Christiana Periodica</i>

- REB : *Revue des Etudes Byzantines*
 REI : *Revue des Etudes Islamiques*
 RESEE : *Revue des Etudes Sud-Est Européennes*
 RevAfr : *Revue Africaine*
 ROC : *Revue de l'Orient Chrétien*
 ROMM : *Revue de l'Occident Musulman et de la Méditerranée*
 SF : *Südost-Forschungen*
 StuIsl : *Studia Islamica*
 StuVe : *Studi Veneziani*
 TAD : *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Cografya Fakültesi Tarih Araştırmaları Dergisi.*
 TM : *Travaux et Mémoires*
 WZKM : *Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes*
 ZfB : *Zeitschrift für Balkanologie*

ΠΗΓΕΣ ΚΑΙ ΒΟΗΘΗΜΑΤΑ

- Actes de Dionysiou: Actes de Dionysiou*, εκδ. Ν. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ, Archives de l'Athos IV, Παρίσι 1968.
Actes d'Esphigménou: Actes d'Esphigménou, εκδ. J. LEFORT, Archives de l'Athos VI, Παρίσι 1973.
Actes de Kutlumas : Actes de Kutlumas , εκδ. P. LEMERLE, 2η έκδοση, Archives de l'Athos II², Παρίσι 1988.
Actes du Pantocrator : Actes du Pantocrator, εκδ. VASSILIKI KRAVARI, Archives de l'Athos XVII, Παρίσι 1991.
 AHRWEILER, Idéologie : HELENE AHRWEILER, *L'idéologie politique de l'empire byzantin*, Presses Universitaires de France 1975
 AMANTΟΣ, Προνομιακοί ορισμοί : Κ. ΑΜΑΝΤΟΣ, Οι προνομιακοί ορισμοί του Μουσουλμανισμού υπέρ των Χριστιανών, *Ελληνικά*, 9 (1936) 103-166.
 ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ, *Ιερός Κώδιξ* : Δ. Γ. ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ, Ο “Ιερός Κώδιξ” του Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως στο Β΄ μισό του ΙΕ΄ αιώνα, Αθήνα 1992.
 ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ, Mécanismes : D. G. ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ, Les mécanismes d'une conquête : adaptations politiques et statut économique des conquies dans le cadre de l'empire ottoman, *Actes du I^e Colloque International d'Histoire, Économies Méditerranéennes: Équilibres et Intercommunications XIIIe - XIXe siècles*, τ. III, Αθήνα 1986, σ. 191-204.
 BABINGER, *Mehmed* : F. BABINGER, *Mehmed the Conqueror and his Time*, εκδ. W. C. Hickman, μετάφραση R. Manheim, Princeton 1978.
 ΒΑΚΑΛΟΠΟΥΛΟΣ, *Ιστορία* : Α. Ε. ΒΑΚΑΛΟΠΟΥΛΟΣ, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, τ. I-II, 2η έκδοση, Θεσσαλονίκη 1974-1976, τ. III, 1968.
 BARKAN, Cizye : Ö. L. BARKAN, 894 (1488/89) yılı Cizyesinin Talsilâtına âit Muha-sebe, *Belgeler*, 1 (1964) 1-117.

- BARKAN, Essai : Ö. L. BARKAN, Essai sur les données statistiques des registres de recensement dans l'empire ottoman aux XVe et XVIe siècles, *JESHO*, 1 (1958) 9-36.
- BARKAN, Research : Ö. L. BARKAN, Research on the Ottoman Fiscal Surveys, *Studies in the Economic History of the Middle East from the Rise of Islam to the Present Day*, εκδ. M. A. COOK, Λονδίνο 1970, σ. 163-171.
- BARKAN, Sürgünler : Ö. L. BARKAN, Osmanlı İmparatorluğunda bir iskan ve kolonizasyon metodu olarak sürgünler, *İFM*, 15 (1953) 208-237.
- BARKAN, Villes : Ö. L. BARKAN, Quelques remarques sur la constitution sociale et démographique des villes balkaniques au cours des XVe et XVIe siècles, *Association Internationale d'Etudes du Sud-Est Européen, Bulletin*, 12/2 (1974) 151-173.
- BEES, Glanures : N. A. BEES, Glanures dans les manuscrits des Météores, *EO*, 15 (1912) 258-259.
- BELDICEANU, Actes : N. BELDICEANU, *Les actes des premiers sultans conservés dans les manuscrits turcs de la Bibliothèque Nationale à Paris*, τ. I-II, Παρίσι-Χάγη 1960-1964.
- BELDICEANU – BELDICEANU-STEINHERR, Corinthe : N. BELDICEANU – IRENE BELDICEANU – STEINHERR, Corinthe et sa région en 1461 d'après le registre TT 10, *SF*, 45 (1986) 37-61.
- BELDICEANU – BELDICEANU-STEINHERR, Morée : N. BELDICEANU – IRENE BELDICEANU-STEINHERR, Recherches sur la Morée (1461-1512), *SF*, 39 (1980) 17-74.
- BELDICEANU-STEINHERR, Bithynie : IRENE BELDICEANU-STEINHERR, La population non musulmane de Bithynie (2e moitié du XIVe - 1ère moitié du XVe s.), *The Ottoman Emirate (1300-1389)*, Halcyon Days in Crete I, A Symposium Held in Rethymnon 11-13 January 1991, Ρέθυμνον 1993, σ. 7-22.
- Βιβλίον Ιστορικόν : Βιβλίον Ἱστορικὸν περιέχον ἐν συνόψει διαφόρους καὶ ἐξόχους ἱστορίας ἀρχόμενον ἀπὸ Κτίσεως Κόσμου μέχρι τῆς ἀλώσεως Κωνσταντινοπόλεως καὶ τῶν ἀκολουθῶν Σουλτάνων συλλεχθὲν μὲν ἐκ διαφόρων ἀκριβῶν ἱστοριῶν καὶ εἰς τὴν κοινὴν γλῶτταν μεταφρασθὲν παρὰ τοῦ Πανιερωτάτου Μητροπολίτου Μονεμβασίας Κυρίου Δωροθέου, Βενετία 1805.
- BINSWANGER, Untersuchungen : K. BINSWANGER, *Untersuchungen zum Status der Nichtmuslime im osmanischen Reich des 16. Jahrhunderts mit einer Neudefinition des Begriffes "dimma"*, Μόναχο 1977.
- BOŠKOV-BOJANIĆ : V. BOŠKOV – D. BOJANIĆ, Les actes des sultans ottomans conservés dans le monastère athonite de Chilandar (1512-1601), *Recueil de Chilandar*, 8 (1991) 167-213 (σερβοκροατικά με γαλλική περίληψη).
- BOSWORTH, Qalqashandi : C. E. BOSWORTH, Christian and Jewish Religious Dignitaries in Mamlûk Egypte and Syria : Qalqashandî's Information on their Hierarchy, Titulature, and Appointment, *IJMES*, 3 (1972) 59-74, 199-216.
- BRAUDE, Myths : B. BRAUDE, Foundation Myths in the Millet System, *Christians and Jews*, σ. 69-88.
- CFHB : Corpus Fontium Historiae Byzantinae.

- CHALKOKONDYLAS: Laonici CHALKOKONDYLAE *Historiarum Demonstrationes*, έκδ. Ε. DARKÓ, τ. I-II, Βουδαπέστη 1922-1927.
- ΧΑΡΙΤΑΚΗΣ : Γ. ΧΑΡΙΤΑΚΗΣ, Κατάλογος των χρονολογημένων κωδίκων της Πατριαρχικής Βιβλιοθήκης Καΐρου, *ΕΕΒΣ*, 4 (1927) 109-204.
- Christians and Jews : Christians and Jews in the Ottoman Empire, The Functioning of a Plural Society*, έκδ. Β. BRAUDE and B. LEWIS, τ. I-II, Λονδίνο- Νέα Υόρκη 1982, σ. 69-88.
- Continuity and Change : Continuity and Change in late Byzantine and early Ottoman Society. Papers given at a Symposium at Dumbarton Oaks in May 1982*, έκδ. Α. BRYER - H. LOWRY, Birmingham - Washington D.C. 1986.
- Conversion and Continuity : Conversion and Continuity. Indigenous Christian Communities in Islamic Lands, Eighth to Eighteenth Centuries*, έκδ. Μ. GERVERS - R. J. BIKHAZI, Pontifical Institute of Medieval Studies, Τορόντο 1990.
- DARROUZES, *Asie Mineure* : J. DARROUZES, Notes d'Asie Mineure, *Δεσμός εις Α. Παπαδόπουλον*, *ΑΠ*, 26 (1964) 28-40.
- DARROUZES, *Lettres* : J. DARROUZES, Lettres de 1453, *REB*, 22 (1964) 72-127.
- DARROUZES, *Notitiae* : J. DARROUZES, *Notitiae Episcopatum Ecclesiae Constantinopolitanae*, Παρίσι 1981.
- DARROUZES, *Ορφίκια* : J. DARROUZES, *Recherches sur les 'Ορφίκια de l'Eglise byzantine*, Παρίσι 1970.
- DARROUZES, *Registre synodal* : J. DARROUZES, *Le Registre synodal du Patriarcat byzantin au XIVe siècle, Etude paléographique et diplomatique*, Archives de l'Orient Chrétien 12, Παρίσι 1971.
- DARROUZES, *Remarques* : J. DARROUZES, Remarques sur les créations d'évêchés byzantins, *REB*, 47 (1989) 209-237.
- DARROUZES, *Transferts* : J. DARROUZES, Le traité des Transferts, *REB*, 42 (1984) 147-214.
- DEMETRIADES-ZACHARIADOU : V. DEMETRIADES – E. A. ZACHARIADOU, Serbian Ladies and Athonite Monks, *WZKM*, 84 (1984) 35-55.
- DENNET, *Conversion* : D. C. DENNET, *Conversion and the Pall Tax in Early Islam*, Harvard Historical Monographs XII, Cambridge, Harvard University Press 1950.
- DHGE : Dictionnaire d'Histoire et de Géographie Ecclesiastiques*, τ. I, Παρίσι 1912.
- ΔΟΥΚΑΣ : DUCAE, *Historia Turcobyzantina (1341-1462)*, εκδ. Β. GRECU, Βουκουρέστι 1958.
- EP² : Encyclopaedia of Islam*, 2η έκδοση, Leiden-Παρίσι 1960.
- Έκθεσις : Ecthesis Chronica and Chronicon Athenarum*, εκδ. S. P. LAMBROS, Λονδίνο 1902.
- ΕΥΣΤΡΑΤΙΑΔΗΣ : Σ. ΕΥΣΤΡΑΤΙΑΔΗΣ, Ιστορικά Μνημεία του 'Αθω, *Ελληνικά*, 3 (1930) 45-68.
- FAROQUI, *Urban Activities* : SURAIYA FAROQHI, Taxation and Urban Activities in Sixteenth Century Anatolia, *IJTS*, 1 (1979-1980) 19-53.
- Fatih Vakf. : Fatih Mehmet II Vakfiyeleri*, Vakıflar Umum Müdürlüğü Neşriyatı, Türk Vakfiyeleri No. 1, 'Αγκυρα 1938.

- FEKETE, *Siyaqat-Schrift* : L. FEKETE, *Die Siyaqat-Schrift in der Türkischen Finanzverwaltung*, τ. I-II, Βουδαπέστη 1955.
- FONKIČ – POLJAKOV : B. FONKIČ – F. POLJAKOV, *Grečeskie rukopisi Sinodal'noj Biblioteki*, Μόσχα 1993.
- GALLOTTA, Venise et l'empire ottoman : A. GALLOTTA, Venise et l'empire ottoman de la paix du 25 Janvier 1479 à la mort de Mahomet II, 3 Mai 1481, *ROMM*, 39 (1985) 113-130.
- ΓΕΔΕΩΝ, *Επίσημα γράμματα* : Μ. Ι. ΓΕΔΕΩΝ, *Επίσημα γράμματα τουρκικά αναφερόμενα εις τα εκκλησιαστικά ημών δίκαια*, Κωνσταντινούπολη 1910.
- ΓΕΔΕΩΝ, *Ιστορία* : Μ. Ι. ΓΕΔΕΩΝ, *Ιστορία των του Χριστού Πενήτων, 1453-1913*, Αθήνα 1939.
- ΓΕΔΕΩΝ, *Πίνακες* : Μ. Ι. ΓΕΔΕΩΝ, *Πατριαρχικοί Πίνακες, Ειδήσεις ιστορικά βιογραφικά περί των Πατριαρχών Κωνσταντινουπόλεως από Ανδρέα του Πρωτοκλήτου μέχρι Ιωακείμ Γ' του από Θεσσαλονίκης, 36-1884*, Κωνσταντινούπολη 1304 (=1886).
- GELZER, Achrida : H. GELZER, Der Patriarchat von Achrida, Geschichte und Urkunden, *Abhandlungen der phil.-hist. Classe, Königl. Sächsischen Gesellschaft der Wissenschaften*, τ. XX, αρ. V, Λιψία 1902.
- ΓΕΡΜΑΝΟΣ ΣΑΡΔΕΩΝ : ΓΕΡΜΑΝΟΣ ΣΑΡΔΕΩΝ, *Συμβολή εις τους πατριαρχικούς καταλόγους Κωνσταντινουπόλεως από της Αλώσεως και εξής (1453-1936)*, τ. Α' - Β', Κωνσταντινούπολη 1935-1938.
- GIBB-BOWEN : H. A. R. GIBB – H. BOWEN, *Islamic Society and the West*, τ. Α', μέρος I και II, Λονδίνο 1951.
- GIESE, F., Die geschichtlichen Grundlagen für die Stellung der christlichen Untertanen im osmanischen Reich, *Der Islam*, 19 (1931) 264-277.
- GÖKBILGIN, *Edirne* : T. GÖKBILGIN, XV-XVI. asirda Edirne ve Paşa Livası, Vakıflar – Mülkler – Mukataalar, Ισταμπούλ 1952.
- GOUILLARD, Synodikon : J. GOUILLARD, Le Synodikon de l'Orthodoxie, Edition et Commentaire, *TM*, 2 (1967) 1-316.
- HAMMER, *Histoire* : J. HAMMER, *Histoire de l'empire ottoman*, μετάφραση του J. J. Hellert, τ. I-XVIII, Παρίσι 1835-1843.
- HERING : G. HERING, Das islamische Recht und die Investitur des Gennadios Scholarios (1454), *Balkan Studies*, 2 (1961) 231-256.
- HERMAN, Patriarchat : E. HERMAN, Das bischöfliche Abgabenwesen im Patriarchat von Konstantinopel vom XI. bis zur Mitte des XIX. Jahrhunderts, *OCP*, 5 (1939) 434-513.
- IACOPO DE PROMONTORIO : F. BABINGER, *Die Aufzeichnungen des Genuesen IACOPO DE PROMONTORIO - DE CAMPIS über den Osmanenstaat um 1475*, Bayerische Akademie der Wissenschaften, ph.-hist. Kl., *Sitzungsberichte* 1956, 8, Μόναχο 1957.
- INALCIK, Archival Material : H. INALCIK, Ottoman Archival Materials on Millets, *Christians and Jews*, σ. 437-449.
- INALCIK, Impact : H. INALCIK, Impact of the Annales School on Ottoman Studies and New Findings, *Review*, 1 (1978) 69-96.

- INALCIK, Istanbul : H. INALCIK, The Policy of Mehmed II toward the Greek Population of Istanbul and the Byzantine Buildings of the City, *DOP*, 23/24 (1969) 231-249.
- INALCIK, Patriarch : H. INALCIK, The Status of the Greek Orthodox Patriarch under the Ottomans, *Mélanges offerts à Irène Mélikoff par ses collègues, disciples et amis, Turcica*, 21-23 (1991) 407-436.
- IORGA N., *Byzance après Byzance*, Βουκουρέστι 1971 (ανατύπωση).
- Ιστορία : *Historia Politica et Patriarchica Constantinopoleos*, έκδ. E. BEKKER, Βόννη 1849.
- JANIN, Bulgarie : R. JANIN, Bulgarie, *DHGE*, τ. X (1938), στ. 1120-1194.
- JANIN, Constantinople : R. JANIN, Constantinople byzantine, *développement urbain et répertoire topographique*, Παρίσι 1964.
- JANIN, Eglises : R. JANIN, *La géographie ecclésiastique de l'empire byzantin*, τ. III, *Les églises et les monastères*, Παρίσι 1969 (2η έκδοση).
- JENNINGS, Ottoman Cyprus : R. C. JENNINGS, *Christians and Muslims in Ottoman Cyprus and the Mediterranean World, 1571-1640*, New York - London 1993.
- JENNINGS, Urban Population : R. C. JENNINGS, Urban Population in Anatolia in the Sixteenth Century : A Study of Kayseri, Karaman, Amasya, Trabzon, and Erzurum, *IJMES*, 7 (1976) 21-57.
- KAMBERIDIS : L. KAMBERIDIS, *The Greek Monasteries of Sozopolis, XIV-XVII Centuries*, Θεσσαλονίκη 1993.
- KABRDA, *Système fiscal* : J. KABRDA, *Le Système fiscal de l'église orthodoxe dans l'empire Ottoman (d'après les documents turcs)*, Opera Universitatis Purkynianae Brunensis, facultas Philosophica, Brno 1969.
- ΚΑΚΟΥΛΙΔΟΥ-ΠΑΝΟΥ : ΕΛΕΝΗ ΚΑΚΟΥΛΙΔΟΥ-ΠΑΝΟΥ, Διαμασκηνού Στουδίτη "Διάλογος", *Δωδώνη*, 3 (1974) 443-458.
- KIEL, Bulgaria : M. KIEL, *Art and Society in Bulgaria in the Turkish Period*, Μάαστριχτ 1985.
- KIEL, Central Greece : M. KIEL, Central Greece in the Suleymanic Age. Preliminary Notes on the Population Growth, Economic Expansion and its Influence on the Spread of Greek Christian Culture, *Soliman le Magnifique et son Temps, Actes du Colloque de Paris, Galeries Nationales du Grand Palais, 7-8 Mars 1990*, εκδ. G. VEINSTEIN, Παρίσι 1992, σ. 399-424.
- KISSLING, Turzismen : H. J. KISSLING, Zu den Turzismen in den südslavischen Sprachen, *ZfB*, 2 (1963) 77-87.
- ΚΟΜΝΗΝΟΣ-ΥΨΗΛΑΝΤΗΣ : Α. ΚΟΜΝΗΝΟΣ-ΥΨΗΛΑΝΤΗΣ, *Εκκλησιαστικών και Πολιτικών των εις Δώδεκα Βιβλίων Η', Θ' και Ι' ήτοι τα Μετά την Άλωσιν (1453-1789)*, Κωνσταντινούπολη 1870.
- KONORTAS, Contribution : P. KONORTAS, Les contributions ecclésiastiques "Patriarchikè Zêteia" et "Basilikon Charatzion". Contribution à l'histoire économique du Patriarcat Oecuménique aux XVe et XVIe siècles, *Actes du IIe Colloque International d'Histoire, Économies Méditerranéennes: Équilibres et Intercommunications XIIIe - XIXe siècles*, τ. III, Αθήνα 1986, σ. 219-255.

- KONOPTAS, Οθωμανική κρίση : Π. KONOPTAS, Η οθωμανική κρίση του τέλους του ΙΣΤ΄ αιώνα και το Οικουμενικό Πατριαρχείο, *Τα Ιστορικά*, 2/3 (1985) 45-76.
- KRAELITZ : F. KRAELITZ, Osmanische Urkunden in türkischer Sprache aus der zweiten Hälfte des 15. Jahrhunderts, Akademie der Wissenschaften in Wien, Phil.-hist. Kl. *Sitzungsberichte*, τ. 197, μέρος 3, Βιέννη 1922.
- KRESTEN, *Patriarchat* : O. KRESTEN, *Das Patriarchat von Konstantinopel im ausgehenden 16. Jahrhundert*, Österreichische Akademie der Wissenschaften, Βιέννη 1970.
- KRITOBOYΛOΣ : CRITOBULI *Imbriotæ Historiae*, εκδ. D. REINSCH, CFHB, Βερολίνο 1983.
- KTENAS, Δοχειαρίου : Αρχ. Χρ. KTENAS, Σιγίλλιώδη και άλλα πατριαρχικά έγγραφα της εν Ἀθῶ Ιεράς Πατριαρχικής και Σταυροπηγιακής Μονῆς του Δοχειαρίου, *ΕΕΒΣ*, 5 (1928) 100-129.
- ΛΑΜΠΡΟΣ, *Κατάλογος Αγίου Όρους* : Σ. ΛΑΜΠΡΟΣ, *Κατάλογος των εν ταις Βιβλιοθήκαις του Αγίου Όρους ελληνικών κωδίκων*, τ. I-II, Κανταβριγία 1900.
- LASCARIS, Joachim : M. LASCARIS, Joachim, métropolit de Moldavie et les relations de l'Église Moldave avec le patriarchat de Peć et l'archevêché d'Achris au XVe siècle, *Bull.SHAR*, 13 (1927) 129-159.
- LAURENT, *Premiers Patriarches* : V. LAURENT, Les premiers patriarches de Constantinople sous domination turque, *REB*, 26 (1968) 229-263.
- LEGRAND, *Zygomalas* : E. LEGRAND, Notice biographique sur Jean et Théodose Zygomalas, *Recueil des textes et des traductions publié par les Professeurs de l'École des Langues Orientales Vivantes à l'occasion du VIIIe Congrès International des Orientalistes tenu à Stockholm en 1889*, τ. II, Παρίσι 1889, σ. 67-264.
- LEMERLE-WITTEK : P. LEMERLE – P. WITTEK, Recherches sur l'histoire et le statut des monastères athonites sous la domination turque, *Archives d' Histoire du Droit Oriental*, 3 (1947) 411-472.
- LOKKEGAARD, *Concepts* : F. LOKKEGAARD, The Concepts of War and Peace in Islam, *War and Peace in the Middle Ages*, εκδ. B. P. McGUIR, Κοπεγχάγη 1987, σ. 263-281.
- LOKKEGAARD, *Islamic Taxation* : F. LOKKEGAARD, *Islamic Taxation in the Classic Period with special reference to circumstances in Iraq*, Κοπεγχάγη 1950.
- M. M. *Acta* : F. MIKLOSICH – J. MÜLLER, *Acta et Diplomata Graeca Medii Aevi Sacra et Profana*, Βιέννη, τ. I-VI, 1860-1890.
- MATUZ, *Herrscherurkunden* : J. MATUZ, *Herrscherurkunden des Osmanensultans Süleyman des Prächtigen, Ein chronologisches Verzeichnis*, Islamkundlichen Materialien 1, Freiburg im Breisgau 1971.
- MATUZ, *Kanzleiwesen* : J. MATUZ, *Das Kanzleiwesen Sultan Süleymans des Prächtigen*, Freiburger Islamstudien 5, Wiesbaden 1974.
- MATSCHKE, *Bergbauentwicklung* : K. P. MATSCHKE, Zum Anteil der Byzantiner an der Bergbauentwicklung und an den Bergbauerträgen Südosteuropas im 14. und 15. Jahrhundert, *BZ*, 84-85 (1991/1992) 49-71.
- MAYPOEIDH : ΦΑΝΗ ΜΑΥΡΟΕΙΔΗ, *Ο Ελληνισμός στο Γαλατά (1453-1600), Κοινωνικές και οικονομικές πραγματικότητες*, Ιωάννινα 1992.

- MAXIM : M. MAXIM, Les relations des pays roumains avec l'archevêché d'Ohrid dans les documents turcs inédits du XVIe siècle, *RESEE*, 19/4 (1981) 653-671.
- MENAGE, Anatolia : V. L. MENAGE, The Islamization of Anatolia, *Conversion to Islam*, εκδ. N. LEVTZION, New York - London 1979, 52-67.
- MEPTZIOS, Πατριαρχικά : Κ. Δ. MEPTZIOS, Πατριαρχικά ήτοι ανέκδοτοι πληροφορίες σχετικά προς τους Πατριάρχας Κωνσταντινουπόλεως από του 1556-1702, *Πραγματεία της Ακαδημίας Αθηνών*, 15/4 (1949) 1-83.
- MORAVCSIK, *Byzantinoturcica* : G. MORAVCSIK, *Byzantinoturcica*, τ. I-II, 2η έκδοση, Βερολίνο 1958.
- NASTUREL – BELDICEANU, Eglises byzantines : P. S. NASTUREL – N. BELDICEANU, Les églises byzantines et la situation économique de Drama, Serrés et Zichna aux XIVe et XVe siècles, *JÖB*, 27 (1978) 269-285.
- NASTUREL – BELDICEANU, Thessalie : P. S. NASTUREL – N. BELDICEANU, La Thessalie entre 1454/55 et 1506, *Byzantion*, 53 (1983) 104-156.
- ONGAN, Ankara : H. ONGAN, *Ankara' nin iki numerali Şer' iye Sicili*, 'Αγκυρα 1974.
- OSTROGORSKY, *History* : G. OSTROGORSKY, *History of the Byzantine State*, Οξφόρδη 1956
- ΠΑΪΖΗ, *Ανεπίσημα* : ΜΑΧΗ ΠΑΪΖΗ-ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΥ, *Ανεπίσημα από το Πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως, Παρασχέδια και Μαρτυρίες του 1476*, Αθήνα 1988.
- PAPADOPOULLOS, *Studies* : TH. H. PAPADOPOULLOS, *Studies and Documents Relating to the History of the Greek Church and People under Turkish Domination*, Βρυξέλλες 1952.
- ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *ΑΙΣ* : Α. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ανάλεκτα Ιεροσολυμιτικής Σταχυολογίας*, τ. I-V, Βρυξέλλες 1963 (μηχανοστατική ανατύπωση).
- ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *ΙΒ* : Α. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ιεροσολυμιτική Βιβλιοθήκη*, τ. I-V, Βρυξέλλες 1963 (μηχανοστατική ανατύπωση).
- ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, Κοσινίτζα : Α. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, Περὶ της ἐπὶ του Παγγαίου ὄρους Μονῆς Κοσινίτζης, *ΚΕΦΣ, Παράρτημα του ΙΖ' τόμου*, 1886, σ. 12-56.
- ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *ΜΒ* : Α. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, Μαυρογορδάτειος Βιβλιοθήκη ἥτοι γενικός περιγραφικός κατάλογος των εν ταις ἀνά την Ανατολήν βιβλιοθήκαις ευρισκομένων ελληνικῶν χειρογράφων, *ΚΕΦΣ, Παράρτημα του ΙΗ' τόμου*, 1888.
- ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, Μαγνησία : Α. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, Μαγνησία ἡ ὑπὸ Σιπύλῳ καὶ αἱ μητροπόλεις Εφέσου καὶ Σμύρνης, *ΔΙΕΕΕ*, 2 (1885) 650-660.
- ΠΑΤΡΙΝΕΛΗΣ, *Αγαλλιανός* : Χ. Γ. ΠΑΤΡΙΝΕΛΗΣ, *Ο Θεόδωρος Αγαλλιανός ταυτιζόμενος προς τον Θεοφάνη Μηδείας καὶ οἱ ἀνέκδοτοι λόγοι του*, Αθήνα 1966.
- PATRINELIS, Attempt : CHR. PATRINELIS, The Exact Time of the First Attempt of the Turks to Seize the Churches and Convert the Christian People of Constantinople to Islam, *Actes du 1er Congrès International des Etudes Balkaniques et Sud-Est Européennes*, τ. III, Σόφια 1969, σ. 567-574.

- ΠΑΤΡΙΝΕΛΗΣ, *IEE* : Χ. Γ. ΠΑΤΡΙΝΕΛΗΣ, *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. 10, Αθήνα 1974, σ. 92-113, 126-133, 139-146.
- ΠΑΤΡΙΝΕΛΗΣ, Ιερεμίας Α' : Χ. Γ. ΠΑΤΡΙΝΕΛΗΣ, Χρονολογικά ζητήματα της Πατριαρχείας του Ιερεμίου Α' (1522-1546), *Μνημοσύνη*, 1 (1967) 249-262.
- ΠΑΤΡΙΝΕΛΗΣ, Κώδιξ Ιέρακος : Χ. Γ. ΠΑΤΡΙΝΕΛΗΣ, Πατριαρχικά γράμματα και άλλα έγγραφα και σημειώματα του ΙΣΤ'-ΙΗ' αιώνας εκ του κώδικος του Ιέρακος (Εθν. Βιβλιοθ. Ελλ. 1474), *ΕΠΛ*, 12 (1962) 116-165.
- ΠΑΤΡΙΝΕΛΗΣ, Μεγάλοι Ρήτορες : Χ. Γ. ΠΑΤΡΙΝΕΛΗΣ, Οι Μεγάλοι Ρήτορες Μανουήλ Κορίνθιος, Αντώνιος, Μανουήλ Γαλησιώτης και ο χρόνος της ακμής των, *ΔΙΕΕΕ*, 16 (1962) 17-38.
- ΠΑΧΥΜΕΡΗΣ : GEORGES PACHYMÉRÉS, *Relations Historiques*, εκδ. A. FAILLER, τ. I-II, Παρίσι 1984.
- PETIT, Déposition : L. PETIT, La déposition du Patriarche Marc Xylocaravi (15 Janvier 1467), *ROC*, 8 (1903) 144-149.
- PLP : E. TRAPP κά., *Prosopographisches Lexikon der Palaiologenzeit*, Βιέννη 1976.
- POLEMIS, Doukai : D. I. POLEMIS, *The Doukai, A Contribution to Byzantine Prosopography*, Λονδίνο 1968.
- REGEL-PETIT, Actes d'Esphigmenou : L. PETIT – W. REGEL, Actes d'Esphigmenou, *ΒυζΧρον*, Παράρτημα του τ. IB', 1906.
- SAHILLIOGLU : H. SAHILLIOGLU, XV. yüzyıl sonunda Osmanlı darphane mukataaları, *IFM*, 23 (1962/63) 145-218.
- ΣΑΚΚΕΛΙΩΝ, ΠΒ : Ι. ΣΑΚΚΕΛΙΩΝ, *Πατμιακή Βιβλιοθήκη*, Αθήνα 1890.
- ΣΑΚΚΕΛΙΩΝ, Σιγίλλιον : Ι. ΣΑΚΚΕΛΙΩΝ, Σιγίλλιον πατριαρχικόν, *ΔΙΕΕΕ*, 2 (1885) 15-20.
- SANUDO, Diarii : I Diarii di MARINO SANUDO (1496-1533), εκδ. R. FULIN, F. STEFANI, G. BERCHEΤ κά., τ. I-LVIII, Βενετία 1879-1903.
- SCHAENDLINGER, Süleyman : A. C. SCHAENDLINGER, *Osmanisch-Türkische Dokumente aus dem Haus-, Hof- und Staatsarchiv zu Wien*, unter Mitarbeit von CLAUDIA RÖMER, Teil 1., *Die Schreiben Süleymans des Prächtigen an Karl V., Ferdinand I. und Maximilian II.*, Transkriptionen und Übersetzungen, Faksimile, Βιέννη 1983, Teil 2., *Die Schreiben Süleymans des Prächtigen an Vasallen, Militärbeamte, Beamte und Richter*, Transkriptionen und Übersetzungen, Faksimile, Βιέννη 1986.
- ΣΧΟΛΑΡΙΟΣ : L. PETIT – X. A. SIDERIDIS – M. JUGIE, *Γεωργίου του Σχολαρίου Άπαντα τα Ευρισκόμενα, Oeuvres complètes de Georges Scholarios*, τ. I- VIII, Παρίσι 1928-1936.
- SCHREINER, Kleinchroniken : P. SCHREINER, *Die byzantinischen Kleinchroniken*, CFHB, I-III, Βιέννη 1975-1979.
- SIMONSEN, Studies : J. B. SIMONSEN, *Studies in the Genesis and Early Development of the Caliphal Taxation System*, Κοπεγχάγη 1987.
- ΣΟΦΙΑΝΟΣ, Βησσαρίων : Δ. ΣΟΦΙΑΝΟΣ, Ο Άγιος Βησσαρίων Μητροπολίτης Λαρίσης (1527-1540), *Μεσαιωνικά και Νέα Ελληνικά*, 4 (1992) 172-282.
- SPHRANTZES : GEORGIOS SPHRANTZES, *Τὰ καθ' ἑαυτὸν καὶ τινα γεγονότα ἐν τῷ*

- χρόνῳ τῆς ζωῆς αὐτοῦ, 1401-1477, cum Pseudo-SPHRANTZES in appendice sive MACARII MELISSENI Chronicon 1258-1481, ed. V. GRECU, Βουκουρέστι 1966.
- ΣΥΡΟΠΟΥΛΟΣ : V. LAURENT, *Les "Mémoires" du grand ecclésiarque de l'église de Constantinople Sylvestre Syropoulos sur le concile de Florence (1438-1439)*, Παρίσι 1971.
- TEOTEOI : T. TEOTEOI, Ascalon - A mistaken toponym in the Life of Niphon II, Patriarch of Constantinople, *RESEE*, 19 (1981) 611-622.
- ΘΗΕ : *Θρησκευτική και Ηθική Εγκυκλοπαίδεια*, τ. I-XII, Αθήνα 1962-1968.
- TRAPP, Die Metropoliten : E. TRAPP, Die Metropoliten von Nikaia und Nikomedia in der Palaiologenzeit, *OCP*, 35 (1969) 183-192.
- TREU, *Matthaios* : M. TREU, *Matthaios Metropolit von Ephesos, Ueber sein Leben und seine Schriften*, Programm des Victoria-Gymnasiums zu Potsdam, Potsdam 1901.
- TRITTON, *The Caliphs* : A. S. TRITTON, *The Caliphs and their Non-Muslim Subjects*, Oxford 1930.
- TRITTON, Protected Religions : A. S. TRITTON, Islam and the Protected Religions, *JRAS* (1927) 479-484, (1928) 485-508, (1931) 311-338.
- TRITTON : A. S. TRITTON, Non-Muslim Subjects of the Muslim State, *JRAS* (1942) 36-40.
- Turcograecia* : MARTINUS CRUSIUS, *Turcograeciae Libri Octo*, Βασιλεία 1584, ανατύπωση Μόδενα 1972.
- VRYONIS, *Decline* : S. VRYONIS, *The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor and the Process of Islamization from the Eleventh through the Fifteenth Century*, Los Angeles - Λονδίνο 1971.
- VRYONIS, The Experience of Christians : S. VRYONIS, The Experience of Christians under Seljuk and Ottoman Domination, Eleventh to Sixteenth Century, *Conversion and Continuity*, σ. 185-216.
- ZACHARIAΔΟΥ, Διονύσιος Β' : E. A. ZACHARIAΔΟΥ, Η Πατριαρχεία του Διονυσίου Β' σε μία παραλλαγή του Ψευδο-Δωροθέου, *Θησαυρίσματα*, 1 (1962) 142-161.
- ZACHARIADOU, Dionysiou : E. A. ZACHARIADOU, Ottoman Documents from the Archives of Dionysiou (Mount Athos) 1495-1520, *SF*, 30 (1971) 1-35.
- ZACHARIAΔΟΥ, *Ιστορία και θρύλοι* : E. A. ZACHARIAΔΟΥ, *Ιστορία και θρύλοι των παλαιών σουλτάνων (1300-1400)*, Αθήνα 1991.
- ZACHARIAΔΟΥ, Καφάς : E. A. ZACHARIAΔΟΥ, Για την Μητρόπολη του Καφά τον ΙΕ' αιώνα, *ΑΠ*, 29 (1968) 280-292.
- ZACHARIADOU, Neomartyr : E. A. ZACHARIADOU, The Neomartyr's Message, *ΔΚΜΣ*, 7 (1990-1991) 51-63.
- ZACHARIAΔΟΥ, Νοταράς : E. A. ZACHARIAΔΟΥ, Τα λόγια κι ο θάνατος του Λουκά Νοταρά, *Ροδωνιά. Τιμή στον Μ. Ι. Μανούσκα*, τ. Ι, Πέθυμνον 1994, σ. 135-146.
- ZACHARIADOU, Sandjaks : E. A. ZACHARIADOU, Lauro Quirini and the Turkish Sandjaks (ca. 1430), *Raiyyet Rüsümü, Essays presented to Halil Inalcik on his Seventieth Birthday by his colleagues and students*, *JTS*, 11 (1987) 239-247.
- ZACHARIADOU, Serres : E. A. ZACHARIADOU, Early Ottoman Documents from the Prodromos Monastery (Serres), *SF*, 28 (1969) 1-12.

ΖΑΧΑΡΙΑΔΟΥ, Συμβολή : Ε. Α. ΖΑΧΑΡΙΑΔΟΥ, Συμβολή στην ιστορία του νοτιο-ανατολικού Αιγαίου, *Σύμμεικτα*, 1 (1966) 184-232.

ΖΑΚΥΘΗΝΟΣ, Άλωσις : Δ. Α. ΖΑΚΥΘΗΝΟΣ, *Η άλωσις της Κωνσταντινουπόλεως και η Τουρκοκρατία*, Αθήνα 1954.

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Η παλινόρθωση του Οικουμενικού Πατριαρχείου, ύστερα από την κατάλυση του βυζαντινού κράτους έχει μελετηθεί επανειλημμένα, επειδή γύρω από αυτό το θρησκευτικό ίδρυμα, με την χιλιόχρονη παράδοση και το παγκόσμιο κύρος, συσπειρώθηκε επί πολλούς αιώνες η Ρωμιοσύνη. Η επιβίωση της Μεγάλης Εκκλησίας κάτω από την εξουσία των Οθωμανών Σουλτάνων, που παρουσιάζονταν ως οι ηγέτες των Μουσουλμάνων όλου του κόσμου, επιτελέσθηκε σύμφωνα με τις ισλαμικές πολιτικοοικονομικές αρχές. Η σύγχρονη τουρκική ιστοριογραφία, με μία τάση εξωραϊσμού των γεγονότων, τονίζει ιδιαίτερα το ιστορικό αυτό φαινόμενο.¹

Η συμβίωση όμως του αλλόδοξου μονάρχη με τον Οικουμενικό Πατριάρχη, που παρουσιαζόταν ως ο πνευματικός ηγέτης των Ορθοδόξων Χριστιανών όλου του κόσμου, υπαγόρευε την προσαρμογή σε μία νέα κατάσταση με τα δικά της προβλήματα. Κατά την αντιμετώπισή τους το Οικουμενικό Πατριαρχείο κλυδωνίσθηκε ισχυρά και, τον πρώτο τουλάχιστον αιώνα μετά την Άλωση, στον οποίο είναι αφιερωμένη η παρούσα μονογραφία, πέρασε από δυσάρεστες φάσεις. Διάφοροι Πατριάρχες καθώς και οι κληρικοί του περιβάλλοντός τους έχουν υποστεί σκληρή κριτική από συγχρόνους τους, που άφησαν περιγραφές των γεγονότων της εποχής τους με μελανά χρώματα.²

Παρ' όλα αυτά, με έδρα μία πόλη ανάμεσα στην Ευρώπη και την Ασία, την Κωνσταντινούπολη, η Μεγάλη Εκκλησία ανέλαβε την ευθύνη του διαχωρισμού της από τον ρωμαιοκαθολικό και τον ισλαμικό κόσμο και, από θρησκευτική άποψη, συνέχισε την ζωή της ήρεμα χωρίς

1. Βλ., π.χ., το αντιπροσωπευτικό αυτών των τάσεων άρθρο του Β. R. ÖZORAN, *Turks and the Greek Orthodox Churches*, *Cultura Turcica*, 2 (1965) 28-41.

2. Χαρακτηρικό κείμενο από την άποψη αυτή είναι ο διάλογος του Δαμασκηνού Στουδίτου· βλ. ΚΑΚΟΥΛΙΔΗ-ΠΑΝΟΥ. Σύμφωνα με τον ανώνυμο χρονογράφο του ΙΣΤ' αιώνα οι κληρικοί ήσαν παμμίαροι, τρισκατάρτοι, αφανιστές της Εκκλησίας και της πίστεως του Χριστού, θεοκάπηλοι κ.ά.· βλ. *Βιβλίον Ιστορικών*, σ. 423, 434, 444, 445.

να διαταραχθεί από αιρέσεις. Επέλεξε την επιβίωσή της κάτω από Μουσουλμάνο ηγεμόνα γνωρίζοντας πως με τις ίδιες συνθήκες είχαν επιβιώσει τα τρία άλλα Πατριαρχεία της Ανατολής. Αυτοί που την διοικούσαν γνώριζαν επιπρόσθετα πως η Ορθοδοξία του γειτονικού λαού των Ρώσων διατηρήθηκε ζωντανή κάτω από την κυριαρχία των Μογγόλων, ενώ κινδύνευε από τους Τεύτονες, και πως ο Αλέξανδρος Νέβσκη είχε υποταχθεί στους πρώτους για να μην υποκύψει στην πίεση του Πάπα.³ Γνώριζαν ακόμα πως, ενώ κατέρρεε το Βυζάντιο, ο μητροπολίτης Κιέβου και πάσης Ρωσίας, μη μπορώντας να κατοικεί στην έδρα του, που την κατείχαν Λατίνοι, Λιθουανοί και Πολωνοί, είχε εγκατασταθεί στη Μόσχα.⁴

Τέλος, η Μεγάλη Εκκλησία ανέλαβε να παίξει τον ρόλο μιας αρχής παράλληλης προς την σουλτανική. Δεν μπορεί να οφείλεται σε σύμπτωση το γεγονός ότι στα λαμπρά χρόνια ενός Σουλτάνου, του Σουλεϊμάν, που είχε την προσωνυμία ο Μεγαλοπρεπής, ανέβηκε στον πατριαρχικό θρόνο ένας Πατριάρχης, ο Ιωάσαφ Β΄, που έλαβε κι αυτός την προσωνυμία ο Μεγαλοπρεπής.

Όπως θα αναλύσω παρακάτω, είναι ξεκάθαρο πως ο Ελληνισμός στήριξε μετά την Άλωση το Πατριαρχείο αλλά και το Πατριαρχείο στερέωσε και διατήρησε τον Ελληνισμό με αποτέλεσμα να μείνει το ιερό αυτό ίδρυμα στην εξουσία των Ελλήνων. Όταν το 1377 έγιναν ταραχές στην Ρώμη εναντίον του Πάπα Γρηγορίου ΙΑ΄, ο οποίος ήταν Γάλλος, είχε συγκεντρωθεί πλήθος για να διαδηλώσει την αντίθεσή του· άλλοι φώναζαν πως θέλουν Πάπα από την Ρώμη κι άλλοι πως θέλουν Πάπα Ρωμαίο ή τουλάχιστον Ιταλό.⁵ Οι ελληνικές πηγές δεν μας

3. C. J. HALPERIN, *Russia and the Steppe* : George Vernadsky and Eurasianism, *Forschungen zur Osteuropäischen Geschichte*, 36 (1985) 92-98· για την πολιτική του Νέβσκη βλ. W. LEITSCH, *Einige Beobachtungen zum Politischen Weltbild Alexandr Nevskij*, *Forschungen zur Osteuropäischen Geschichte*, 25 (1978) 202-216· πρβλ. και F. v. LILIENFELD – E. BRYNER, *Die Russische Orthodoxe Kirche während der Tatarenherrschaft, 1240-1448*, P. HAUPTMANN – G. STRICKER, εκδ., *Die Orthodoxe Kirche in Russland, Dokumente ihrer Geschichte (860-1980)*, Göttingen 1988, σ. 135-223.

4. ΣΧΟΛΑΡΙΟΣ, τ. IV, σ. 208 : 'Ο Ρωσίας ὀνομάζεται καὶ ἐστὶ Κυέβου καὶ πάσης Ρωσίας καὶ ὅμως κάθεται ἐν τῷ Μοσχοβίῳ διότι τὸ Κυέβου ἐστὶ Λατινικὸν καὶ οὐ χωρεῖ αὐτὸν ὄντα ὀρθόδοξον.

5. BALUZIUS, *Vitae Paparum Avenionensium*, εκδ. G. MOLLAT, τ. I, Παρίσι 1916, σ. 433, 435, 443, 447 (*Romanum vel Ytalicum volumus, Romanum vel ad minus Ytalicum volumus, Romano lo volemo lo Papa*).

άφησαν αντίστοιχη περιγραφή σχετικά με την εκλογή Πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως. Ωστόσο, από την συνολική τους ανάλυση προκύπτει ξεκάθαρα πως αυτοί που επωμίσθηκαν τις τύχες του τουρκοκρατούμενου Οικουμενικού Πατριαρχείου ήθελαν πάντοτε Πατριάρχη Έλληνα.

Οι μελετητές συγκέντρωσαν κυρίως την προσοχή τους στα προνόμια που παραχώρησαν οι Σουλτάνοι προς τους Πατριάρχες. Η έρευνα, που έχει επιτελεσθεί ως τώρα, βασίζεται κυρίως σε ελληνικές και γενικότερα σε χριστιανικές μαρτυρίες, οι οποίες στο μεγαλύτερό τους μέρος έχουν γραφεί πάνω από μισό αιώνα μετά την Άλωση και χαρακτηρίζονται από μία προσπάθεια για παρουσίαση των γεγονότων σε βελτιωμένη μορφή, με σκοπό να επισημανθεί ο σεβασμός που ακόμα κι ο αλλόθρησκος κατακτητής έδειξε προς την Μεγάλη Εκκλησία.

Ωστόσο, η αναγνώριση του θεσμού του Πατριάρχη, ο οποίος θα ενεργούσε ως κεφαλή των Ορθοδόξων Χριστιανών υπηκόων του Μωάμεθ Β΄, έγινε με βάση την ισλαμική πολιτική θεωρία και με στόχους που θα εξυπηρετούσαν το οθωμανικό κράτος. Συνεπώς, οι λύσεις των διαφορών ιστορικών προβλημάτων, που συνδέονται με τον θεσμό, πρέπει να αντιμετωπισθούν από την τουρκική σκοπιά, δηλαδή μέσα σε τουρκικές πηγές. Λιγοστά τουρκικά έγγραφα έχουν ως τώρα χρησιμοποιηθεί από τους ερευνητές, τα οποία μάλιστα δεν έχουν σωθεί στο πρωτότυπο αλλά σε μεταφράσεις αμφισβητήσιμης ακρίβειας.

Το πόνημα τούτο στοχεύει στην αξιοποίηση πληροφοριών από τουρκικές πηγές, οι οποίες φωτίζουν την επιβίωση της Μεγάλης Εκκλησίας μέσα στα πλαίσια της Οθωμανικής αυτοκρατορίας. Βασίζεται κυρίως σε δέκα τουρκικά έγγραφα της χρονικής περιόδου 1483 ως 1567. Το αρχαιότερο από αυτά είναι το επίσημο αντίγραφο του διατάγματος, το οποίο είχε εκδοθεί τριάντα χρόνια μετά την Άλωση, το 1483, από τον Σουλτάνο Βαγιαζήτ Β΄, τον γιο και διάδοχο του Μωάμεθ Β΄ του Πορθητή, για να επιτραπεί στον Συμεών Α΄ η άνοδος στον πατριαρχικό θρόνο για τρίτη φορά. Εκδίδεται κι ένα δεύτερο έγγραφο της ίδιας κατηγορίας, το οποίο έχει εκδοθεί κατά το έτος 1525 από τον Σουλτάνο Σουλεϊμάν· είναι το διάταγμα για την άνοδο του Ιερεμία Α΄ στον πατριαρχικό θρόνο. Και τα δύο αυτά έγγραφα προσφέρουν μία στερεά βάση για να επανεξετασθεί το ζήτημα των πατριαρχικών προνομίων. Παράλληλα, χάρη στον κατάλογο των μητροπόλεων που απαριθμούν, παρέχουν την δυνατότητα να μελετηθεί η τότε διοίκηση του Οικουμενικού Πατριαρχείου αλλά, ως ένα σημείο, και η δημογραφική κατάσταση της Ρωμιουσύνης.

Μετά τα έγγραφα διορισμού Πατριάρχη ακολουθούν τρία έγγραφα

για τον διορισμό αρχιεπισκόπου και επισκόπων. Το αρχαιότερο από τα τρία, του έτους 1551, είναι ένα διάταγμα που έχει εκδώσει ο Σουλτανός για τον πρώτο αρχιεπίσκοπο Καρπάθου και ουσιαστικά αποτελεί το ιδρυτικό έγγραφο της αρχιεπισκοπής αυτής. Το δεύτερο του 1564 έχει εκδοθεί από τον ίδιο Σουλτάνο, για να αναλάβει καθήκοντα νέος ιεράρχης στην επισκοπή Κασσανδρείας. Τέλος, το έγγραφο του έτους 1567 έχει εκδοθεί από τον γιο και διάδοχό του, τον Σουλτάνο Σελήμ Β΄, για να ανανεωθεί ο διορισμός επισκόπου στα νησιά Λέρου, Καλύμνου και Αστυπάλαιας, που αποτελούσαν επισκοπή.

Εκδίδονται ακόμα τέσσερα έγγραφα, των ετών 1489, 1494, 1516 και 1525, τα οποία αφορούν στους φόρους που ο Πατριάρχης είχε δικαίωμα να εισπράττει από το ποίμνιό του και τα πολλαπλά τους προβλήματα. Το πρώτο φανερώνει πως η καταβολή του φόρου ενός μητροπολίτη προς τον Πατριάρχη βεβαιωνόταν με ισλαμικό ιεροδικαστικό έγγραφο και, κάποτε τουλάχιστον, με την μεσολάβηση ενός Τούρκου αξιωματούχου. Το δεύτερο δείχνει την απροθυμία του ιερατείου να καταβάλει τους φόρους του προς τον Πατριάρχη και την συμπαράσταση του Σουλτάνου προς τον τελευταίο. Το έγγραφο του 1516 αποκαλύπτει πως παρά την ανεκτικότητα του Ισλάμ προς τους Χριστιανούς δεν έλειπαν και οι περιπτώσεις καταπίεσης. Τέλος, το έγγραφο του 1525 αφορά στις διαβόητες περιοδείες του Πατριάρχη που στόχευαν στην περισυλλογή των φόρων.

Θεώρησα σκόπιμο να περιλάβω στην έκδοση και την παραίτηση του Γρηγορίου, ηγουμένου της Μονής της Πάτμου, την οποία το 1520 επισημοποίησε ενώπιον του καδή των Παλατίων. Το ιεροδικαστικό αυτό έγγραφο διαφωτίζει την θέση ενός ηγουμένου μοναστηριού μέσα στο πλαίσιο της οθωμανικής διοίκησης.

Σε διάφορα αρχεία της Ελλάδας, μοναστηριακά και άλλα, σώζονται χιλιάδες τουρκικά έγγραφα. Ανάμεσά τους είναι πιθανότατο πως βρίσκονται πολλά σχετικά με την εκκλησιαστική μας ιστορία, σπουδαιότερα από αυτά που εκδίδονται παρακάτω. Μ' αυτή την προϋπόθεση η παρούσα μονογραφία δεν μπορεί παρά να αντιμετωπισθεί σαν ένα μικρό βήμα προς τον χώρο της οθωμανικής τεκμηρίωσης. Πιστεύω πάντως πως έχω επιλέξει δέκα έγγραφα διαφωτιστικά για τους θεσμούς που είχαν επιβληθεί από τον ξένο κυρίαρχο ή που είχαν διαμορφωθεί από την πορεία των πραγμάτων.

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ

Η ΜΕΓΑΛΗ ΕΚΚΛΗΣΙΑ
ΚΑΤΑ ΤΟΝ ΠΡΩΤΟ ΑΙΩΝΑ ΜΕΤΑ ΤΗΝ ΑΛΩΣΗ

ΤΟ ΤΟΥΡΚΙΚΟ ΦΑΚΙΟΛΙ ΚΑΙ Η ΛΑΤΙΝΙΚΗ ΚΑΛΥΠΤΡΑ

Η ιστορία του Ορθόδοξου Πατριαρχείου μετά την Άλωση είναι αναπόσπαστα συνδεδεμένη με τις σχέσεις ανάμεσα στην Ορθόδοξη και την Ρωμαιοκαθολική Εκκλησία, όπως αυτές είχαν διαμορφωθεί κατά τους τελευταίους αιώνες του Βυζαντίου.

Ο δυτικός και ο ανατολικός χριστιανικός κόσμος έφθασαν σε ανοιχτή ρήξη το 1054, όταν οι απεσταλμένοι του Πάπα, που είχαν επισκεφθεί την βυζαντινή πρωτεύουσα, κατέθεσαν στην αγία τράπεζα της Αγίας Σοφίας ένα έγγραφο με το οποίο αφορίζαν τον τότε Πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως, τον Μιχαήλ Κηρουλάριο, καθώς και ορισμένους στενούς συνεργάτες του. Η αντίδραση του Πατριάρχη ήταν γρήγορη και με την υποστήριξη της Ιεράς Συνόδου προχώρησε στον αφορισμό των απεσταλμένων του Πάπα. Φαίνεται όμως πως τα γεγονότα αυτά, που θα τα θεωρούσαμε συγκλονιστικά γιατί σήμαιναν το Σχίσμα των δύο Εκκλησιών, δεν συγκέντρωσαν την προσοχή των Βυζαντινών. Είναι χαρακτηριστικό πως δεν τα κατέγραψε διεξοδικά κανένας σύγχρονός τους βυζαντινός ιστορικός. Χρειάστηκε να περάσουν εκατόν πενήντα χρόνια για να καταλάβουν οι Βυζαντινοί την πραγματική σημασία τους.

Κατά την Τέταρτη Σταυροφορία οι πολεμιστές, που είχαν ξεκινήσει από διάφορες χώρες της Δυτικής Ευρώπης για να πολεμήσουν τους Μουσουλμάνους στους Αγίους Τόπους, άλλαξαν τον στόχο τους και τον Απρίλιο του 1204 εκπόρθησαν την Κωνσταντινούπολη.¹ Επί τρεις μέρες λεηλάτησαν, έσφαξαν και κατέστρεψαν ανοίγοντας ακόμα και τάφους. Ο βυζαντινός λόγιος Νικήτας Χωνιάτης, αυτόπτης μάρτυρας των τραγικών γεγονότων, συνέκρινε τους δυτικοευρωπαίους στρατιώτες με τους Σαρακηνούς για να παρατηρήσει πως οι δεύτεροι έχουν περισσότερη ανθρωπιά.² Η παρατήρηση αυτή του Χωνιάτη ίσως να σημαδεύει την έναρξη μιας μεταστροφής του βυζαντινού ανθρώπου, που αρχίζει να προσανατολίζεται προς τον ισλαμικό κόσμο. Ένα από τα αποτελέ-

1. E. BRADFORD, *The Great Betrayal, Constantinople 1204*, Λονδίνο 1967.

2. OSTROGORSKY, *History*, σ. 370.

σματα που είχε η Τέταρτη Σταυροφορία, ίσως μάλιστα το σπουδαιότερο ως προς τις μακροπρόθεσμες επιπτώσεις, ήταν πως επέφερε την προσέγγιση ανάμεσα στους Βυζαντινούς και τους Σελτζούκους Τούρκους, τους κυρίαρχους του μεγαλύτερου μέρους της Μικράς Ασίας από το 1071.

Η Άλωση της Κωνσταντινούπολης από τους Σταυροφόρους σήμαινε την κατάλυση του βυζαντινού κράτους και των θεσμών του. Ένας Φράγκος, ο κόμης Βαλδουίνος της Φλάνδρας, πήρε την θέση του βυζαντινού αυτοκράτορα. Ένας Βενετός, ο Θωμάς Μοροζίνη, πήρε την θέση του Πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως κι εγκαταστάθηκε στην Αγία Σοφία. Ένα διαφορετικό πολιτικοδιοικητικό σύστημα, το φεουδαρχικό, αντικατέστησε το βυζαντινό και τα βυζαντινά εδάφη διαμοιράστηκαν ως φέουδα στους Σταυροφόρους. Το νέο αυτό σύστημα σήμαινε για τους αγρότες βαρύτερη φορολογία και πολλαπλές αγγαρείες. Είναι διαφωτιστική η περίπτωση των χωρικών της Λαμψάκου, οι οποίοι, όταν ανακρίθηκαν από τους Βενετούς το 1219, δήλωσαν με όρκο πως κατά το παρελθόν οι ζευγαράτοι και οι βοϊδάτοι πρόσφεραν στους γαιοκτήμονες αγγαρείες για επτά μέρες τον χρόνο. Στην συνέχεια όμως οι νέοι κυρίαρχοι αποφάσισαν πως θα προσφέρουν για σαρανταοκτώ μέρες τον χρόνο.³

Το καθεστώς των Σταυροφόρων δεν είχε την δυνατότητα να αποκτήσει στερεά βάση και το 1261 οι Βυζαντινοί ανακατέλαβαν την Κωνσταντινούπολη. Ο κίνδυνος όμως από την Δυτική Ευρώπη δεν είχε εκλείψει και ο αυτοκράτορας, ο Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγος, στην προσπάθειά του να ενισχύσει την θέση του, παραχώρησε ορισμένα προνόμια στις δύο ναυτικές δημοκρατίες της Ιταλίας, την Γένουα και την Βενετία. Οι αυτοκράτορες που τον διαδέχθηκαν ανανέωσαν και διεύρυναν αυτά τα προνόμια, που με το πέρασμα του χρόνου άρχισαν να περιλαμβάνουν όλο και ευρύτερες φορολογικές απαλλαγές καθώς και παραχωρήσεις εδαφών στα κυριότερα λιμάνια της Βυζαντινής αυτοκρατορίας και στην ίδια την πρωτεύουσά της για τις εγκαταστάσεις των εμπόρων. Οι βυζαντινοί έμποροι άρχισαν να διαπιστώνουν με αγανάκτηση πως βρίσκονταν σε μειονεκτική θέση μέσα στον ίδιο τον τόπο τους ενώ οι δυτικοευρωπαίοι μπορούσαν να εφαρμόζουν κερδοσκοπικές στρατηγικές προκαλώντας σοβαρές ζημιές στον ντόπιο πληθυσμό.⁴

3. G. L. TAFEL – G. M. THOMAS, *Urkunden zur älteren Handel und Staatsgeschichte der Republik Venedig*, Βιέννη 1856, τ. II, σ. 209.

4. N. A. OIKONOMIDES, *Hommes d'affaires Grecs et Latins à Constantinople (XIIIe-XVe siècles)*, Μοντρεάλ-Παρίσι 1979.

Παράλληλα, οι ρωμιοί έμποροι, που ζούσαν σε λατινοκρατούμενα εδάφη, αντιμετώπιζαν καθημερινά πολλούς περιορισμούς κατά την άσκηση του επαγγέλματός τους, ενώ οι ρωμαιοκαθολικοί συνάδελφοί τους, με την υποστήριξη του καθεστώτος, είχαν κάτω από τον έλεγχό τους τις προσοδοφόρες επιχειρήσεις, κυρίως το μεγάλο διαμετακομιστικό εμπόριο.⁵

Ένας κερδοσκοπικός τομέας που καθιστούσε τους Λατίνους εμπόρους ιδιαίτερα μισητούς στον βυζαντινό λαό ήταν το δουλεμπόριο, στο οποίο επιδίδονταν ορισμένοι από αυτούς. Η λεία που αποκόμιζαν οι Τούρκοι στις συχνές επιδρομές τους περιλάμβανε μεγάλους αριθμούς αιχμαλώτων, που αργότερα πουλιούνταν ως σκλάβοι σε δυτικούς εμπόρους, κυρίως Βενετούς, Γενουάτες και Καταλάνους, οι οποίοι στην συνέχεια τους διοχέτευαν στην Δυτική Ευρώπη. Το δουλεμπόριο κατά το διάστημα του ΙΔ΄ και ΙΕ΄ αιώνα διεξαγόταν αδιάκοπα ανάμεσα στα μικρασιατικά παράλια και τα λατινοκρατούμενα εδάφη, κυρίως την Κρήτη αλλά και την Νάξο, την Χίο και την Ρόδο. Από τα πιο παλιά χρόνια ο χριστιανικός και ο ισλαμικός κόσμος είχαν θεσπίσει ορισμένες αρχές σχετικά με την αγοραπωλησία σκλάβων. Δεν ήταν επιτρεπτό να αγοράζονται ή να πουλιούνται σκλάβοι από ομοθρήσκους τους. Οι Λατίνοι όμως καταπατούσαν την αρχή αυτή σε σχέση με τους Βυζαντινούς χρησιμοποιώντας ως πρόφαση ότι, επειδή οι τελευταίοι ήσαν σχισματικοί, δεν ήσαν απόλυτα ομόθρησκοί τους.

Το ζήτημα του δουλεμπορίου δηλητηρίαζε τις σχέσεις ανάμεσα στον δυτικό και τον ανατολικό χριστιανικό κόσμο. Ήδη το 1339, όταν ο βυζαντινός αυτοκράτορας έστειλε τον μοναχό Βαρλαάμ ως πρέσβη στον Πάπα για να διαπραγματευθεί την δυνατότητα κοινής δράσης εναντίον των Τούρκων καθώς και την Ένωση των δύο Εκκλησιών, ανέλυσε ορισμένες προϋποθέσεις, μία από τις οποίες ήταν η απελευθέρωση όλων των Ορθοδόξων σκλάβων που ανήκαν σε Λατίνους και ο οριστικός τερματισμός αυτού του δουλεμπορίου.⁶

Ωστόσο, ο κυριότερος παράγοντας για την διαμόρφωση των σχέσεων ανάμεσα στον ορθόδοξο και τον ρωμαιοκαθολικό κόσμο ήταν η ίδια η Ορθόδοξη Εκκλησία, που εξακολουθούσε να διατηρεί το κύρος της και να επηρεάζει βαθύτατα τον βυζαντινό λαό. Οι διαφορές που

5. ANGELIKI E. LAIOU-THOMADAKIS, *The Greek Merchant of the Palaeologan Period : a Collective Portrait*, *Πρακτικά της Ακαδημίας Αθηνών*, 57 (1982) 96-132· ANGELIKI E. LAIOU, *Venetians and Byzantines : Investigation of Forms of Contact in the Fourteenth Century*, *Θησαυρίσματα*, 22 (1992) 29-43.

6. E. A. ZACHARIADOU, *Trade and Crusade, Venetian Crete and the Emirates of Menteshe and Aydin (1300-1415)*, Βενετία 1983, σ. 160.

χώριζαν τις δύο Εκκλησίες δεν περιορίζονταν σε λειτουργικά και δογματικά θέματα. Οι Λατίνοι στα μάτια των Βυζαντινών δεν ήσαν απλώς οι αζυμίτες, που κακόβουλα είχαν προσθέσει στο σύμβολο της πίστεως το “καὶ ἐκ τοῦ υἱοῦ”. Υπήρχαν χτυπητές διαφορές που αφορούσαν στην καθημερινή δράση του ιερωμένου. Η συμμετοχή του ιερωμένου σε πολεμικές επιχειρήσεις απαγορευόταν από την Ορθόδοξη Εκκλησία. Η Άννα Κομνηνή ξαφνιάσθηκε πολύ όταν αντίκρυσε τους Λατίνους στρατιώτες-ιερείς, που είχαν φθάσει στα βυζαντινά εδάφη. Εκφράζοντας την αντίδραση του βυζαντινού ανθρώπου μπροστά σ’ αυτό το θέαμα, σχολίασε πως οι κανόνες, οι νόμοι και το ευαγγελικό δόγμα υπαγορεύουν στον Ορθόδοξο ιερέα : “μη θίξεις, μην αγριέψεις, μην αγγίσεις γιατί είσαι ιερωμένος”. Αντίθετα ο Λατίνος κρατούσε το δόρυ και την ασπίδα και ταυτόχρονα μετέδιδε την θεία ευχαριστία επειδή το βάρβαρο γένος, στο οποίο ανήκε, είναι εξ ίσου ιερατικό και φιλοπόλεμο.⁷

Από το 1204 οι Λατίνοι, αφού πρώτα κατέλυσαν το Πατριαρχείο της Κωνσταντινουπόλεως, εξακολουθούσαν να εκτοπίζουν την Ορθόδοξη εκκλησιαστική διοίκηση μέσα στα εδάφη, τα οποία είχαν κατακτήσει. Μητροπολίτες και επίσκοποι δεν γίνονταν δεκτοί σ’ αυτά παρά μόνο ο κατώτερος κλήρος, οι παπάδες. Η χειροτονία των τελευταίων όμως δεν ήταν δυνατό να γίνει μέσα σε λατινοκρατούμενη περιοχή και οι υποψήφιοι ιερείς υποχρεώνονταν να ταξιδέψουν σε περιοχές κάτω από Ορθόδοξη εξουσία ή σε ειδικές περιοχές για να χειροτονηθούν και κατόπιν να επιστρέψουν στον τόπο, όπου θα ασκούσαν το λειτούργημά τους. Οι υποψήφιοι παπάδες της βενετοκρατούμενης Κρήτης, π.χ., έπρεπε να ταξιδέψουν στην περιοχή της Κορώνης για να χειροτονηθούν. Ο μοναχικός βίος επίσης, που είχε μία μακραίωνη παράδοση στο Βυζάντιο, ζημιώθηκε από την λατινική κατάκτηση, καθώς οι δυτικοευρωπαίοι κυρίαρχοι περιόρισαν σημαντικά την μοναστηριακή περιουσία εκτός από μερικές εξαιρετικές περιπτώσεις. Η Μονή του Αγίου Ιωάννη του Θεολόγου στην Πάτμο, π.χ., είχε διατηρήσει ένα μετόχι της στην Κρήτη.

Για όλους τους παραπάνω λόγους, τους ποικίλους και πολύμορφους, ο βυζαντινός αστικός και αγροτικός πληθυσμός κάτω από την ηγεσία των εκκλησιαστικών αρχών και των μοναχών, που διέθεταν και την οργάνωση και το κύρος, υιοθέτησε μια έντονα εχθρική στάση προς τον ρωμαιοκαθολικό κόσμο, η οποία τελικά διευκόλυνε την τουρκική κατά-

7. ANNAE COMNENAE, *Αλεξιάς*, εκδ. Α. REIFFERSCHIED, τ. II, σ. 84· πρβλ. Ν. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΕΣ, *Cinq actes inédits du patriarche Michel Autôreianos*, *REB*, 25 (1967) 132-135.

κτηση. Με άλλα λόγια, είχε δημιουργηθεί στα βυζαντινά εδάφη μια πολυάριθμη παράταξη, η οποία, εξ αιτίας της βαθιάς της έχθρας προς τους Λατίνους, έδινε την εντύπωση πως ήταν φιλοτουρκική.⁸

Παρά την ζωνή αντίδραση του λαού, οι τελευταίοι βυζαντινοί αυτοκράτορες κάτω από την πίεση της τουρκικής επέκτασης αναγκάζονταν να στραφούν στον Πάπα ζητώντας την βοήθειά του. Είχαν την υποστήριξη ενός μικρού αστικού κόμματος, που περιλάμβανε μερικούς διανοούμενους με το ενδιαφέρον στραμμένο προς την αφύπνιση της Δυτικής Ευρώπης και προς τα πρώτα σημάδια της Αναγέννησης. Αντιπροσωπευτικοί τύποι των τελευταίων είναι ο Δημήτριος Κυδώνης (+1400) και, αργότερα, ο μητροπολίτης Νικαίας Βησσαρίων, που τελικά προσχώρησε στην Εκκλησία της Ρώμης κι έγινε καρδινάλιος. Ο Πάπας πάντως, προκειμένου να βοηθήσει την καταρρέουσα αυτοκρατορία, έθετε ως όρο την Ένωση των Εκκλησιών, δηλαδή την αναγνώριση των πρωτείων του και την παραδοχή του ρωμαιοκαθολικού δόγματος από τον βυζαντινό λαό.

Δύο βυζαντινοί αυτοκράτορες, ο καθένας τους κάτω από διαφορετικές συνθήκες, υπέκυψαν στην παπική αξίωση και αποδέχθηκαν την Ένωση. Ο πρώτος ήταν ο Μιχαήλ Η΄, που προχώρησε στην ενέργεια εκείνη το 1274, στην Σύνοδο της Λυών, όταν ο Κάρολος του Αηίου οργάνωνε εκστρατεία για να επανιδρύσει την Λατινική αυτοκρατορία της Κωνσταντινούπολης. Μολονότι η απόφαση του αυτοκράτορα απομάκρυνε τον κίνδυνο, που ήταν πραγματικά μεγάλος, οι υπήκοοί του κάτω από την καθοδήγηση του κλήρου δεν αναγνώρισαν την Ένωση κι εξέφρασαν απροκάλυπτα την αντίθεσή τους. Το αποτέλεσμα ήταν το έναυσμα μιας σύγκρουσης ανάμεσα στο κράτος και την Εκκλησία, που εξελίχθηκε σε εμφύλιο πόλεμο, ο οποίος έφερε την διχόνοια ακόμα και μέσα στους κόλπους της βασιλικής οικογένειας. Ο αυτοκράτορας καταπολέμησε την αντίσταση με διωγμό, κλείνοντας στην φυλακή τους αντιπάλους του και διατάζοντας βασανιστήρια.⁹ Δεν κατόρθωσε όμως να την εξουδετερώσει ολότελα. Ο λαός αντιστεκόταν με διάφορους τρόπους, ένας από τους οποίους ήταν η αγιοποίηση των θυμάτων του διωγμού αλλά και διαφόρων μελών της δυναστείας των Λασκαριδών, που είχε εκτοπισθεί από τον Παλαιολόγο.¹⁰

8. M. BALIVET, Le personnage du "turcophile" dans les sources byzantines antérieures au concile de Florence (1370-1430), *Travaux et Recherches en Turquie II*, Collection Turcica IV, Παρίσι-Λουβράν 1984, σ. 111-129. Βλ. ακόμα ZACHARIA-DOU, Neomartyr και ΖΑΧΑΡΙΑΔΟΥ, Νοτάρας.

9. OSTROGORSKY, *History*, σ. 410-413.

10. RUTH MACRIDES, Saints and Sainthood in the Early Palaiologan Period, *The*

Ένα από τα θύματα της καταδίωξης, ο μοναχός Μελέτιος, έγραψε στίχους μέσα στην φυλακή, όπου τον είχε κλείσει ο λατινόφρονας αυτοκράτορας, για να δια φωτίσει τους ομόθησκούς του σχετικά με τα κίνητρα της αντίστασής του αλλά κυρίως για να πάρει θέση σχετικά με το μεγαλύτερο από τα δύο κακά, δηλαδή τον Μουσουλμάνο ή τον “αιρετικό” Λατίνο:

Ἄγαρηνός σωματικῶς εἶθε κρατήσεί μου
καὶ βασιλεύσαι τῆς σαρκὸς καὶ κυριεύσειέ μου,
μόνον ψυχῆς αἰρετικὸς μὴ περιγένοιτό μοι
μηδὲ κατὰ τι συμφωνῶν ἀναδειχθεῖν τούτῳ,
ἐφ’ οἷς ἀντίθετα φρονεῖ τοῖς τῶν πατέρων λόγοις
καὶ τοῖς κανόσι τοῖς αὐτῶν καὶ νόμοις ἀντιπίπτει·
τῷ μὲν δουλεύων σαρκικῶς οὐχ ὁμογνωμονήσω,
τῷ δὲ ἐν πίστει συμφωνῶν, νόσον ψυχῆς νοσήσω
καὶ μακρυνθῶ τῶν εὐσεβῶν καὶ τῶν ὀρθοδοξούντων.¹¹

Ο Μιχαήλ Η΄ είχε επίγνωση πως η σύγκρουση με την Εκκλησία συνεπαγόταν την αποξένωσή του από τον λαό, η οποία, με την σειρά της, έδινε την δυνατότητα στους Τούρκους να ενισχύσουν την θέση τους. Λίγο πριν πεθάνει (1282) οργάνωσε μία εκστρατεία στην παραμεθόρια ζώνη του Σαγγαρίου για να απομακρύνει από κει τους εχθρούς. Βρήκε την περιοχή σε απελπιστική κατάσταση κι ολότελα ερημωμένη, καθώς οι κάτοικοι την είχαν εγκαταλείψει για να γλυτώσουν από τις επιδρομές των Τούρκων, που είχαν στήσει τις σκηνές τους εκεί κι είχαν απομακρυνθεί λίγο πριν φτάσει ο βυζαντινός στρατός. Ο αυτοκράτορας με πόνο ψυχής δεν καταλόγισε την κύρια ευθύνη για την καταστροφή, όπως θα περίμενε κανείς, στην στρατιωτική διοίκηση. Θεώρησε πρώτιστα ως υπαίτιους τους θρησκευτικούς του αντιπάλους, αυτούς που εναντιώνονταν στην Ένωση των Εκκλησιών και που γύριζαν από δω κι από κει καταγγέλλοντας διάφορες ενέργειές του, προκαλώντας την εχθρότητα εναντίον του και με τον τρόπο αυτό υποσκάπτοντας την θέση του.¹² Αμέσως μετά τον θάνατό του ο γιος και διάδοχός του Ανδρό-

Byzantine Saint, εκδ. S. HACKEL, *Fourteenth Spring Symposium of Byzantine Studies*, Birmingham 1981, σ. 67-87.

11. V. LAURENT – J. DARROUZES, *Dossier grec de l'Union de Lyon (1273-1277)*, Παρίσι 1976, σ. 104-105, 562. Για τον Μελέτιο βλ. RUTH MACRIDES, ό. π., σ. 81-82.

12. ΠΑΧΥΜΕΡΗΣ, τ. II, σ. 633-634.

νικος Β΄ κάτω από την γενική πίεση αποκατέστησε την Ορθοδοξία.¹³

Το 1437 ο τουρκικός κίνδυνος εξανάγκασε τον αυτοκράτορα Ιωάννη Η΄ να αδιαφορήσει για τις πικρές εμπειρίες του παρελθόντος και να προχωρήσει σε συνεννοήσεις με τον Πάπα, που θα του εξασφάλιζε την στρατιωτική υποστήριξη των Δυτικοευρωπαίων. Έστερα από πολύμηνες προετοιμασίες ξεκίνησε μαζί με πολλούς ιεράρχες και τον ίδιο τον Πατριάρχη για την Ιταλία, όπου, μετά από παρατεταμένες διαπραγματεύσεις και από πιέσεις των Καθολικών, υπογράφηκε στην Φλωρεντία η Ένωση των δύο Εκκλησιών.

Η απήχηση του γεγονότος στον Ορθόδοξο κόσμο ήταν αμέσως αρνητική. Ο Σύλβεστρος Συρόπουλος, που κατέγραψε την προσωπική του μαρτυρία, αφηγείται πως, όταν τα μέλη της Συνόδου, κατά την επιστροφή τους από την Ιταλία στο Βυζάντιο, σταματούσαν σε διάφορες βενετοκρατούμενες περιοχές – την Κέρκυρα, την Μεθώνη, την Εύβοια – γίνονταν δεκτά από τους εκεί Έλληνες με δυσαρέσκεια ή με ονειδισμούς.¹⁴ Στην Κωνσταντινούπολη η λαϊκή αντίδραση εκδηλώθηκε ζωηρότερα με αποτέλεσμα να είναι πολύ δύσκολη η εκλογή νέου Πατριάρχη για να διαδεχθεί τον Ιωσήφ, ο οποίος είχε πεθάνει στην Φλωρεντία. Οι ιεράρχες που είχαν υπογράψει την Ένωση παρουσιάζονταν τώρα μετανοιωμένοι για την πράξη τους.¹⁵

Το τελευταίο έξάμηνο πριν την Άλωση η κατάσταση οξύνθηκε ιδιαίτερα. Στην βυζαντινή πρωτεύουσα ξέσπασαν διάφορες ταραχές, οι οποίες φαίνεται πως άρχισαν όταν κατέφθασαν, τον Νοέμβριο του 1452, δύο καρδινάλιοι, απεσταλμένοι του Πάπα. Η μεγάλη μάζα του λαού διαπνεόταν από ζωηρά εχθρική διάθεση και πολλοί ξεχύθηκαν στους δρόμους για να διαδηλώσουν την αντίθεσή τους προς τους Ρωμαιοκαθολικούς. Από τότε κι ως την εκπόρθηση της Πόλης από τα στρατεύματα του Μωάμεθ Β΄ δεν αμβλύνθηκε η εχθρότητα ανάμεσα σ' αυτούς που υποστήριζαν την συνεργασία με την Δύση, τους Ενωτικούς, και σ' αυτούς που την απέρριπταν αδιαφορώντας για τον τουρκικό κίνδυνο, τους Ανθενωτικούς. Ο ναός της Αγίας Σοφίας, όπου λειτούργησαν οι απεσταλμένοι του Πάπα, ήταν στα μάτια των Ανθενωτικών καταφύγιον δαιμόνων ή βωμός έλληνικὸς ἢ Ἰουδαίων συναγωγῇ.¹⁶

13. ANGELIKI E. LAIOU, *Constantinople and the Latins, The Foreign Policy of Andronicus II, 1282-1328*, Cambridge Mass. 1972, σ. 32-37 και πρβλ. σ. 315-329.

14. ΣΥΡΟΠΟΥΛΟΣ, σ. 534, 536, 538.

15. ΣΥΡΟΠΟΥΛΟΣ, σ. 546-558· πρβλ. ΔΟΥΚΑΣ, σ. 271.

16. ΔΟΥΚΑΣ, σ. 323, 327.

Ωστόσο, αυτή την φορά μέσα από την εμφύλια διαμάχη ξεπρόβαλαν καθαρά αυτοί που θα αναλάμβαναν την ηγεσία των Ορθοδόξων Χριστιανών κατά την νέα ιστορική περίοδο του βίου τους, που πλησίαζε, κατά την Τουρκοκρατία. Αρχηγός της αντιλατινικής παράταξης ήταν αυτός που λίγους μήνες αργότερα έγινε ο πρώτος Πατριάρχης της τουρκικής Κωνσταντινούπολης, ο Γεννάδιος Σχολάριος, τότε ακόμα μοναχός Γεώργιος. Μολονότι είχε υπογράψει την Ένωση των Εκκλησιών στην Φλωρεντία, στις παραμονές της Άλωσης έγκλειστος στο κελί του, στην Μονή του Παντοκράτορα, καθημερινά δεχόταν τους προσηλωμένους στην Ορθοδοξία και κατεύθυνε τις κινήσεις τους ενώ καταφερόταν εναντίον των Ενωτικών ξεστομίζοντας κατάρες εναντίον τους.¹⁷ Οι δογματικές διαφορές τονίζονταν συνεχώς από ολόκληρο σχεδόν τον κλήρο και τους μοναχούς, που εξηγούσαν στον λαό πως έπρεπε, πάνω απ' όλα, να σώσει την πατροπαράδοτη πίστη του, την οποία θα του στερούσαν οι Λατίνοι. Οι Κωνσταντινουπολίτες πάλι, όσο διαπίστωναν πως πλησίαζε η μέρα που θα έπεφταν αιχμάλωτοι στα χέρια των Τούρκων, τόσο περισσότερο προσηλώνονταν στην θρησκευτική τους παράδοση ελπίζοντας πως με την πίστη μπορούσαν να σωθούν.¹⁸

Συνοπτικά εξέφρασε την άποψη των Ανθενωτικών μέσα στην πολιορκημένη βυζαντινή πρωτεύουσα ο μέγας δούκας και μεσάζων, ο Λουκάς Νοταράς, όταν πρόφερε την φράση *κρειττότερόν ἐστιν εἰδέναι ἐν μέσῃ τῇ πόλει φακιόλιον βασιλεῦον Τούρκων ἢ καλύπτραν Λατινικήν*. Τα λόγια αυτά ακούστηκαν σαν απάντηση στους πανικόβλητους Κωνσταντινουπολίτες που, αντικρύζοντας τα πολυάριθμα τουρκικά στρατεύματα να περικυκλώνουν την πόλη τους, άρχισαν να λένε πως θα ήταν προτιμότερο να παραδοθούν στους Λατίνους.¹⁹

Ο Νοταράς ήταν γόνος μιας ισχυρής και πλούσιας οικογένειας η

17. ΔΟΥΚΑΣ, σ. 315-316, 323, 329.

18. Για τα θρησκευτικά ρεύματα, την κοινωνική τους διάσταση και την διαμάχη ανάμεσα στον ανατολικό και τον δυτικό χριστιανικό κόσμο κυρίως βλ. : Δ. Α. ΖΑΚΥΘΗΝΟΣ, *Άλωση*, σ. 20-33· AHRWEILER, *Idéologie*, σ. 75-87, 103-106, 124-128· D. J. GEANAKOPOLOS, *Interaction of the "Sibling" Byzantine and Western Cultures in the Middle Ages and Italian Renaissance*, New Haven-Λονδίνο 1976, σ. 36-54· Α. ΑΡΓΥΡΙΟΥ, *Ιδεολογικά ρεύματα στους κόλπους του Ελληνισμού και της Ορθοδοξίας κατά τα χρόνια της Τουρκοκρατίας*, Λαογραφική Εταιρεία Λαρίσης 2, Λάρισα 1980. Πρβλ. και J. MEYENDORFF, *Universalist Ideologies and Historical Realities in the Orthodox Church*, *To Ελληνικόν, Studies in Honor of Speros Vryonis, Jr.*, τ. I, Νέα Υόρκη 1993, σ. 236-241.

19. ΔΟΥΚΑΣ, σ. 329.

οποία διατελούσε από χρόνια στην υπηρεσία της δυναστείας των Παλαιολόγων, συνδεόταν μαζί της με επιγαμία, και διατηρούσε επαφές με εκπροσώπους ξένων κρατών, χάρη στις οποίες ορισμένα μέλη της είχαν αποκτήσει ξένες υπηκοότητες. Ο ίδιος ο Νοταράς στα μάτια των συμπολιτών του ήταν το δεύτερο σε δύναμη πρόσωπο μετά τον αυτοκράτορα. Όπως είναι φυσικό, η κοινωνική θέση και η προσωπικότητά του έδιναν ξεχωριστό βάρος στα λόγια του.

Ο Νοταράς, όταν δήλωσε πως είναι προτιμότερο το τουρκικό φακίολι από την λατινική καλύπτρα, επαναλάμβανε ένα σύνθημα, που είχε διαδοθεί ανάμεσα στους συγχρόνους του. Στο διάστημα των ταραχών ακούγονταν ορισμένα συνθήματα στους δρόμους της Κωνσταντινούπολης : *Τὴν γὰρ Λατίνων οὔτε βοήθειαν οὔτε τὴν ἑνωσιν χρῆζομεν. Ἀπέστω ἄφ' ἡμῶν ἡ τῶν ἀζυμιτῶν λατρεία*. Ασφαλώς όμως ο λαός δεν τα φώναζε ακριβώς έτσι γιατί η λαλούμενη γλώσσα είχε πια απομακρυνθεί από την γραμματική και την σύνταξη της αρχαίας ελληνικής. Ο ιστορικός Δούκας, που κατέγραψε μερικά από τα συνθήματα,²⁰ προφανώς τα μεταγλώττισε σε μιά αρχαιοπρεπέστερη γλώσσα και φρασεολογία για να μείνει πιστός στην βυζαντινή ιστοριογραφική παράδοση. Με τον ίδιο τρόπο θα μεταγλώττισε και την φράση του Νοταρά, που ήταν κι αυτή ένα από τα συνθήματα της εποχής. Μια παρόμοια φράση ακουγόταν σαράντα πέντε περίπου χρόνια αργότερα στην βενετοκρατούμενη Κέρκυρα : καλύτερα ο ζαρκουλάς (δηλαδή το καπέλο των γενιτζάρων) παρά η μπερέττα (δηλαδή ο βενετσάνικος σκούφος). Η τελευταία αυτή φράση έχει διασωθεί σε ιταλική μετάφραση²¹ ώστε να μην ξέρουμε πώς ακριβώς ήταν το ελληνικό της πρότυπο. Το συμβολικό όμως στοιχείο, το κάλυμμα του κεφαλιού, δεν αφήνει αμφιβολία ότι πρόκειται για το ίδιο σύνθημα.

Λίγες μέρες αφού πήραν οι Τούρκοι την Πόλη, ο Νοταράς θανατώθηκε, ύστερα από διαταγή του Σουλτάνου, μαζί με τους γιους του και μαζί με άλλους βυζαντινούς αριστοκράτες. Σύμφωνα με μία πηγή της εποχής, το έργο του Δούκα, ο Νοταράς θανατώθηκε γιατί αρνήθηκε να παραδώσει τον ανήλικο γιο του στις ανώμαλες ορέξεις του Μωάμεθ Β'. Η πληροφορία αυτή έγινε αποδεκτή από την νεότερη ιστοριογραφία ενώ οι άλλες σύγχρονες πηγές παραδίδουν πως η αιτία ήταν διαφορετική.²²

Οι πηγές πάντως παραδίδουν ομόφωνα πως ο Νοταράς ήταν πρό-

20. ΔΟΥΚΑΣ, σ. 317.

21. ΖΑΧΑΡΙΑΔΟΥ, Νοταράς, σ. 139-140.

22. ΖΑΧΑΡΙΑΔΟΥ, Νοταράς, σ. 140-143.

θυμος να συνεργασθεί με το καθεστώς του Σουλτάνου, ο οποίος είχε φροντίσει να έλθει σε επαφή μαζί του την επομένη της Άλωσης· πιο συγκεκριμένα μάλιστα, θα του ανέθετε τον επανοικισμό και την αναδιοργάνωση της Κωνσταντινούπολης. Αλλά φαίνεται πως η πρόθεση του Μωάμεθ Β΄, να χρησιμοποιήσει ως ανώτατα διοικητικά στελέχη μέλη του παλιού βυζαντινού κατεστημένου, προκάλεσε ισχυρότατες αντιδράσεις ανάμεσα στους ανθρώπους του περιβάλλοντός του, οι οποίοι θα αντέταξαν πως κατά την χρονική εκείνη περίοδο το οθωμανικό κράτος είχε ανάγκη από στελέχη απόλυτα αφοσιωμένα. Η κατοχή άλλωστε της Κωνσταντινούπολης φαινόταν ακόμα επισφαλής στα μάτια των Τούρκων, επειδή ο κίνδυνος μιας σταυροφορίας δεν είχε εκλείψει, και ο Σουλτάνος πιθανώς πείσθηκε ή υποχώρησε στις πιέσεις του περιβάλλοντός του και διέταξε την εξόντωση των βυζαντινών αρχόντων.²³

Ο Νοταράς, μολονότι είχε κι αυτός ξεπροβάλει μέσα από την εμφύλια διαμάχη σαν ένας μελλοντικός ηγέτης των Ορθοδόξων Χριστιανών κάτω από το επερχόμενο καθεστώς του Σουλτάνου και παρά την επαφή που είχε αποκαταστήσει με τον τελευταίο, έχασε την ζωή του. Ωστόσο, πέρασε στην ιστορία με τρόπο αξιοσημείωτο. Όλες ανεξαιρέτως οι πηγές περιγράφουν με έμφαση τον ηρωισμό καθώς και την προσήλωση στην χριστιανική πίστη που φανέρωσε μπροστά στον θάνατο. Ζήτησε να εκτελεσθούν οι γιοι του μπροστά του, πριν από αυτόν, γιατί φοβήθηκε μήπως λιποψυχήσουν και εξισλαμισθούν. Δεν υπάρχει κανένας λόγος να αμφισβητήσουμε την αξιοπιστία των πηγών που τονίζουν την θαρραλέα στάση του. Υπάρχει όμως το πρόβλημα σχετικά με το ξεκίνημα και την έντονη διάδοση των πληροφοριών γύρω από τον ηρωικό του θάνατο. Στις φριχτές εκείνες μέρες που με το ολοκληρωτικό ξερρίζωμα του αιχμαλωτισμένου πληθυσμού βασίλευε απ' άκρη σ' άκρη η σύγχυση, η πληροφόρηση με κάποια συνέχεια είναι δυσεξήγητη. Οι πληροφορίες που σώθηκαν σχετικά με τον σκοτωμό του βασιλιά Κωνσταντίνου του Παλαιολόγου είναι ισχνότερες σε σύγκριση με τις αντίστοιχες σχετικά με τον Νοταρά.

Όμως με την Άλωση η βασιλεία είχε πια καταλυθεί και μαζί μ' αυτήν είχε εκλείψει η ανάγκη να προβάλλεται και να προπαγανδίζεται η αίγλη της. Η Εκκλησία όμως επιζούσε. Αναγνωρίστηκε από τον Σουλτάνο λίγους μήνες αργότερα με την ονομασία του πρώτου Πατριάρχη της Τουρκοκρατίας, του Γενναδίου, του ένθερμου αρχηγού της αντιλα-

τινικής παράταξης, ο οποίος συνδεόταν με φιλία προς τον Νοταρά. Η πηγή για την διάδοση της ατράνταχτης πίστης του τελευταίου μπροστά στον θάνατο πρέπει να εντοπισθεί στο Ορθόδοξο Πατριαρχείο. Με την επικράτηση της ανθενωτικής παράταξης έπρεπε να γίνει πασίγνωστο ότι η προτίμηση για την υποταγή στους Τούρκους – και όχι στους Ρωμαιοκαθολικούς – βασιζόταν αποκλειστικά στον πόθο για την διατήρηση της πατροπαράδοτης πίστης, η οποία είχε την δυνατότητα να διαιωισθεί κάτω από Μουσουλμάνο κυρίαρχο. Ο Λουκάς Νοταράς, ο άνθρωπος που είχε διακηρύξει μέσα στην πολιορκημένη Κωνσταντινούπολη ότι ο τουρκικός ζυγός είναι καλύτερος από τον λατινικό, έπρεπε να γίνει σε όλους γνωστός ως ο μάρτυρας που προτίμησε να δει τους γιους του νεκρούς παρά μουσουλμάνους. Με τον ηρωικό του θάνατο διαλυόταν κάθε υποψία για ελαττωμένη μαχητικότητα κατά τον πόλεμο που προηγήθηκε ή ωφελιμιστική αντιμετώπιση του νέου καθεστώτος. Γιατί ο μέγας δούξ φανέρωσε πως έβαζε την διατήρηση της πατροπαράδοτης πίστης του και την αρετή πάνω από όλα. Το τουρκοκρατούμενο Ορθόδοξο Πατριαρχείο είχε ανάγκη από ένα μάρτυρα με τέτοια φυσιογνωμία, φωτεινό παράδειγμα για αυτούς που θα συνεργάζονταν με τον αλλόδοξο κυρίαρχο διατηρώντας την πίστη τους. Πρόκειται να ασχοληθούμε περισσότερο με αυτούς σε χωριστό κεφάλαιο.

Θα περίμενε κανείς πως με την επικράτηση των Ανθενωτικών μετά την Άλωση καθώς και με την ταυτόχρονη ανησυχία των Τούρκων για μια ενδεχόμενη σταυροφορία των Δυτικοευρωπαίων, η ανατροπή της Ένωσης της Φλωρεντίας θα ήταν ένα από τα πρώτα μελήματα και του Πατριάρχη και του Σουλτάνου. Ωστόσο, χρειάστηκε να περάσουν τριάντα χρόνια Τουρκοκρατίας για να ανατραπεί επίσημα η Σύνοδος που είχε αποφασίσει την Ένωση. Το 1483-1484 ο Πατριάρχης Συμεών, συνεχίζοντας ενέργειες που είχε αρχίσει λίγο πριν πεθάνει ο Μάξιμος Δ΄, συνεκάλεσε την Ιερά Σύνοδο στην έδρα του Πατριαρχείου, την Μονή της Παμμακαρίστου. Εκδόθηκε ειδικός τόμος με τον οποίο ακυρώνονταν οι αποφάσεις του 1439. Στην Σύνοδο έγινε ιδιαίτερη προσπάθεια για να πάρουν μέρος οι Πατριάρχες Αλεξανδρείας, Ιεροσολύμων και Αντιοχείας, ώστε να καταστεί φανερό ότι ολόκληρη η Ορθοδοξία της Ανατολής ανακαλούσε την πλάνη. Συνεννοήσεις από κοντά με τους Πατριάρχες της Ανατολής είχε κάνει ο μητροπολίτης Εφέσου Δανιήλ, ο οποίος το 1480 είχε επισκεφθεί τους Αγίους Τόπους. Οι τρεις Πατριάρχες εκπροσωπήθηκαν με τοποτηρητές, όπως είχαν εκπροσωπηθεί και στην Σύνοδο της Φλωρεντίας.²⁴

24. ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ, *Ιερός Κώδιξ*, σ.123-133· πρβλ. και Γ. Α. ΡΑΛΛΗΣ – Μ.

Δεν μπορεί να προταθεί εδώ ερμηνεία για την καθυστέρηση των τριάντα χρόνων. Υπενθυμίζω απλά ότι μετά τον θάνατο του Μωάμεθ Β΄ ξέσπασε ένας εμφύλιος πόλεμος διαδοχής στον θρόνο ανάμεσα στους γιους του Βαγιαζήτ Β΄ και Τζεμ. Ο πρώτος κατόρθωσε να γίνει Σουλτάνος ενώ ο δεύτερος νικημένος κατέφυγε στην χριστιανική Δύση, όπου διάφοροι ηγεμόνες τον δέχθηκαν με χαρά ελπίζοντας πως θα τον χρησιμοποιούσαν για να διασπάσουν την Οθωμανική αυτοκρατορία. Ως το 1495, οπότε πέθανε ο Τζεμ, ο κίνδυνος από την ρωμαιοκαθολική Ευρώπη διαγραφόταν έντονος στην Κωνσταντινούπολη.²⁵ Αναμφίβολα ο Βαγιαζήτ Β΄ θα είδε με χαρά να εξαφανίζεται ανάμεσα στους Έλληνες υπηκόους του και το τελευταίο ίχνος της προσπάθειας, που θα ένωνε την Ανατολική και την Δυτική Εκκλησία.

ΠΟΤΛΗΣ, *Σύνταγμα των Θείων και Ιερών Κανόνων*, Αθήνα 1855, τ. V, σ. 143-147· ΣΥΡΟΠΟΥΛΟΣ, σ. 164. Βλ. και ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΣ, αρχιεπίσκοπος Αθηνών, Η κατάστασις της Ορθοδόξου Εκκλησίας Αντιοχείας κατά τον ΙΔ΄ και ΙΕ΄ αιώνα, *ΕΕΒΣ*, 13 (1937) 141.

25. V. J. PARRY, *ET*², λήμμα Bayezid II.

ΕΚΚΛΗΣΙΑΝ ΕΧΕΙΝ ΚΑΙ ΒΑΣΙΛΕΑ ΟΥΚ ΕΧΕΙΝ

Το 1393 ο Πατριάρχης Αντώνιος Δ΄ έγραφε προς τον Βασίλειο, τον ηγεμόνα της Μόσχας, ότι είναι αδύνατο στους Χριστιανούς να έχουν Εκκλησία και να μην έχουν βασιλέα.¹ Στις 29 του Μάη του 1453, με την Άλωση της Κωνσταντινούπολης έγινε δυνατό αυτό που φαινόταν αδύνατο πριν από εξήντα χρόνια. Ο βασιλιάς Κωνσταντίνος ΙΑ΄ ο Παλαιολόγος είχε σκοτωθεί στην τελική μάχη και το βυζαντινό κράτος είχε καταλυθεί. Αλλά το Πατριαρχείο θα συνέχιζε την ζωή του γιατί ο Σουλτάνος σύντομα επέτρεψε την ανασύστασή του.

Η διαδικασία, ύστερα από την οποία ο Σουλτάνος Μωάμεθ Β΄ ο Πορθητής αναγνώρισε τον Γεννάδιο Σχολάριο² ως τον πρώτο Πατριάρχη της Τουρκοκρατίας, είναι κυρίως γνωστή από πηγές γραμμένες πάνω από μισό αιώνα αργότερα. Μόνο τρεις σύγχρονοι προς τα τραγικά γεγονότα του Μάη του 1453 σημείωσαν κάτι σχετικό με την πλήρωση του κενού πατριαρχικού θρόνου αλλά και οι τρεις αποσπασματικά και με γενικότητες.

Οι δύο πρώτοι έζησαν τον σκοτωμό και την αιχμαλωσία. Ο ένας από αυτούς είναι ο ίδιος ο Γεννάδιος, ο οποίος όμως αφιερώνει περισσότερες γραμμές στα βάσανά του και στις πιέσεις που του ασκήθηκαν για να αναλάβει την διακυβέρνηση του Πατριαρχείου παρά στα συγκεκριμένα γεγονότα που προηγήθηκαν. Πάντως μας πληροφορεί ότι επέστρεψε από το μέρος, όπου είχε οδηγηθεί αιχμάλωτος, στην Κωνσταντινούπολη μαζί με τον Σουλτάνο. Στην συνέχεια ότι χειροτονήθηκε από μία σύνοδο πολλών επισκόπων πρώτα διάκονος, κατόπιν πρεσβύτερος, κατόπιν επίσκοπος και τέλος Πατριάρχης. Επίσης ότι ο Σουλτάνος με κίνητρα την γνώση και την φιλανθρωπία παραχώρησε με έγγραφο σ' αυτόν την ελευθερία της Ορθόδοξης Εκκλησίας και ότι του έκανε πολλές δωρεές.³

1. M. M. Acta, τ. II, σ. 190-191 · DARROUZES, *Registre synodal*, σ. 125.

2. Για τα βιογραφικά του Γενναδίου βλ. ΒΑΚΑΛΟΠΟΥΛΟΣ, *Ιστορία*, τ. II, σ.160-164 · πρβλ. και C. J. G. TURNER, *The Career of George-Gennadius Scholarius, Byzantion*, 39 (1969) 420-455.

3. ΣΧΟΛΑΡΙΟΣ, τ. V, σ. 224-225, 228-229, 265-266.

Ο δεύτερος είναι ο Θεόδωρος Αγαλλιανός, ο Μεγάλος Χαρτοφύλακας ύστερα από την Άλωση, ο οποίος γράφει πως ο Σουλτάνος ανέλπιστα επέτρεψε στους Χριστιανούς να συνεχίσουν να ζουν σύμφωνα με τις παλιές τους συνήθειες και τους νόμους και να έχουν τους θρησκευτικούς τους αρχηγούς και τις εκκλησίες τους. Επίσης ότι ονόμασε Πατριάρχη τον Γεννάδιο στην Αδριανούπολη, όπου αυτός είχε οδηγηθεί αιχμάλωτος, και ότι στην συνέχεια επέτρεψε να συνέλθει Ιερά Σύνοδος για να τον εκλέξει.⁴

Ο τρίτος είναι ο βιογράφος και εγκωμιαστής του Μωάμεθ Β΄, ο ιστορικός Κριτόβουλος, ο οποίος παρακολούθησε την Άλωση από την Ίμβρο και ο οποίος από παλιά συνδεόταν με φιλία προς τον Γεννάδιο. Αυτός μας πληροφορεί πως ο Σουλτάνος αναζήτησε και συνάντησε τον Γεννάδιο, που ζούσε στα περίχωρα της Αδριανούπολης κάτω από την προστασία κάποιου ισχυρού προσώπου, και πως στην συνέχεια τον μετακάλεσε στην Κωνσταντινούπολη. Επίσης μνημονεύει τον θαυμασμό του Σουλτάνου για την προσωπικότητα του Γενναδίου, τα ωραία δώρα που του πρόσφερε και την εξουσία που του παραχώρησε, εξουσία καθόλου μικρότερη από αυτήν που ασκούσαν οι Πατριάρχες στα χρόνια των βυζαντινών αυτοκρατόρων.⁵

Από αυτές τις λακωνικές πληροφορίες προκύπτει ότι ο Μωάμεθ Β΄ παραχώρησε θρησκευτική ελευθερία στους Ορθόδοξους Χριστιανούς του καταλυμένου βυζαντινού κράτους, επί κεφαλής των οποίων τοποθέτησε ένα θρησκευτικό αρχηγό με ορισμένες εξουσίες. Η ενέργειά του πάντως αυτή δεν οφειλόταν ούτε στην γνώση και την φιλανθρωπία του Σουλτάνου, όπως γράφει ο Γεννάδιος, ούτε έγινε ανέλπιστα, όπως γράφει ο Αγαλλιανός, αλλά βασίσθηκε σε ορισμένες ισλαμικές αρχές σχετικές με την ανεκτικότητα προς τον Χριστιανισμό, οι οποίες θα εξετασθούν σε χωριστό κεφάλαιο, κι ακόμα στην έντονη επιθυμία του Σουλτάνου να εποικισθεί η ερημωμένη Κωνσταντινούπολη.

Οι πηγές του ΙΣΤ΄ αιώνα, στις οποίες έχουν κυρίως βασισθεί οι περισσότεροι ιστορικοί για να μελετήσουν αυτά τα γεγονότα, και όταν ακόμα είναι σύντομες, κομίζουν πρόσθετες ειδήσεις. Τονίζουν ότι πρώτα η Ιερά Σύνοδος εξέλεξε τον Γεννάδιο Πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως και ότι κατόπιν ο Σουλτάνος έκανε μία τελετή για να τον τιμήσει και για να του παραχωρήσει, με την ευκαιρία αυτή, προνόμια.

4. ΠΑΤΡΙΝΕΛΗΣ, *Αγαλλιανός*, σ. 98.

5. ΚΡΙΤΟΒΟΥΛΟΣ, σ. 90-91. Πρβλ. E. W. BODNAR – CH. MITCHELL, *Cyriacus of Ancona's Journeys in the Propontis and the Northern Aegean 1444-1445*, Φιλαδέλφεια 1976, σ. 36-37.

Συγκεκριμένα, οι πηγές αυτές είναι γνωστές με τον τίτλο *Έκθεις Χρονική, Ιστορία Πολιτική, Ιστορία Πατριαρχική και Βιβλίον Ιστορικόν* του Ψευδο-Δωροθέου.

Τα κείμενα αυτά στην ουσία δεν αποτελούν ξεχωριστές πηγές σχετικά με την άνοδο του Γενναδίου στον πατριαρχικό θρόνο, παρά επαναλαμβάνουν, με ελάχιστες διαφορές, το ίδιο κείμενο, το οποίο είναι ένα χρονικό των ετών 1391-1514. Πρόκειται, όπως θα έχουμε την ευκαιρία να αναφέρουμε και αλλού, για ένα κείμενο γραμμένο από άτομο καλά πληροφορημένο σχετικά με πρόσωπα και οικογένειες, που έδρασαν μετά την Άλωση, κι επίσης σχετικά με τους θεσμούς που επέβαλαν οι νέοι κυρίαρχοι. Όπως θα επισημανθεί με διάφορες ευκαιρίες, περικλείνει λεπτομέρειες που επιβεβαιώνουν την αξιοπιστία του. Ωστόσο, η αφήγησή του είναι συγκεχυμένη ως προς τους πρώτους μήνες μετά την εγκατάσταση των Τούρκων στην Κωνσταντινούπολη. Η ερήμωση της παλαιάς βυζαντινής πρωτεύουσας, που ήταν συνέπεια του ολοκληρωτικού εξανδραποδισμού των κατοίκων της, και οι μετακινήσεις πληθυσμών που συνεπαγόταν, ήταν φυσικό να επιφέρουν γενική σύγχυση στην πληροφόρηση.⁶

Αναλυτικότερα, η *Ιστορία Πολιτική* αποτελείται κυρίως από το χρονικό των ετών 1391-1514, στο οποίο έχει προστεθεί μία περιληπτικότερη συνέχεια με την ιστορία των ετών 1514-1574. Το χρονικό των ετών 1391-1514 επαναλαμβάνεται σχεδόν αυτούσιο στο κείμενο με τον τίτλο *Έκθεις Χρονική*, στην οποία όμως η αφήγηση των γεγονότων συνεχίζεται αρκετά λεπτομερώς ως το έτος 1543. Η *Ιστορία Πατριαρχική*, στην οποία η αφήγηση φτάνει ως την βασιλεία του Σελήμ Α' (1512-1520) επαναλαμβάνει κυρίως τα σχετικά με τους Πατριάρχες, όπως περίπου εξιστορούνται στην *Ιστορία Πολιτική*. Τέλος, το χρονικό των ετών 1391-1514, μεταγλωττισμένο σε απλούστερη γλώσσα, περιλαμβάνεται στο *Βιβλίον Ιστορικόν* του Ψευδο-Δωροθέου, το οποίο, όπως δείχνουν οι επανειλημμένες εκδόσεις του, διετελέσε το αγαπημένο ανάγνωσμα των Ελλήνων κατά την Τουρκοκρατία. Το τελευταίο αυτό έργο, που καθιερώθηκε να ονομάζεται και Χρονογράφος, έχει διασωθεί σε πολλά χειρόγραφα και σε διάφορες παραλλαγές, από τις οποίες καμιά δεν συμφωνεί απόλυτα με το τυπωμένο κείμενο του Βιβλίου Ιστορικού. Όλες πάντως οι παραλλαγές περιλαμβάνουν το χρονικό των ετών 1391-1514 με μεγαλύτερες ή μικρότερες διαφορές. Επίσης το τυπωμένο κείμε-

6. Βλ. την χαρακτηριστική μαρτυρία του Αγαλλιανού : ΠΑΤΡΙΝΕΛΗΣ, *Αγαλλιανός*, σ. 133· για τον εποικισμό της Κωνσταντινούπολης βλ. Η. INALCIK, *ΕΙ*², λήμμα Istanbul.

νο καθώς και οι περισσότερες παραλλαγές περιλαμβάνουν ένα κεφάλαιο με τον τίτλο “Ακαταστασίαι εις την Εκκλησίαν”, το οποίο καλύπτει τα έτη 1513-1595 και το οποίο έχει ασφαλώς γραφεί από κάποιον που γνώριζε καλά τα πράγματα, επειδή τα είχε παρακολουθήσει από κοντά.⁷ Σε άλλα σημεία θα εξετάσουμε την αξία των πληροφοριών αυτού του κεφαλαίου καθώς και την δριμύτητα των κρίσεων που διατυπώνονται εναντίον ορισμένων Πατριαρχών και γενικά των κληρικών.

Τα σχετικά με τον Γεννάδιο, που παραδίδονται από τα παραπάνω κείμενα χωρίς ουσιώδεις διαφορές μεταξύ τους, φανερώνουν ύστερα από μια πρόχειρη ανάγνωση πως έχουν γραφεί για να εξαρθεί η σημασία, την οποία ο Σουλτάνος απέδιδε στο Ορθόδοξο Πατριαρχείο.⁸ Επιπλέον φαίνεται καθαρά πως, όταν γραφήκαν, η Άλωση ήταν πια ένα χρονικά απομακρυσμένο γεγονός και η αφήγηση σχετικά με τα επακόλουθά της έχει χαρακτήρα παραμυθιού. Διαβάζουμε πως ο Σουλτάνος απορούσε με την απροθυμία των Χριστιανών να εγκατασταθούν στην Κωνσταντινούπολη και, όταν κάποιος τον πληροφόρησε πως η στάση τους αυτή οφειλόταν στην απουσία Πατριάρχη, διέταξε να συγκεντρωθούν αμέσως οι Χριστιανοί και να εκλέξουν ένα. Ή πως ο Σουλτάνος θύμωσε επειδή δεν παρουσιάσθηκε ο Πατριάρχης μετά την Άλωση για να τον προσκυνήσει, και ζήτησε εξηγήσεις από τους κληρικούς, οι οποίοι τον πληροφόρησαν ότι ο πατριαρχικός θρόνος ήταν κενός. Τότε διέταξε να προχωρήσουν σε εκλογή Πατριάρχη. Στη συνέχεια, μια ολιγομελής σύνοδος εξέλεξε τον Γεννάδιο, τον οποίο ο Σουλτάνος κάλεσε στο παλάτι του. Έγινε μια μικρή τελετή, κατά την οποία, αφού του χάρισε μια επίχρυση ασημένια ράβδο, ένα άλογο και χρυσά νομίσματα,⁹ του δήλωσε πως μπορεί να πατριαρχεύει διατηρώντας τα προνόμια που υπήρχαν στα χρόνια των βυζαντινών αυτοκρατόρων.¹⁰

Μία άλλη πηγή σχετική με το Πατριαρχείο είναι το χρονικό *maius*,

7. Ε. Α. ΖΑΧΑΡΙΑΔΟΥ, Μία ιταλική πηγή του Ψευδο-Δωροθέου για την ιστορία των Οθωμανών, *Πελοποννησιακά*, 5 (1961) 47-48 και πρβλ. *Ελληνικά*, 17 (1960) 435-446. Βλ. επίσης CH. DE CLERCQ, La Turcograecia de M. Crusius et les Patriarches de Constantinople, *OCP*, 33 (1967) 210-220· KRESTEN, Patriarchat, σ. 16-23· *Βιβλίον Ιστορικών*, σ. 444-445.

8. Γιά την ωραιοποίηση των γεγονότων αυτών και την μυθολογία γύρω από τους πρώτους θρησκευτικούς αρχηγούς που τοποθέτησε ο Σουλτάνος στην Κωνσταντινούπολη, βλ. BRAUDE, *Myths*, σ. 74-77.

9. Γιά τα δώρα αυτά βλ. παρακάτω, σ. 47.

10. Έκθεσις, σ. 18-19· *Ιστορία*, σ. 26-28, 78-80· πρβλ. και G. EMRICH, Die Einsetzung des Patriarchen Gennadios in der Darstellung des Hierax, *MT*, 3 (1977) 52-57.

που επί πολλά χρόνια το θεωρούσαν έργο του Γεωργίου Σφραντζή, του πρωτοβεστιάριου του τελευταίου βυζαντινού αυτοκράτορα, αλλά που, όπως απέδειξε η έρευνα, είναι ένα συμπίλημα κατασκευασμένο στα μέσα του ΙΣΤ΄ αιώνα από τον μητροπολίτη Μονεμβασίας Μακάριο Μελισσηνό.¹¹ Στο κείμενο αυτό, που έχει κάποια συγγένεια με τα άλλα χρονικά του ΙΣΤ΄ αιώνα, χωρίς πάντως να προσθέτει ουσιαστικά νέα στοιχεία, η αφήγηση των γεγονότων σχετικά με τον Γεννάδιο παρουσιάζει πανηγυρικότερο χαρακτήρα. Διαβάζουμε πως ο Σουλτάνος την τρίτη μέρα μετά την Άλωση διέταξε να εκλεγεί νέος Πατριάρχης γιατί ο προηγούμενος είχε πεθάνει. Μια σύνοδος που συγκροτήθηκε κάπως πρόχειρα εξέλεξε τον Γεννάδιο. Αμέσως ο Μωάμεθ Β΄ τον δεξιώθηκε στο παλάτι με πολλές τιμές, του χάρισε ένα χρυσό δεκανίκι στολισμένο με πολύτιμα πετράδια, δώρο που συνήθιζαν να προσφέρουν και οι βυζαντινοί αυτοκράτορες στον Πατριάρχη, καθώς και ένα ωραίο άλογο. Ο Πατριάρχης επέστρεψε στο Πατριαρχείο με τιμητική συνοδεία αρχόντων του παλατιού. Ο Σουλτάνος επίσης του έδωσε ένα διάταγμα με προνόμια να είναι αφορολόγητος, αναίτητος, αδιάσειστος και διάφορα άλλα.¹²

Είναι φανερό πως ο συγγραφέας επιθυμούσε να εξωραΐσει τα περασμένα, εφόσον είναι βέβαιο πως την τρίτη μέρα μετά την Άλωση ο Γεννάδιος ήταν αιχμάλωτος στην Κωνσταντινούπολη ή στον δρόμο προς την Αδριανούπολη. Επίσης είναι φανερό πως ο συγγραφέας είχε γνώσεις περιορισμένες σχετικά με αυτά που έγραφε. Η πληροφορία, π. χ., ότι ο προκάτοχος του Γενναδίου, τον οποίο δεν κατονομάζει, είχε πεθάνει ενώ στην πραγματικότητα είχε παραιτηθεί,¹³ αποτελεί ένα από τα στοιχεία που προδίδουν την άγνοιά του, όπως επίσης η μνεία της δήθεν υπογραφής του Σουλτάνου κάτω από το κείμενο του εγγράφου με τα

11. Ι. Β. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ, *Αι περί του Γεωργίου Φραντζή διατριβαί*, Αθήνα 1957· J. R. LOENERTZ, *Autour du Chronicon Maius attribué à Georges Phrantzès, Miscellanea G. Mercati*, τ. III : Studi e Testi, 123 (1948) 273-311· V. GRECU, *Das Memorienwerk des Georgios Sphrantzes, Actes du XIIe Congrès International des Etudes Byzantines*, τ. II, Βελιγράδι 1964, σ. 327-341.

12. SPHRANTZES, σ. 446-456.

13. Πρόκειται για τον Πατριάρχη Γρηγόριο Γ΄· ΔΟΥΚΑΣ, σ. 315, 317· *Ιστορία*, σ. 10· ΠΑΤΡΙΝΕΛΗΣ, *Αγαλλιανός*, σ. 67. Ο Γρηγόριος βρισκόταν στην Ρώμη τον Σεπτέμβριο του 1453, όπως δείχνει μία επιστολή του Γεωργίου de Cesarinis· βλ. J. KOCH, *Cusanus - Texte*, IV. Briefwechsel des Nikolaus von Cues, *Sitzungsberichte der Heidelberger Akademie der Wissenschaften*, Phil.-hist. Kl. 1942/43 (1943-1944), 2. Abhandlung, σ. 98.

προνόμια (ύπογεγραμμένα κάτωθεν), ενώ είναι πασίγνωστο πως τα διατάγματα του Σουλτάνου δεν είχαν υπογραφή στο κάτω μέρος παρά είχαν ως κεφαλίδα τον τουρά (tuğra), δηλαδή ένα καλλιγραφικό σύμπλεγμα του ονόματός του και ονόματος του πατέρα του μαζί με ορισμένους τίτλους.¹⁴ Ακόμα, το παλάτι, στο οποίο ο Μωάμεθ Β΄ κάλεσε τον Γεννάδιο, είναι τελείως αδύνατο να προσδιοριστεί, καθώς είναι γνωστό πως, πριν από την είσοδο του Σουλτάνου, η Κωνσταντινούπολη είχε ερημωθεί και λεηλατηθεί ανελέητα από τα στρατεύματά του. Εξίσου απίθανη φαίνεται η τιμητική πομπή των αρχόντων του παλατιού, που συνόδευαν τον Πατριάρχη κατά την επιστροφή του, καθώς οι πηγές παραδίδουν ομόφωνα πως η πόλη ήταν έρημη και δεν υπήρχε σ' αυτή ούτε άνθρωπος, ούτε ζώο, ούτε πουλί που λαλούσε.¹⁵

Επειδή τα στοιχεία που παρέχουν ο Αγαλλιανός και ο Κριτόβουλος είναι τα πιο αξιόπιστα, μπορούμε να συμπεράνουμε ότι ο Σουλτάνος ονόμασε τον Γεννάδιο Πατριάρχη στην Αδριανούπολη, όπου ο τελευταίος, όπως και τόσοι άλλοι Κωνσταντινουπολίτες, είχε συρθεί αιχμάλωτος. Μολονότι ο Μωάμεθ είχε δηλώσει πως πρωτεύουσα του οθωμανικού κράτους ήταν πια η Κωνσταντινούπολη, η Αδριανούπολη εξακολουθούσε να παραμένει η πραγματική πρωτεύουσα και ο Σουλτάνος επέστρεψε εκεί το καλοκαίρι του 1453 και δέχτηκε πρεσβείες από πολλά κράτη. Οι περιστάσεις, κάτω από τις οποίες πληροφορήθηκε την παρουσία του Γενναδίου, έχουν ιδιαίτερη σημασία για την ιστορία του Πατριαρχείου και θα εξεταστούν σε άλλο σημείο αυτής της μελέτης. Το φθινόπωρο του ίδιου χρόνου ο Σουλτάνος επέστρεψε στην Κωνσταντινούπολη, όπου θα ανήγγειλε επίσημα τον διορισμό του Πατριάρχη. Στις 6 Ιανουαρίου του 1454 μια σύνοδος συνεδρίασε στην Κωνσταντινούπολη. Ο Γεννάδιος χειροτονήθηκε πρώτα διάκονος, στην συνέχεια πρεσβύτερος και επίσκοπος και τέλος Πατριάρχης. Με την ενέργειά της αυτή η σύνοδος νομιμοποίησε την άνοδό του στον πατριαρχικό θρόνο. Ο Σουλτάνος τότε βρισκόταν στην Αδριανούπολη και ετοίμαζε μία εκστρατεία κατά των Σέρβων.¹⁶

Συνεπώς, η πληροφορία πως πρώτα η σύνοδος εξέλεξε τον Πατριάρχη και κατόπιν ο Σουλτάνος επικύρωσε την απόφασή της δεν ανταποκρίνεται στην πραγματικότητα και πιθανότατα έχει επινοηθεί για να

14. Βλ. Γλωσσάριο.

15. ΔΟΥΚΑΣ, σ. 381.

16. Για τις κινήσεις του Μωάμεθ Β΄ βλ. ΚΡΙΤΟΒΟΥΛΟΣ, σ. 91-92, 94 και πρβλ. INALCIK, Istanbul, σ. 236-237· επίσης ΖΑΧΑΡΙΑΔΟΥ, Συμβολή, σ. 195-196· SCHREINER, *Kleinchroniken*, τ. II, σ. 483-484.

υποστηριχθεί η νομιμότητα κατά την ανασύσταση της Μεγάλης Εκκλησίας. Είναι πιθανό πως ο Μωάμεθ Β΄ έδωσε στον Γεννάδιο το έγγραφο, το μπεράτι, με το οποίο τον ονόμαζε Πατριάρχη, στην Αδριανούπολη, όπου τον συνάντησε. Ίσως όμως να του το έδωσε και στην Κωνσταντινούπολη το φθινόπωρο, όταν είχε επιστρέψει με σκοπό να φροντίσει για τον εποικισμό της. Ύστερα από αυτό ο Γεννάδιος είχε πια αναγνωριστεί ως Πατριάρχης. Στις 15 Ιανουαρίου του 1454 η Βενετική Σύγκλητος συνεδρίαζε για να πάρει αποφάσεις σχετικά με την συνθήκη που προσπαθούσε να συνάψει με το οθωμανικό κράτος. Ένα από τα ζητήματα ήταν η δικαιοδοσία του Πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως πάνω στους Ορθοδόξους υπηκόους της Βενετίας,¹⁷ το οποίο προφανώς είχε θέσει ο Σουλτάνος στην προσπάθειά του να προσεταιρισθεί τους δικούς του Ορθοδόξους υπηκόους. Συνεπώς, υπήρχε Πατριάρχης τουλάχιστον έξι-επτά βδομάδες νωρίτερα, δηλαδή το απαραίτητο διάστημα που χρειαζόταν για να φτάσουν τα νέα από τον Κεράτιο στην Βενετία.

Κατά την επίδοση του μπερατιού θα έγινε η παραδοσιακή τελετή, που πάντοτε γινόταν σε μία τέτοια περίπτωση, με την προσφορά εκ μέρους του Σουλτάνου ορισμένων δώρων, που συμβόλιζαν την εξουσία. Αυτά συνήθως ήταν ένας μανδύας (kaftan) ή ένα άλλο με χρυσοποίκιλτη σέλλα ή, σε περίπτωση στρατιωτικού, ένα σπαθί.¹⁸ Το γνωστό σουλτανικό δώρο προς τον Πατριάρχη ήταν το δεκανίκι,¹⁹ το οποίο όμως δεν είναι βέβαιο πως χαρίστηκε στον Γεννάδιο. Οπωσδήποτε, η τελετή για την επανίδρυση του Οικουμενικού Πατριαρχείου, την οποία

17. F. THIRIET, *Régestes des délibérations du Sénat de Venise concernant la Romanie*, τ. III, Παρίσι- Χάγη 1961, σ. 195-195 (αρ. 2956). Σε επιστολή του έτους 1452 εκπρόσωποι των Τσέχων αναφέρουν τον Γεννάδιο ως Πατριάρχη της Ορθόδοξης Εκκλησίας· βλ. O. ODLOZILIK, *The Hussite King, Bohemia in European Affairs, 1440-1471*, New Brunswick, N.J., 1965, σ. 64. Αν πραγματικά αυτή είναι η χρονολογία της επιστολής, υπάρχει ένα πρόβλημα για το οποίο δεν μπορώ να προτείνω καμία πειστική λύση. Για τις σχέσεις με τους Ουσίτες βλ. και ΠΑΤΡΙΝΕΛΗΣ, *Αγαλλιανός*, σ. 36-37, όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

18. INALCIK, *Archival Material*, σ. 447.

19. Στο *Βιβλίον Ιστορικών*, σ. 451, υπάρχει μία πολύ ενδιαφέρουσα περιγραφή για την αξία των δώρων του Σουλτάνου. Κατά τα επεισόδια που έγιναν στο Πατριαρχείο το 1585, όταν ο παράνομος Πατριάρχης Παχώμιος Β΄ για να ενοχοποιήσει τους αντιπάλους του, ειδοποίησε τον Σουλτάνο ότι *έτζάκισαν την πατερίτσα του*, ο Σουλτάνος εξοργίστηκε τόσο ώστε *τότε ήλθε στο όλιγον να τους κρεμάσουν* (τους υπαιτίους). Ενδέχεται κάποιος Σουλτάνος, ίσως ο Μωάμεθ Β΄, να χάρισε κάποτε ένα δεκανίκι, το οποίο έμεινε στο Πατριαρχείο και διαβιβαζόταν από Πατριάρχη σε Πατριάρχη μέσω του μητροπολίτη Ηρακλείας· βλ. *Ιστορία*, σ. 128, 139 και αλλού.

μόνο οι πηγές του ΙΣΤ' αιώνα αναφέρουν, αποκλείεται να έγινε αμέσως μετά την Άλωση και, όταν έγινε, είναι πολύ αμφίβολο πως είχε την μεγαλοπρέπεια που της αποδίδεται.

Είναι αυτονόητο πως, όταν ονόμασε ο Σουλτάνος τον Γεννάδιο Πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως, τον όρισε κεφαλή των Χριστιανών Ορθόδοξων, που ζούσαν μέσα στην οθωμανική επικράτεια, δηλαδή αρχηγό της Ορθόδοξης κοινότητας, την οποία του ανέθεσε να διοικήσει ως προς ορισμένους τομείς. Τα δικαιώματα που παραχωρήθηκαν στον Πατριάρχη έχει καθιερωθεί στην νεοελληνική ιστοριογραφία να ονομάζονται προνόμια.

Έχει τεθεί το ερώτημα αν ο Σουλτάνος παραχώρησε τα προνόμια στον Πατριάρχη με έγγραφο ή απλώς τα δήλωσε προφορικά.²⁰ Βέβαια η πηγή που αναφέρει ότι τα προνόμια είχαν καταγραφεί σε ένα μπεράτι, το οποίο ο Μωάμεθ Β' προσωπικά ενεχείρισε στον Πατριάρχη, είναι μεταγενέστερη και συγκαταλέγεται ανάμεσα σ' αυτές που χαρακτηρίστηκαν παραπάνω ως αναξιόπιστες. Μπορεί ωστόσο να θεωρείται βέβαιο πως ο Μωάμεθ Β' εξέδωσε για την περίπτωση αυτή ένα ειδικό έγγραφο, του τύπου που ονομαζόταν μπεράτι. Η εικόνα που έχουμε για την Οθωμανική αυτοκρατορία κατά την χρονική εκείνη περίοδο είναι ενός κράτους με μία δραστήρια και καλά οργανωμένη γραμματεία, η οποία θα ήταν παράδοξο, αν αδρανούσε στην περίπτωση της ονομασίας του πρώτου Πατριάρχη της οθωμανικής πρωτεύουσας. Άλλωστε, είναι γνωστό πως οι Σουλτάνοι εξέδιδαν έγγραφα σχετικά με τον Ορθόδοξο κλήρο και πριν από την Άλωση της Κωνσταντινούπολης. Για να εγκατασταθεί ένας μητροπολίτης στην έδρα του, όταν αυτή βρισκόταν σε τουρκοκρατούμενη περιοχή, έπρεπε να έχει σουλτανικό διάταγμα. Οι ενδιαφερόμενοι μάλιστα προσέκρουαν κάποτε σε άρνηση προκειμένου να αποκτήσουν ένα τέτοιο έγγραφο. Ενδεικτική είναι η περίπτωση του Μάρκου του Ευγενικού, που δεν μπορούσε το 1440 να εγκατασταθεί στην μητρόπολή του, την Έφεσο, επειδή δεν του είχε χορηγηθεί τέτοιο διάταγμα, το οποίο ο ίδιος ονομάζει *αὐθεντικὸν ὄρισμόν*.²¹ Υπάρχει τέλος και η μαρτυρία του ίδιου του Γενναδίου, σύμφωνα με την οποία οι Τούρκοι παραχώρησαν ελευθερία στους Ορθόδοξους Χριστιανούς *γράμμασιν*, η οποία δεν αφήνει αμφιβολία για το ότι εκδόθηκε τότε ένα έγγραφο.²²

20. PAPADOPOULOS, *Studies*, σ. 4 κεξ.

21. Κ. Γ. ΜΑΜΩΝΗ, *Μάρκος ο Ευγενικός, Βίος και Έργον*, Αθήνα 1954, σ. 30· πρβλ. INALCIK, Istanbul, σ. 237.

22. ΣΧΟΛΑΡΙΟΣ, τ. IV, σ. 228-229.

Δυσκολότερο πρόβλημα αποτελεί το ερώτημα σχετικά με το περιεχόμενο του εγγράφου. Οι σχετικές ειδήσεις των χρονικών του ΙΣΤ΄ αιώνα, πως ο Πατριάρχης θα ήταν αναίτητος, αδιάσειστος κτλ., δεν είναι πειστικές. Εκτός από τα χρονικά, η έρευνα σχετικά με τα προνόμια έχει βασισθεί σ' ένα έγγραφο, που ήταν το αρχαιότερο γνωστό στο είδος του, δηλαδή το μπεράτι που εξέδωσε το 1662 ο Σουλτάνος Μωάμεθ Δ΄ για να ορίσει Πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως τον Διονύσιο Γ΄ Βαρδαλή.²³ Το έγγραφο αυτό δεν σώζεται στο τουρκικό πρωτότυπο αλλά σε ελληνική μετάφραση, που περιέχει ορισμένα ασαφή εδάφια και, για τον λόγο αυτό, προκαλεί διάφορες απορίες. Πάντως, ως προς το περιεχόμενό του δεν είναι καθόλου βέβαιο πως ήταν όμοιο με το περιεχόμενο του χαμένου εγγράφου που εκδόθηκε για να ορισθεί ο πρώτος Πατριάρχης της Τουρκοκρατίας. Μεσολάβησαν δύο περίπου αιώνες και, καθώς στο διάστημα αυτό σημειώθηκαν μέσα στην Οθωμανική αυτοκρατορία διάφορες εξελίξεις, είναι πιθανό να άλλαξε, ως ένα σημείο τουλάχιστον, και ο χαρακτήρας των προνομίων του Πατριαρχείου. Η υπόθεση αυτή ενισχύεται από τις διαφορές που υπάρχουν ανάμεσα στα μπεράτια του Συμεών και του Ιερεμία που εκδίδονται παρακάτω.

Παρά ταύτα έχει δημιουργηθεί μέσα στα πλαίσια της ελληνικής ιστοριογραφίας η εικόνα της παραχώρησης ευρυτάτων προνομίων εκ μέρους των Οθωμανών προς το Οικουμενικό Πατριαρχείο και προς την Ορθόδοξη Εκκλησία.²⁴ Κατ'αρχήν θα ακριβολογούσαμε αν συζητούσαμε για προνόμια όχι προς το Οικουμενικό Πατριαρχείο αλλά μόνο προς τον Οικουμενικό Πατριάρχη. Σχετικά με τα ίδια τα προνόμια, ωστόσο, η εικόνα πρέπει να μεταβληθεί σύμφωνα με όσα είναι γνωστά για την θρησκευτικοπολιτική οθωμανική αντίληψη²⁵ αλλά και σύμφωνα με τα δεδομένα που προκύπτουν από τα δύο πατριαρχικά μπεράτια, που δημοσιεύονται σ' αυτό το πόνημα. Θα αναλυθούν παρακάτω.

Επιπλέον, ως προς την Ορθόδοξη Εκκλησία θα ακριβολογούσαμε αν χρησιμοποιούσαμε τον όρο Ορθόδοξη χριστιανική κοινότητα. Πρέπει όμως αμέσως να δευκρινιστεί πως η έννοια του νομικού προσώπου είναι ανύπαρκτη στο ισλαμικό δίκαιο· συνεπώς, δεν είναι δυνατό να χο-

23. ΓΕΔΕΩΝ, *Επίσημα γράμματα*, σ. 9-14.

24. Βλ., π.χ., ΡΑΠΑΔΟΠΟΥΛΛΟΣ, *Studies*, σ. 26-39· Ν. Ι. ΠΑΝΤΑΖΟΠΟΥΛΟΣ, *Τα "Προνόμια" ως πολιτιστικός παράγων εις τας σχέσεις Χριστιανών-Μουσουλμάνων*, Θεσσαλονίκη 1975· πρβλ. την πρόσφατη μελέτη του S. RUNCIMAN, "Ρουμ μιλέτι": Οι Ορθόδοξες κοινότητες υπό τους Οθωμανούς σουλτάνους, *Η Βυζαντινή παράδοση μετά την άλωση της Κωνσταντινούπολης*, Αθήνα 1994, σ. 15-33.

25. INALCIK, *Patriarch*, σ. 416-418.

ρηγηθούν προνόμια σε νομικό πρόσωπο. Η Ορθόδοξη χριστιανική κοινότητα, που αργότερα καθιερώθηκε να ονομάζεται *millet*, αλλά που κατά τον ΙΕ΄ και ΙΣΤ΄ αιώνα ονομαζόταν *taýfe*,²⁶ υπάρχει μόνο σε σχέση με την κεφαλή της, τον Πατριάρχη. Σε κανένα σημείο των εγγράφων που δημοσιεύονται παρακάτω δεν αναφέρεται το σύνολο των Χριστιανών με δική του υπόσταση. Με άλλα λόγια το μπεράτι με τα λεγόμενα προνόμια ήταν προσωπικό για τον Πατριάρχη και όχι για την Εκκλησία.²⁷

Συνοπτικά τα προνόμια ενός ιεράρχη ήσαν πέρα από την αναγνώριση της θρησκείας του : 1) εξουσία στους διορισμούς ή τις παύσεις όλων των κληρικών καθώς και, κάτω από ορισμένες προϋποθέσεις, στις κληρονομίες τους· 2) εξουσία στην διαχείριση της εκκλησιαστικής και μοναστηριακής περιουσίας· 3) εξουσία σχετικά με γάμους, διαζύγια, κληρονομίες, δηλαδή ως προς το οικογενειακό δίκαιο, που, όπως είναι γνωστό, πάντοτε συνδέεται άμεσα με το θρήσκευμα· 4) εξουσία να εισπράττει φόρους από το ποίμνιό του. Θα εξετασθούν αναλυτικά σε χωριστό κεφάλαιο.

26. Για τους όρους βλ. BRAUDE, *Myths*, σ. 69-74.

27. BRAUDE, *Myths*, σ. 79· βλ. και παρακάτω, σ. 91-92.

ΤΟ ΙΣΛΑΜ ΚΑΙ Η ΟΡΘΟΔΟΞΗ ΧΡΙΣΤΙΑΝΟΣΥΝΗ

Η μεσαιωνική ισλαμική πολιτικοκοινωνική θεώρηση, σύμφωνα με το Κοράνι, ξεχώριζε τους ανθρώπους με βάση την θρησκεία τους σε δύο κατηγορίες : τους Μουσουλμάνους και τους άπιστους, δηλαδή αυτούς που δεν πίστευαν στον Θεό του Ισλάμ, τον Αλλάχ. Η εθνική καταγωγή των ανθρώπων, μολονότι δεν αποτελούσε έννοια άγνωστη, ήταν αμελητέα και συχνά συγγεόταν με την θρησκεία. Μόνο κατά τους νεότερους χρόνους άρχισε να παρουσιάζει έντονο ενδιαφέρον και η εθνικότητα.

Με βάση πάντα την θρησκεία τους οι Μουσουλμάνοι ξεχώριζαν στον κόσμο δύο επικράτειες : την Χώρα του Ισλάμ (*dar ul-islam*), την οποία οι ίδιοι εξουσίαζαν, και την Χώρα του Πολέμου (*dar ul-harb*), δηλαδή αυτή που ανήκε στους άπιστους. Το ιδανικό ήταν μια μέρα ολόκληρη η οικουμένη να γίνει Χώρα του Ισλάμ. Για τον λόγο αυτό, σύμφωνα πάντοτε με το Κοράνι, συλλογική υποχρέωση όλων των Μουσουλμάνων ήταν ο πόλεμος, ένας πόλεμος ιερός (*djihad*), που έπρεπε αδιάκοπα να διεξάγεται εναντίον της χώρας των απίστων με σκοπό την καθυπόταξή της. Ο χαρακτηρισμός άλλωστε της χώρας των απίστων ως Χώρας του Πολέμου αποτελούσε μια διαρκή υπόμνηση για το καθήκον του ιερού πολέμου.¹

Ο ιερός πόλεμος έπρεπε να κηρύσσεται και να διεξάγεται σύμφωνα με ορισμένους κανόνες θεσπισμένους από την ισλαμική θρησκεία. Ένας Μουσουλμάνος ηγεμόνας, πριν στραφεί εναντίον των απίστων, όφειλε να τους καλέσει να ασπασθούν την ισλαμική θρησκεία. Αν αυτοί δεν πείθονταν, όφειλε να τους καλέσει τρεις φορές να υποταχθούν στην ισλαμική εξουσία. Μόνον αν και πάλι δεν δέχονταν, όφειλε να τους κηρύξει τον πόλεμο. Αν δέχονταν να υποταχθούν, έστω κι αφού

1. LOKKEGAARD, Concepts, σ. 263-281 · M. CANARD, La guerre sainte dans le monde islamique et dans le monde chrétien, *RevAfr*, 368/369 (1936) 605-623 · A. NOT, *Heiliger Krieg und heiliger Kampf im Islam und Christentum*, Βόννη 1964 · M. MONTGOMERY WATT, Islamic Conceptions of the Holy War, *The Holy War*, εκδ. T. P. MURPHY, Ohio State University 1974, σ. 141-156 · A. MORAVIA, Ibn Taymiyya, dernier grand théoricien du gihad médiéval, *BEt.Or.*, 30 (1978) 85-100.

είχε αρχίσει ο πόλεμος, ο Μουσουλμάνος ηγεμόνας ήταν υποχρεωμένος πρώτα να σεβαστεί την ζωή και την περιουσία τους και στην συνέχεια να τους παραχωρήσει δικαιώματα σχετικά με την ελευθερία της θρησκείας τους και την φορολογία τους. Αν όμως προέβαλλαν αντίσταση ως την τελευταία στιγμή, μετά την ήττα τους έχαναν τα πάντα. Οι Μουσουλμάνοι νικητές ήσαν πια κύριοι της ίδιας της ύπαρξής τους, γιατί τους εξανδραπόδιζαν, και βεβαίως κύριοι και της περιουσίας τους, η οποία αποτελούσε λεία πολέμου και μοιραζόταν. Η ισλαμική νομοθεσία διακρίνει με σαφήνεια τις περιοχές που κατακτήθηκαν με την θέλησή τους κι ύστερα από συμφωνία ('afwan, sulhan) κι αυτές που κατακτήθηκαν με την βία ('anwatan, kahran, kasran) ή, όπως το διατυπώνουν οι ελληνικές πηγές *από σπαθίου*.²

Οπωσδήποτε, σύμφωνα με την ορθόδοξη ισλαμική θεωρία, η κατάκτηση της χώρας των απίστων στόχευε στην επιβολή ισλαμικής εξουσίας πάνω στους τελευταίους αλλά με κανένα τρόπο δεν συνεπαγόταν και τον βίαιο εξισλαμισμό τους. Οι άπιστοι, μετά την ήττα τους, εξανδραποδίζονταν και ακόμα πουλιούνταν ως δούλοι αλλά δεν υποχρεώνονταν να αλλαξοπιστήσουν και μάλιστα όταν ήσαν Χριστιανοί ή Εβραίοι. Το Κοράνι αναγνωρίζει τους πιστούς της εβραϊκής και της χριστιανικής θρησκείας, που, σύμφωνα με την ισλαμική ορολογία, ονομάζονται λαοί του βιβλίου (ahl al-kitab). Οι Εβραίοι και οι Χριστιανοί που καθυποτάσσονται δεν έχουν το δικαίωμα να ασκούν κρατική εξουσία αλλά μπορούν να συνεχίζουν την ζωή τους ως *dhimmi*³ (η αραβική αυτή λέξη πέρασε στην τουρκική ως *zimmi*), δηλαδή ως υπήκοοι του Μουσουλμάνου ηγεμόνα, ο οποίος τους παρείχε την προστασία του και το δικαίωμα να διατηρούν την θρησκεία τους και τους κανόνες της ζωής τους, που βασίζονται σ' αυτήν.

Η διαβίωσή των *dhimmi* μέσα σε μία ισλαμική κοινωνία έπρεπε να ακολουθεί ορισμένους κανόνες. Δεν μπορούσαν να καταλάβουν ορι-

2. LOKKEGAARD, *Islamic Taxation*, σ. 73-77· πρβλ. M. J. KISTER, Land Property and Jihad, *JESHO*, 34 (1991) 270-311. Για την ελληνική έκφραση, βλ. πρόχειρα *Ιστορία*, σ. 158.

3. Cl. CAHEN, *Et*², λήμμα *dhimma*. B. LEWIS, L'Islam et les non-Musulmans, *Annales, E.S.C.*, τ. 35 (1980) 784-800· πρβλ. INALCIK, Patriarch, σ. 411-413· SIMONSEN, *Studies*, σ. 47-49. Στην νεοελληνική ιστοριογραφία έχει καθιερωθεί να ονομάζονται ραγιάδες (από το αραβικό *raya*) οι μη Μουσουλμάνοι υπήκοοι του Σουλτάνου. Ο όρος *raya* (που μεταφράζεται κατά λέξη το ποίμνιο) σημαίνει κατά την περίοδο που μελετάται σ' αυτό το πόνημα – τον ΙΕ' και ΙΣΤ' αιώνα – τους αγρότες, είτε ήσαν Χριστιανοί είτε Μουσουλμάνοι.

σμένα διοικητικά αξιώματα, συναντούσαν περιορισμούς στην άσκηση ορισμένων επαγγελματών, έπρεπε να ντύνονται με ορισμένο τρόπο και η μαρτυρία τους στο δικαστήριο είχε δευτερεύουσα αξία.⁴ Το σπουδαιότερο όμως ήταν πως όφειλαν να καταβάλλουν στο κράτος ειδικούς φόρους, τους οποίους δεν πλήρωναν οι Μουσουλμάνοι, δηλαδή τον κεφαλικό φόρο (*djizye*) και ένα ειδικό φόρο γης (*kharadj*).⁵ Η συγκέντρωση αυτών των φόρων στο ταμείο του ισλαμικού κράτους παρείχε στον ηγεμόνα οικονομικές δυνατότητες για να συνεχίζει την δράση του εναντίον άλλων απίστων με αμετάθετο πάντοτε στόχο τον θρίαμβο του Ισλάμ.

Οι παραπάνω θεωρητικές αρχές του Ισλάμ σχετικά με την διακυβέρνηση των αλλοθρήσκων ίσως να μην εφαρμόστηκαν ποτέ στο ακέραιο, επειδή, όπως ήταν φυσικό, οι εκάστοτε περιστάσεις δεν το επέτρεπαν. Οι διάφοροι Μουσουλμάνοι ηγεμόνες, δρώντας σύμφωνα με την ευρύτερη πολιτικοκοινωνική συγκυρία και τα συμφέροντα του κράτους τους, τις τήρησαν άλλοτε αρκετά πιστά, άλλοτε χαλαρά κι άλλοτε καθόλου. Όταν, κατά τον Ζ' και τις αρχές του Η' αιώνα, επιτελέστηκε η μεγάλη αραβική κατάκτηση, οι νέοι κυρίαρχοι είχαν υποδουλώσει λαούς με μακράιωνη και υψηλή πολιτιστική παράδοση, όπως τους Αιγύπτιους, τους Σύρους και τους Πέρσες. Για τον λόγο αυτό δεν είχαν την δυνατότητα να επιβάλουν στους υπηκόους τους ενιαίο πολιτικοοικονομικό σύστημα και μέσα στην μεγάλη αραβική επικράτεια οι σχέσεις κατακτητών και κατακτημένων παρουσίαζαν αξιοσημείωτη ποικιλία από περιοχή σε περιοχή.⁶ Επιπλέον, ήδη από τον Ζ' αιώνα, η πολιτική σκοπιμότητα οδήγησε στην επινόηση συμβιβαστικών λύσεων. Παράλληλα, στην Χώρα του Ισλάμ και στην Χώρα του Πολέμου αναγνωρίστηκε και η Χώρα της Συνθήκης (*dar ul-ahd*).⁷ Μολονότι ορισμένες περιοχές κυριεύονταν ύστερα από σφοδρότατη αντίσταση των απίστων κατοί-

4. TRITTON, *Protected Religions* (1927), σ. 480-484 και (1931) σ. 334-335· TRITTON, *Non-Muslim Subjects of the Muslim state*, σ. 36· BINSWANGER, *Untersuchungen*, σ. 165-193· M. GRIGNASCHI, *La valeur du témoignage des sujets non-musulmans (dhimmi) dans l'empire ottoman*, *Recueil de la Société Jean Bodin*, 17 (1963) 211-323.

5. Βλ. *El²*, λήμμα *kharadj* γραμμένο από τους Cl. CAHEN, A.K.S. LAMBTON και G. ORHONLU. Επίσης λήμμα *djizye* γραμμένο από τους Cl. CAHEN και H. INALCIK.

6. Η ποικιλία των μορφών φορολογίας στις διάφορες αραβικές επαρχίες μελετήθηκε από τον DENNETT, *Conversion*.

7. LOKKEGAARD, *Islamic Taxation*, σ. 80-83.

κων τους, πολιτικές σκοπιμότητες κάποτε υπαγόρευαν να επιτραπεί στους τελευταίους να συνεχίσουν την ζωή τους κάτω από τον ισλαμικό ζυγό απολαμβάνοντας προνόμια.

Ακόμα και το κατοχυρωμένο δικαίωμα της ηπιότερης φορολογίας, που είχε κάθε Μουσουλμάνος, εξ αιτίας της απαλλαγής του από τους δύο ειδικούς φόρους των απίστων, ήταν κάποτε αδύνατο να παραμείνει σεβαστό. Π.χ., το 728 οι Άραβες οργάνωσαν προσηλυτιστική αποστολή στην νεοκατακτημένη Σαμαρκάνδη και στην περιοχή της. Οι εκεί πληθυσμοί, που βρίσκονταν σε παρακμή και δεν είχαν ενιαία θρησκεία, προσελκύστηκαν από τα κηρύγματα του Ισλάμ και αλλαξοπίστησαν κατά μάζες. Αυτό όμως ελάττωσε τα έσοδα της επαρχίας σε σημείο που η οικονομική της βάση κλονίστηκε. Ο Άραβας διοικητής, αφού δήλωσε πως “το χαράτζι αποτελεί την δύναμη των Μουσουλμάνων”, διέταξε να απαλλαγούν από τους φόρους των απίστων μόνο όσοι είχαν κάνει περιτομή, τηρούσαν τις αρχές του Ισλάμ και μπορούσαν να διαβάσουν ένα κεφάλαιο από το Κοράνι. Νέες δυσκολίες τον υποχρέωσαν να διατάξει να πληρώνουν όλοι τους φόρους που πλήρωναν και στο παρελθόν, πριν από τον εξισλαμισμό τους. Η ασυνέπεια αυτή, δηλαδή να πληρώνουν Μουσουλμάνοι τους ίδιους φόρους με τους απίστευτους, προκάλεσε γενική εξέγερση.⁸ Το όλο επεισόδιο όμως χρησίμεψε στην αραβική διοίκηση, και γενικότερα στις ισλαμικές διοικήσεις που την διαδέχθηκαν, ως μάθημα. Π.χ. τον ΙΖ΄ αιώνα ο διοικητής της Κύπρου εναντιωνόταν στον εξισλαμισμό των Χριστιανών κατοίκων της για να μην ελαττωθούν τα έσοδα από την φορολογία.⁹

Οι αρχές σχετικά με την παραχώρηση συλλογικής ελευθερίας ως προς την θρησκεία τηρήθηκαν σε γενικές γραμμές από τους Άραβες με αποτέλεσμα τα τρία Πατριαρχεία της Ανατολής, δηλαδή της Αλεξανδρείας, της Αντιόχειας και των Ιεροσολύμων, να συνεχίσουν την ζωή τους. Επίσης οι Άραβες τήρησαν την αρχή της προσωπικής θρησκευτικής ελευθερίας καταδικάζοντας τον βίαιο εξισλαμισμό. Είναι χαρακτηριστική η περίπτωση του μεγάλου Ιουδαίου φιλοσόφου του ΙΒ΄ αιώνα Μαϊμονίδη (Musa ibn Maymun), που, φαίνεται, εξισλαμίσθηκε με την βία στην Ανδαλουσία. Αργότερα, όταν ο Μαϊμονίδης μετοίκησε στο Κάιρο, επέστρεψε στην παλιά του πατροπαράδοτη θρησκεία. Η απομάκρυνσή του από την θρησκεία του Μωάμεθ, που είχε ασπασθεί, έγινε γνωστή και, καθώς η αποστασία από το Ισλάμ αποτελεί για τους Μου-

8. W. BARTHOLD, *Turkestan down to the Mongol Invasion*, Λονδίνο 1958, σ. 189-190.

9. JENNINGS, *Ottoman Cyprus*, σ. 143.

σουλμάνους βαρύτατο αμάρτημα,¹⁰ οδηγήθηκε μπροστά στον καδή για να τιμωρηθεί. Ο φιλόσοφος όμως εξήγησε πειστικά στο δικαστήριο ότι είχε εξισλαμισθεί με την βία και για τον λόγο αυτό αθωώθηκε.¹¹ Δεν έλειψαν πάντως και περίοδοι έξαψης του θρησκευτικού φανατισμού των Μουσουλμάνων, στο διάστημα των οποίων η αρχή της θρησκευτικής ανοχής καταπατήθηκε, οι αλλόδοξες μειονότητες υπέστησαν διωγμούς ανελέητους και τελικά εξαναγκάστηκαν να απαρνηθούν την πίστη τους.¹²

Υπάρχει ασάφεια σχετικά με τις συνθήκες, κάτω από τις οποίες επιτελέστηκε η αναγνώριση των τριών ανατολικών Πατριαρχείων από τους Άραβες. Δημιουργήθηκε μία μυθολογία γύρω από αυτές, που στόχευε να κάνει σ' όλους γνωστό πως οι Μουσουλμάνοι έδειξαν απέραντο σεβασμό προς τους θρησκευτικούς αρχηγούς των Χριστιανών. Ανάλογη μυθολογία αναπτύχθηκε και γύρω από την αναγνώριση της Μονής του Σινά, που κατακτήθηκε κατά την ίδια χρονική περίοδο. Η ιστορική έρευνα απέδειξε πως διάφορα έγγραφα σχετικά με την αναγνώριση έχουν συνταχθεί σε αρκετά μεταγενέστερα χρόνια. Η γνησιότητα του προνομιακού ορισμού, που, σύμφωνα με την χριστιανική παράδοση, έδωσε ο ίδιος ο προφήτης Μωάμεθ στην Μονή του Σινά, έχει αμφισβητηθεί με πειστικά επιχειρήματα.¹³ Εξίσου έχει αμφισβητηθεί η γνησιότητα του ορισμού που έδωσε ο χαλίφης Ομάρ προς τον Πατριάρχη Ιεροσολύμων Σωφρόνιο.¹⁴

10. SYED BARAKAT AHMAD, *Conversion from Islam, Essays in Honor of Bernard Lewis, The Islamic World, From Classical to Modern Times*, εκδ. C. E. BOSWORTH – C. ISSAWI – R. SAVORY – A. L. UDOVITCH, Princeton 1989, σ. 3-25 · πρβλ. και TRITTON, *Protected Religions*, (1931) σ. 333-334.

11. B. LEWIS, *Islam from the Prophet Muhammad to the Capture of Constantinople*, τ. II, Scranton Pennsylvania 1974, σ. 189-192.

12. AMANTΟΣ, *Προνομιακοί ορισμοί*, σ. 112-115 · TRITTON, *The Califs*, σ. 61-77 · E. SIVAN, *L'Islam et la Croisade*, Παρίσι 1968, σ. 180-183 · D. P. LITTLE, *Coptic Converts to Islam During the Bahri Mamluk Period, Conversion and Continuity*, σ. 265-288.

13. Για τις εκδόσεις καθώς και την γνησιότητα του εγγράφου, βλ. AMANTΟΣ, *Προνομιακοί ορισμοί*, σ. 105-107. Για το Σινά και την οθωμανική κατάκτηση, βλ. HAMMER, *Histoire*, X, 420-425 και INALCIK, *Patriarch*, 414. Πρβλ. ZDENKA VESELA-PRENOSILOVA, *A propos de la protection exercée par le gouvernement ottoman sur le monastère de Ste Catherine au Sinai*, *ArOrient*, 37 (1969) 326-337.

14. AMANTΟΣ, *Προνομιακοί ορισμοί*, σ. 108-110 · DENNET, *Conversion*, σ. 61-64. Για την Ορθόδοξη άποψη βλ. επίσης APXIMANΔΡΙΤΟΥ ΚΑΛΛΙΣΤΟΥ, *Οι Άγιοι Τόποι υπό την κυριαρχία των Σουλτάνων της Κωνσταντινουπόλεως 1517-1817*, *Νέα Σιών*, 1927, σ. 733-750, και 1928, σ. 46-57, 107-113.

Οπωσδήποτε πάντως, όπως αναφέρουν και οι χριστιανικές και οι ισλαμικές πηγές, υπήρχαν έγγραφα με τα οποία οι Μουσουλμάνοι ηγεμόνες παρείχαν εγγύηση για την ζωή, την περιουσία και την ελευθερία της θρησκείας των απίστων υπηκόων τους. Τα έγγραφα αυτά ήσαν γνωστά στους Βυζαντινούς, όπως μαθαίνουμε από μία επιστολή του Πατριάρχη Νικολάου του Μυστικού (901-907 και 912-925), ο οποίος ανέφερε πως ο προφήτης Μωάμεθ είχε παραχωρήσει “έγγραφες ασφάλειες” προς τους Χριστιανούς που ζούσαν μέσα στην επικράτειά του.¹⁵ Ορισμένα έγγραφα, όπως ένα που εξέδωσε ο Αββασίδης χαλίφης Μουκτάφη το 1138 για τον Νεστοριανό Πατριάρχη, ή ένα άλλο που εξέδωσε το 1195 ο Αγιουβίδης ηγεμόνας της Αιγύπτου για την Μονή του Σινά, αποτελούν τα μακρινά πρότυπα αυτών, που, όπως θα δούμε, εξέδωσαν αργότερα οι Οθωμανοί Σουλτάνοι για το Πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως.¹⁶

Η ισλαμική Μικρά Ασία, που εκτεινόταν ανάμεσα στον μουσουλμανικό και τον χριστιανικό κόσμο και για τον λόγο αυτόν ήταν κατ'εξοχήν η χώρα του ιερού πολέμου, παρουσίαζε διάφορες πολιτισμικές ιδιαιτερότητες, οι οποίες απέρρεαν ακριβώς από την γεωγραφική της θέση. Στην περιοχή αυτή, την απομακρυσμένη από τα παλαιά ισλαμικά κέντρα, η ισλαμική θρησκεία είχε διαδοθεί από τραχείς στρατιωτικούς ή από μυστικιστές δερβίσηδες και για τον λόγο αυτό παρεξέκλινε από την ισλαμική Ορθοδοξία. Στην παρέκκλιση συντελούσε και η σημαντική παρουσία τουρκικών νομαδικών φύλων, που είχαν εξισλαμισθεί σχετικά πρόσφατα και συχνά επιπόλαια, καθώς και η παρουσία εξωμοτών, που παρά την μεταστροφή τους διατηρούσαν δοξασίες από την παλαιά τους πίστη.¹⁷

Ωστόσο, και στην Μικρά Ασία ίσχυαν γενικά οι ισλαμικές αρχές σχετικά με τον ιερό πόλεμο, την θρησκευτική ανοχή και την αναγνώριση των μη μουσουλμανικών κοινοτήτων. Έχει σωθεί ένα κείμενο του ΙΔ' αιώνα που κωδικοποιεί τους κανόνες διεξαγωγής του ιερού πολέμου ενώ τα αρχαιότερα οθωμανικά χρονικά, στην απλοϊκή τους αφήγηση, υπογραμμίζουν συχνότατα πως ο Σουλτάνος τηρούσε αυτούς τους κανόνες κατά την πορεία των κατακτήσεων.¹⁸ Από την βυζαντινή σκοπιά

15. AMANTOS, Προνομιακοί ορισμοί, σ. 107· πρβλ και TRITTON, *Protected Religions*, (1931) σ. 315.

16. INALCIK, *Patriarch*, 413-414.

17. P. WITTEK, Deux chapitres dans l'histoire des Turcs de Roum, *Byzantion*, 11 (1936) 285-319· του ίδιου, *The Rise of the Ottoman Empire*, Λονδίνο 1938.

18. S. TEKIN, XIVüncü yüzyıla ait bir ilm-i hâl : risaletü'l-islâm, *WZKM*, 76

πάλι κι όταν οι κατακτητικές επιχειρήσεις μεταφέρθηκαν στα Βαλκάνια, διαπιστώνουμε πως ο συγγραφέας της άλωσης της Θεσσαλονίκης (1430), ο Ιωάννης Αναγνώστης, εκθέτει με σαφήνεια πώς ο Σουλτάνος Μουράτ Β΄ εφάρμοσε τις επιταγές της θρησκείας του. Όταν ο Σουλτάνος οδήγησε τα στρατεύματά του κοντά στα τείχη της Θεσσαλονίκης, έστειλε αμέσως έμπιστους ανθρώπους του, που μάλιστα ήσαν Χριστιανοί, καλώντας τους κατοίκους να του παραδώσουν την πόλη. Η έκκλησή του δεν εισακούστηκε και τότε διέταξε να στηθεί η πολιορκία. Αμέσως κατόπιν έστειλε και πάλι κήρυκες ζητώντας την παράδοση της πόλης. Μπροστά στην νέα άρνηση διέταξε την έναρξη του πολέμου. Και τότε ακόμα όμως, σε μία τελευταία προσπάθεια, οι στρατιώτες πέταξαν με τα βέλη τους γράμματα μέσα στην πόλη, με τα οποία ο Σουλτάνος καλούσε τους Θεσσαλονικιούς να παραδοθούν.¹⁹ Διαπιστώνοντας πως δεν υπήρχε πιθανότητα να ανταποκριθούν, προχώρησε στις στρατιωτικές επιχειρήσεις που τελείωσαν με τον τραγικό εξανδραποδισμό των κατοίκων και την λεηλασία των υπαρχόντων τους.

Οι χριστιανικές κοινότητες της Μικράς Ασίας αναγνωρίστηκαν από τον καιρό των Σελτζούκων, που κατέκτησαν το μεγαλύτερο μέρος της χώρας μετά την μάχη του Μαντζικέρτ (1071). Ύστερα από την ταραγμένη χρονική περίοδο, την οδυνηρή για τους Χριστιανούς, που ακολούθησε το σημαντικό αυτό γεγονός, δημιουργήθηκε η νέα σελτζουκική επαρχία της Μικράς Ασίας ή του Ρουμ,²⁰ όπως οι ίδιοι οι Τούρκοι την ονόμαζαν, η οποία διατήρησε τα διάφορα ιδιότυπα χαρακτηριστικά της, που ήδη επισημάνθηκαν, επί αρκετούς αιώνες.²¹ Ωστόσο η παρουσία Μουσουλμάνων θεολόγων, που μετανάστευσαν σ' αυτήν, κυρίως

(1986)279- 292· του ίδιου, XIV. yüzyılda yazılmış gazilik tarikasi “gâziliğin yolları” adlı bir eski Anadolu türkçesi metni, *JTS*, 13(1989) 139-163· ΖΑΧΑΡΙΑΔΟΥ, *Ιστορία και θρύλοι*, σ. 110-112.

19. *Georgius Phrantzes, Ioannes Cananus, Ioannes Anagnostes*, εκδ. I. BEKKERUS, Βόννη 1838, σ. 439, 496, 498. Ο Αναγνώστης φαίνεται να μην γνωρίζει τους λόγους για τους οποίους ο Σουλτάνος ενήργησε μ' αυτόν τον τρόπο και δίνει τις προσωπικές του ερμηνείες. Μετά την κατάκτηση της πόλης οι ενέργειες του Μουράτ Β΄ δεν ήσαν σε απόλυτη αρμονία με το Κοράνι αλλά εξυπηρετούσαν τον επανοικισμό της πόλης· βλ. ΖΑΧΑΡΙΑΔΟΥ, Dionysiou, σ. 23-25. Για τον Αναγνώστη βλ. S. VRYONIS, *The Ottoman Conquest of Thessaloniki in 1430, Continuity and Change*, σ. 281-321.

20. ΖΑΧΑΡΙΑΔΟΥ, *Ιστορία και θρύλοι*, σ. 60-62.

21. E. A. ΖΑΧΑΡΙΑΔΟΥ, Religious Dialogue between Byzantines and Turks during the Ottoman expansion, *Religionsgespräche im Mittelalter, Wolfenbütteler Mittelalter-Studien*, εκδ. B. LEWIS - F. NIEWÖNER, Wolfenbüttel 1992, σ. 289-304.

από την Περσία,²² συνετέλεσε στο να εφαρμοστούν οι αρχές σχετικά με την θρησκευτική ελευθερία αρκετά γρήγορα. Το Πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως αποκατέστησε σχέσεις με τους νέους κυριάρχους και η Ορθόδοξη Εκκλησία αναδιοργανώθηκε με την συναίνεσή τους μέσα στα τουρκοκρατούμενα πια εδάφη. Το Πατριαρχείο έστειλε μητροπολίτες ή επισκόπους και η τουρκική διοίκηση τους αναγνώριζε επιτρέποντάς τους να εγκατασταθούν ανάμεσα στο ποίμνιο τους.²³ Ο διακανονισμός αυτός αποτελούσε μία μορφή βυζαντινοτουρκικής συνύπαρξης, αν όχι συνεργασίας, που ασφαλώς δεν παρέμεινε άγνωστη αργότερα στους θεολόγους του οθωμανικού κράτους.

Αργότερα, η ίδια η οθωμανική διοίκηση υιοθέτησε την συνύπαρξη με τους εκπροσώπους του Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως από τις αρχές του ΙΔ' αιώνα, όταν υποχώρησε η βυζαντινή κυριαρχία στην Βιθυνία και κατακτήθηκαν σημαντικές έδρες εκκλησιαστικών αρχών, όπως η Προύσα ή η Νίκαια.²⁴ Σε γενικές γραμμές οι Οθωμανοί αντιμετώπισαν την Ορθόδοξη Εκκλησία σύμφωνα με τις αρχές του Ισλάμ αλλά και κάποτε εμπειρικά παίρνοντας υπόψη τους εκάστοτε στρατιωτικοπολιτικούς στόχους τους. Χρησιμοποίησαν όσο το δυνατό περισσότερο το δέλεαρ της θρησκευτικής ελευθερίας που παρείχε η θρησκεία τους για να κερδίσουν την εύνοια ή τουλάχιστον την ανοχή των ορθόδοξων πληθυσμών, για τους οποίους τον μεγάλο κίνδυνο αποτελούσε από το 1204 ο ρωμαιοκαθολικός κόσμος.²⁵ Οι Σουλτάνοι επέτρεψαν την εγκατάσταση μητροπολιτών και επισκόπων μέσα στην επικράτειά τους και παράλληλα πρόσφεραν την προστασία τους σε διάφορα μοναστηριακά ιδρύματα. Σε ορισμένες τουλάχιστον περιπτώσεις, όπως στην Αλβανία το 1432, παραχωρούσαν ένα κτήμα με την μορφή τιμαρίου στον μητροπολίτη μιας περιοχής για να του εξασφαλίσουν τα έσοδά του. Επίσης αναγνώρισαν, ως ένα σημείο, την μοναστηριακή περιουσία, στην οποία παραχώρησαν απαλλαγή από ορισμένους φόρους και, γενικότερα, επεφύλαξαν προνομιακή φορολογία.²⁶ Τέλος, προσπάθησαν

22. C. CAHEN, L'émigration persane des origines de l'Islam aux Mongols, *Accademia Nazionale dei Lincei*, έτος 368, αρ. 160, *Atti del Convegno Internazionale sul tema : La Persia nel Medioevo*, Ρώμη 1971, σ. 190-193.

23. VRYONIS, *Decline*, σ. 194-216· INALCIK, *Patriarch*, σ. 414-415.

24. TRAPP, *Die Metropoliten*, σ. 183-192.

25. Βλ. παραπάνω, σ. 29-35.

26. INALCIK, *Fatih devri*, σ. 151, 159· INALCIK, *Patriarch*, σ. 409· ZACHARIADOU, *Dionysiou*, σ. 1-4· ZACHARIADOU, *Serres*, σ. 11-12.

να εξασφαλίσουν τα έσοδα, που είχε το Πατριαρχείο από λατινοκρατούμενες περιοχές.²⁷

Με την σταδιακή οθωμανική επέκταση οι περισσότερες μητροπόλεις κι επισκοπές είχαν την έδρα τους μέσα σε οθωμανικά εδάφη. Όπως κατά την προηγούμενη περίοδο των Σελτζούκων, έτσι και κατά την περίοδο των Οθωμανών το Πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως τοποθετούσε ιεράρχες μέσα στην οθωμανική επικράτεια με την έγκριση του Σουλτάνου που εξέδιδε ένα σχετικό διάταγμα. Η συνεργασία ανάμεσα στο οθωμανικό κράτος και το Πατριαρχείο συνεχιζόταν κάποτε ακόμα και σε περίοδο εχθροπραξιών. Το 1401, π.χ., ενώ τα στρατεύματα του Σουλτάνου Βαγιαζήτ Α΄ πολιορκούσαν την βυζαντινή πρωτεύουσα, ο Πατριάρχης αλληλογραφούσε με ιεράρχες που ζούσαν μέσα στα οθωμανικά εδάφη και διατηρούσε επικοινωνία με τις οθωμανικές αρχές. Ένα έγγραφο, π.χ., φανερώνει πως επιζητούσε να δώσουν αυτές άδεια στον επίσκοπο της βιθυνικής κομόπολης των Μελαγίνων για να μπορέσει ο τελευταίος να πάει και να αναλάβει καθήκοντα μητροπολίτη στην Αδριανούπολη, την πρωτεύουσα των Οθωμανών.²⁸

Με την Άλωση της Κωνσταντινούπολης τον Μάη του 1453, το Πατριαρχείο, η κεφαλή των ήδη υπόδουλων μητροπόλεων και επισκοπών, υποδουλώθηκε κι αυτό. Όπως έγραψε ο Γεννάδιος Σχολάριος, ήπια κι η βυζαντινή πρωτεύουσα το πικρό ποτήρι που είχαν πει τόσες άλλες πόλεις της Ασίας και της Ευρώπης.²⁹ Από μία άποψη η Ορθόδοξη Εκκλησία απέκτησε περισσότερη ενότητα εφόσον διατελούσε πια στο μεγαλύτερο μέρος της κάτω από την ίδια αλλόπιστη κυριαρχία. Επιπλέον επισημοποιήθηκε αναγκαστικά η ως τότε συνεργασία.

Η Κωνσταντινούπολη κυριεύθηκε από σπαθίου και συνεπώς οι κάτοικοί της εξανδραποδίστηκαν και έχασαν τα υπάρχοντά τους. Δεν δικαιούνταν κανένα προνόμιο. Υπήρχαν όμως πρακτικοί λόγοι που παρακίνησαν τον Σουλτάνο να μην εφαρμόσει, όπως και πολλοί άλλοι ηγεμόνες πριν από αυτόν, τις αρχές του Ισλάμ και, αντίθετα, να αναγνωρίσει την Ορθόδοξη κοινότητα προχωρώντας γρήγορα στην ανασύ-

27. Βλ. τον όρο που επέβαλε ο Μωάμεθ στους Βενετούς στην συνθήκη του 1454 (ROMANIN, *Storia documentata di Venezia*, τ. IV, Βενετία 1885, σ. 532). Για την συνθήκη, πρβλ. GALLOTTA, *Venise et l'empire ottoman*, σ. 114-115. Επίσης όταν υπογράφηκε το 1479 η συνθήκη που έθετε τέρμα στον βενετοτουρκικό πόλεμο ο Μωάμεθ Β΄ θυμήθηκε τα εισοδήματα του Πατριαρχείου από την Κρήτη· βλ. M.M. *Acta*, τ. V, σ. 284 και πρβλ. KONORTAS, *Contributions*, σ. 249.

28. M.M. *Acta*, τ. II, σ. 561-562.

29. ΣΧΟΛΑΡΙΟΣ, τ. IV, σ. 218.

σταση του Πατριαρχείου. Οι λόγοι ήσαν δύο. Ο πρώτος, τον οποίο γνώριζαν καλά και οι ίδιοι οι Χριστιανοί,³⁰ ήταν ο επανοικισμός της Κωνσταντινούπολης. Ο δεύτερος ήταν ο προσεταιρισμός των Ορθόδοξων υπηκόων του με την τοποθέτηση επί κεφαλής τους ενός αντιπαπικού Πατριάρχη, όπως ήταν ο Γεννάδιος. Παρακάτω θα δούμε πως στο σημείο αυτό ο Σουλτάνος διευκολύνθηκε από μία ομάδα ισχυρών Ελλήνων.

Οπωσδήποτε, καθώς πάνω από τρεις αιώνες είχαν περάσει από την έναρξη των σχέσεων ανάμεσα στην Μεγάλη Εκκλησία και στους Τούρκους ηγεμόνες της Μικράς Ασίας, δεν αποτελούσε πρόβλημα για τον Μωάμεθ Β΄ η αναγνώριση του Ορθόδοξου Πατριαρχείου και η επανалειτουργία του. Άλλωστε οι Μουσουλμάνοι θεολόγοι, που τον περιέβαλλαν, αναμφίβολα γνώριζαν πως από τον Ζ΄ αιώνα τρία άλλα Πατριαρχεία, των Ιεροσολύμων, της Αλεξανδρείας και της Αντιοχείας, συνέχιζαν την ύπαρξή τους κάτω από ισλαμική κυριαρχία και πως υπήρχαν πολλά προηγούμενα, τα οποία μπορούσαν να αποτελέσουν την βάση για να παρθούν οι σωστές αποφάσεις.³¹

Στα πατριαρχικά μεράτια που δημοσιεύονται παρακάτω καθώς και στο μεράτι της αρχιεπισκοπής Καρπάθου η θρησκευτική ελευθερία συνοψίζεται κυρίως στη ρήτρα, που επαναλαμβάνεται αυτολεξεί και στα τρία έγγραφα, να μην γίνεται με την βία ένας “άπιστος” Μουσουλμάνος. Αυτή η ρήτρα αποτελεί εγγύηση όχι προσωπικά προς τον Πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως αλλά γενικά προς τον ορθόδοξο κόσμο. Σύμφωνα με όσα γράφηκαν, πηγάζει από την ίδια την ισλαμική θρησκεία και μπορούμε να υποθέσουμε πως περιλαμβανόταν στο αρχικό μεράτι, που ενεχείρισε ο Μωάμεθ Β΄ στον Γεννάδιο Σχολάριο. Μια παρόμοια φράση περιλαμβάνεται στο έγγραφο με τα προνόμια, που ο ίδιος Σουλτάνος έδωσε στην γενοατική παροικία του Γαλατά το 1453.³²

Παρ’ όλη την ελάττωση των εσόδων του κράτους που συνεπαγόταν ο εξισλαμισμός, γενικά οι Τούρκοι ενθάρρυναν την προσέλευση στην θρησκεία τους. Υπήρχε ένα ειδικό ταμείο του για να πληρώνονται τα έξοδα της ισλαμικής ενδυμασίας την οποία φορούσε ο προσήλυτος και

30. *Έκθεσις*, σ. 18-19: *ἐποίησεν οὖν αὐτὸ τεχνηέντως οἷα ἀλώπηξ, ὅπως ἀκούσαντες οἱ ἀπανταχοῦ Χριστιανοὶ συνάζωνται ἐν τῇ Πόλει.*

31. Για τα ζητήματα αυτά βλ. το σημαντικό άρθρο του BOSWORTH, *Qalqashandi*, σ. 66-74, 199-215.

32. M. H. SAKIROGLU, *Fatih Sultan Mehmet'in Galatalılara verdigi fermanın türkçe metinleri*, *TAD*, 14 (1981-1982) 213-224 (*bir kâfiri rizasi olmadın müsliman etmiyeler*).

γινόταν εορταστική τελετή για την εισδοχή του στην ισλαμική κοινότητα.³³ Από την άλλη όμως μεριά, παρ' όλη την ανοχή που τους υπαγόρευε η θρησκεία τους, οι Τούρκοι, τουλάχιστον περιστασιακά, καταπίεζαν τους Χριστιανούς για να τους υποχρεώσουν να απαρνηθούν την θρησκεία τους. Το έγγραφο του έτους 1516, που δημοσιεύεται παρακάτω, προσκομίζει μία ακόμα μαρτυρία ως προς την άσκηση βίας εις βάρος των Χριστιανών. Στην προκείμενη περίπτωση θύματα ήσαν οι φοροεσπράκτορες του Πατριάρχη, οι οποίοι συκοφαντήθηκαν ως εξισλαμισμένοι Χριστιανοί που αποστάτησαν και ξαναγύρισαν στην παλιά τους θρησκεία. Όπως γίνεται γνωστό από αγιολογικά κείμενα, η αποστασία από το Ισλάμ, που αποτελούσε μέγιστο αμάρτημα, χρησιμοποιήθηκε συχνά εις βάρος διαφόρων Χριστιανών με σκοπό τον εξισλαμισμό τους.³⁴ Ο Πατριάρχης, προφανώς ο Θεόληπτος Α', διαμαρτυρήθηκε στον Σελήμ Α', ο οποίος εφαρμόζοντας τις αρχές της θρησκείας του διέταξε να γίνουν ανακρίσεις. Η συνέχεια της ιστορίας παραμένει για την ώρα άγνωστη.

Οι ίδιοι οι Σουλτάνοι, ως αρχηγοί ενός ισλαμικού κράτους, θεωρούσαν απαραίτητο να δηλώσουν την αποδοκιμασία τους για την πίστη των Χριστιανών. Η σουλτανική γραμματεία στην κατάστρωση των εγγράφων που εξέδιδε για την Μεγάλη Εκκλησία χρησιμοποιούσε τυποποιημένες εκφράσεις για να προσδιορίσει περιφρονητικά τις θρησκευτικές χριστιανικές συνήθειες ως μάταιες (*ayin-i batileleri*) ή ανώφελες (*adet-i atileleri*). Χρησιμοποιούσαν πάντως το επίθετο *batil* για να προσδιορίσουν και τους αιρετικούς Μουσουλμάνους. Το θρησκευτικοπολιτικό κίνημα, π.χ., του σείχη Μπεντρεντίν, το οποίο συγκλόνισε το οθωμανικό κράτος το 1416, έχει χαρακτηριστεί από κάποιον ορθόδοξο Μουσουλμάνο ως *tarika-i batila*.³⁵ Η λέξη *batil*, που, φαίνεται, ήταν σε συχνή χρήση, πέρασε και στις γλώσσες των υποδούλων και μάλιστα στα σερβικά, σε συνδυασμό με την λέξη *din* (=θρησκεία), πρώτα παρεφθάρηκε σε *dinitabil* και κατόπι απέκτησε την σημασία της δεισιδαιμονίας.³⁶

33. H. INALCIK, *Islam in the Ottoman Empire, Cultura Turcica*, 5-7 (1968-1970) 27-29.

34. ZACHARIADOU, Neomartyr, σ. 59-61 · πρβλ. και BINSWANGER, *Untersuchungen*, σ. 286-307.

35. A. TIETZE, Sheykh Bali Efendi's Report on the Followers of Sheykh Bedreddin, *OsmAr*, 7-8 (1988) 116.

36. K. LOKOTSCH, *Etymologisches Wörterbuch der Europäischen (Germanischen, Romanischen und Slavischen) Wörter Orientalischen Ursprungs*, Heidelberg 1927, σ. 23, αρ. 271 · KISSLING, *Turzismen*, σ. 85.

ΟΙ ΙΣΧΥΡΟΙ ΥΠΟΔΟΥΛΟΙ

Οι αντιξοότητες που αντιμετώπιζε το Οικουμενικό Πατριαρχείο ήδη πριν από την Άλωση, διευκόλυναν την διείσδυση κοσμικών παραγόντων στον τομέα των οικονομικών του υποθέσεων. Το 1389, όταν η Κωνσταντινούπολη και η περιοχή της είχαν πια καταστεί μία νησίδα μέσα στα τουρκοκρατούμενα εδάφη, ο Πατριάρχης Αντώνιος, αποκομμένος από τις παλιές δυτικές βυζαντινές επαρχίες, απέστειλε σ' αυτές κάποιον ιερομόναχο Γρηγόριο ως έξαρχο¹ και του έδωσε πάντα τὰ περὶ τὴν Δύσιν πατριαρχικὰ δίκαια... ὥστε διενεργεῖν τὰ ἀνήκοντα τῷ πατριαρχικῷ θρόνῳ προνόμια πάντα καλῶς καὶ νομίμως. Ο Γρηγόριος υποσχέθηκε εγγράφως πως θα στείλει ἅπαν τὸ εἰσόδημα εἰς τὴν μεγάλην ἐκκλησίαν.² Λίγα όμως χρόνια πριν, το 1382, ο Πατριάρχης Νείλος, στην αδυναμία του να διαχειρίζεται τις οικονομικές υποθέσεις των επαρχιών, αναγκάστηκε να προβεί σε συμβιβασμό. Ανέθεσε τις εισπράξεις των εσόδων της Προύσας και της ενορίας της, δηλαδή μιας περιοχής τουρκοκρατούμενης τουλάχιστον από το 1326, στον Προυσιανό κυρ Αναστάσιο τον Κάλλιστο. Συγκεκριμένα ο Πατριάρχης του παραχώρησε τὰ ἐξαρχικὰ καὶ πατριαρχικὰ πάντα δίκαια... ὡς ἂν κατέχη ταῦτα καὶ διοικῇ. Ο κυρ Αναστάσιος όμως δεν αναλάμβανε τα καθήκοντά του αφίλοκερδώς, όπως ο ιερομόναχος Γρηγόριος, εφόσον προβλεπόταν πως ἀπὸ παντὸς τοῦ περιερχομένου αὐτῷ δικαίου τὸ μὲν ἥμισυ τούτου πέμπη εἰς τὴν μεγάλην ἐκκλησίαν, τὸ δὲ ἕτερον ἥμισυ λαμβάνη αὐτὸς χάριν τοῦ κόπου αὐτοῦ.³ Επιτρέπεται να τον φανταστούμε σαν μία πρώιμη μορφή προύχοντα της Τουρκοκρατίας – στο πα-

1. Για τις αρμοδιότητες ενός εξάρχου βλ. DARROUZES, *Ορφίκια*, σ. 127-131, 308-309 και πρβλ. DARROUZES, *Registre synodal*, σ. 190-190· βλ. ακόμα ΠΑΪΖΗ, *Ανεπίσημα*, σ. 63-69.

2. M. M. *Acta*, II, 133-134.

3. M. M. *Acta*, II, 47-48· βλ. και τις παρατηρήσεις του, DARROUZES, *Registre synodal*, σ. 190, όπου από παραδρομή ο Αναστάσιος αναφέρεται ως Ανδρόνικος. Για την μητρόπολη της Προύσας εκείνα περίπου τα χρόνια βλ. TRAPP, *Die Metropoliten*, σ. 187-188.

τριαρχικό έγγραφο αναφέρεται ως κυρ – πρόσωπο ικανό να παρακάμπτει δυσκολίες που τυχόν θα δημιουργούσαν οι νέοι κυρίαρχοι.

Ανάλογες ειδήσεις για την περίοδο πριν από την Άλωση είναι σπάνιες ώστε να προχωρήσει κανείς σε συμπεράσματα. Οι πηγές πάντως για την περίοδο που άρχισε μετά το 1453, όταν αφηγούνται γεγονότα σχετικά με το Οικουμενικό Πατριαρχείο, μνημονεύουν κάποτε ορισμένα πρόσωπα, τα οποία παρουσιάζονται ως κοινωνικοί παράγοντες με τον τίτλο του άρχοντα. Ο τίτλος, μολονότι κατ' αυτήν την ιστορική περίοδο είναι αρκετά αόριστος, φαίνεται πως σημαίνει απλώς τον πλούσιο που διαθέτει κοινωνικό κύρος. Οι σχετικές ειδήσεις είναι αποσπασματικές. Ωστόσο, αφήνουν να εννοηθεί πως οι άρχοντες επηρέαζαν σημαντικά την μοίρα της Μεγάλης Εκκλησίας.

Χάρη σε κείμενα όμως που εκδόθηκαν και σχολιάστηκαν κατάλληλα, μπορούμε να παρακολουθήσουμε την τάση των αρχόντων να επεμβαίνουν στις υποθέσεις του Πατριαρχείου από την επομένη της Άλωσης. Υπάρχουν ενδείξεις πως εκείνοι οι οποίοι φρόντισαν να εξαγοραστεί ο Γεννάδιος στην Αδριανούπολη από τους Τούρκους, που τον κρατούσαν αιχμάλωτο, και οι οποίοι στην συνέχεια τον συνέστησαν στον Μωάμεθ Β' ως κατάλληλο για τον πατριαρχικό θρόνο, ήσαν ο Δημήτριος Απόκαυκος ο Κυρίτζης και ο Θωμάς Καταβοληνός.⁴ και οι δυο τους ήσαν πρόσωπα του σουλτανικού περιβάλλοντος. Ο πρώτος διετέλεσε γραμματικός του Σουλτάνου, ο οποίος του είχε αναθέσει μία κρίσιμη αποστολή στην Βενετία το 1446. Κατοικούσε ως το 1462 στην Αδριανούπολη, όπου είχε μεγάλη κτηματική περιουσία, και κατόπιν ανέλαβε νέο αξίωμα στην σουλτανική αυλή και μετακόμισε στην Κωνσταντινούπολη. Ο Απόκαυκος είχε επίσης εξαγοράσει κι έναν ακόμα αιχμάλωτο των Τούρκων, που είχε κι αυτός μέλλον, τον καλόγερο Διονύσιο, ο οποίος αργότερα έγινε ο Πατριάρχης Διονύσιος Α'.⁵ Ο Καταβοληνός διετέλεσε επίσης γραμματικός του Μωάμεθ Β', που ανέθεσε και σ' αυτόν διάφορες αποστολές. Μία από αυτές το 1461, στους Βλάχους, στάθηκε μοιραία γιατί ο βοηβόδας τον συνέλαβε και τον παλούκωσε. Με άλλα λόγια ο Καταβοληνός έχασε την ζωή του εκτελώντας υπηρεσία του οθωμανικού κράτους. Το Πατριαρχείο τίμησε την μνήμη του οργανώνοντας ένα μεγάλο μνημόσυνο.⁶

4. ΠΑΤΡΙΝΕΛΗΣ, *ΙΕΕ*, σ. 93. Για τους Έλληνες που περιστοιχίζαν τον Μωάμεθ Β' βλ. και το σημαντικό άρθρο του J. RABY, *Mehmed the Conqueror's Greek Scriptorium*, *DOP*, 37 (1983) 15-34.

5. ΠΑΤΡΙΝΕΛΗΣ, *Αγαλλιανός*, σ. 75-78· *Έκθεσις*, σ. 47.

6. Για τα πρόσωπα αυτά βλ. ΠΑΤΡΙΝΕΛΗΣ, *Αγαλλιανός*, σ. 72-78, 120-121, όπου

Υπήρξε ακόμα ένα ισχυρό πρόσωπο, που φρόντισε για τον Γεννάδιο. Μία καλή τύχη διέσωσε μέρος από την αλληλογραφία του έτους 1453 ενός πάμπλουτου Έλληνα, του Νικολάου Ισιδώρου, πού ήταν εγκαταστημένος στην Αδριανούπολη και που αναφέρεται με τον τίτλο κριτής. Ο τίτλος αυτός μέσα σε μία τουρκοκρατούμενη πόλη ή περιοχή αποκλείεται να σήμαινε τον δικαστή, εφόσον μόνο Μουσουλμάνοι ασκούσαν το λειτούργημα του δικαστή, του καδή, μέσα στην σουλτανική επικράτεια. Πρέπει να του αποδώσουμε μία άλλη σημασία, την οποία είχε μέσα στα πλαίσια της βυζαντινής διοίκησης, δηλαδή του προϊστάμενου της φορολογικής υπηρεσίας μιας επαρχίας.⁷ Ο τίτλος κριτής με αυτή την σημασία είχε επιζήσει κατά την Τουρκοκρατία, όπως φανερώνει και η περίπτωση ενός κριτή Πανταλέοντα, που είχε αναμειχθεί σε υπόθεση του Πατριάρχη Νήφωνα το 1496.⁸

Όπως δείχνει η αλληλογραφία του, ο Νικόλαος Ισιδωρος είχε διάφορες επιχειρήσεις, ανάμεσα στις οποίες περιλαμβάνονταν το μονοπώλιο του αλατιού. Στην Οθωμανική αυτοκρατορία η εκμετάλλευση του αλατιού αποτελούσε ένα ιδιαίτερα προσοδοφόρο μονοπώλιο, που το κράτος παραχωρούσε σε ιδιώτες για τρία χρόνια και ύστερα από δημοπρασία. Οι υφιστάμενοι και συνεργάτες του Νικολάου Ισιδώρου, οι οποίοι βρίσκονταν στο Κίτρος, την Αίνο και την Αγχίαλο, δηλαδή σε τρία μέρη, όπου υπήρχαν αλυκές, του απηύθυναν γράμματα με τις απόψεις τους σχετικά με την εξασφάλιση του μονοπωλίου.⁹ Σε ένα από τα γράμματα, που έχει γράψει ο ίδιος ο Ισιδωρος, υπάρχει μαρτυρία πως και αυτός φρόντιζε για τον Γεννάδιο, προφανώς την εποχή που ο τελευταίος είχε εγκατασταθεί σε μία μονή στην Κωνσταντινούπολη.¹⁰

Ο κύκλος του Ισιδώρου είναι άξιος ορισμένων σχολίων εφόσον σχετίζεται στενά με την ιστορία του Πατριαρχείου μετά την Άλωση.

διορθώνονται διάφορα λάθη προγενέστερων μελετητών. Πρβλ. και *PLP*, 1 αρ. 1184 και 5 αρ. 11407.

7. HELENE GLYKATZI-AHRWEILER, *Recherches sur l'administration de l'empire byzantin aux IXe-XIe siècles*, *BCH*, 84 (1960) 71.

8. ZACHARIADOU, Dionysiou, σ. 13, 33.

9. L. GÜCER, *XV-XVI asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda tuz inhisarı ve tuzlaların işletme nizamı*, *IFM*, 23 (1962-63) 97-143· πρβλ. και J. HOVARI, *The Transilvanian Salt in the Ottoman Semendire/Smederovo, 1514-1516*, *ArchOtt*, 13 (1993-1994) 143-168· DARROUZES, *Lettres*, σ. 85-89· ΠΑΤΡΙΝΕΛΗΣ, *Κώδιξ Ιέρρακος*, σ. 120.

10. DARROUZES, *Lettres*, σ. 101, 122-123· πρβλ. και APOSTOLOPOULOS, *Mécanismes*, σ. 200.

Αρκετοί από αυτούς, που αναφέρονται στην αλληλογραφία, είναι γνωστοί και από άλλες πηγές για την επιχειρησιακή δράση τους ή για θέσεις που αργότερα κατέλαβαν στο Πατριαρχείο ή για την συγγένειά τους με υψηλούς Τούρκους αξιωματούχους, που κυρίως ήσαν Βυζαντινοί εξωμότες. Ο Μανουήλ Χριστώνυμος βρισκόταν εγκατεστημένος στην Αίνο το 1453, όπως δείχνει η αλληλογραφία του Ισιδώρου. Είναι γνωστός για την μετέπειτα δράση του στο Πατριαρχείο, η οποία κορυφώθηκε όταν έγινε ο ίδιος Πατριάρχης με το όνομα Μάξιμος Γ΄ (1476-1482).¹¹ Ο Θωμάς Πυρόπουλος ήταν μέλος μιας οικογένειας λογίων, που συνέλεγαν ή αντέγραφαν χειρόγραφα, μερικά από τα οποία συσχετίζονται με τον Γεννάδιο Σχολάριο. Ο ίδιος ο Θωμάς είχε κτηματική περιουσία στον Μοριά και συνδεόταν με την οικογένεια των Παλαιολόγων έχοντας παντρευτεί μία Παλαιολογίνα, αδελφή του Παλαιολόγου εξωμότη Μεσίχ-πασά, που ήταν εξέχουσα στρατιωτική προσωπικότητα στα χρόνια του Μωάμεθ Β΄ και αργότερα έγινε μεγάλος βεζίρης.¹² Ο Δημήτριος Δούκας Μανδραμηνός, που απηύθυνε ένα εμπεριστατωμένο γράμμα στον Ισίδωρο σχετικά με τους ναύλους του αλατιού και τα τελωνεία της Μεσημβρίας, ήταν ο πατέρας ενός διακεκριμένου εξωμότη που είχε πάρει το όνομα Μεχμέτ και που άρχισε την σταδιοδρομία του ως στρατιωτικός διοικητής (sandjak-bey) της Άγκυρας. Συνδεόταν ιδιαίτερα με τον Σουλτάνο. Πιθανότατα να ταυτίζεται με τον Δούκα που εξακολουθούσε να διαχειρίζεται το μονοπώλιο ορισμένων αλυκών το 1471.¹³ Ο διδάσκαλος Δημήτριος είναι πιθανό πως ταυτίζεται με τον

11. DARROUZES, *Lettres*, σ. 90, 117, οι επιφυλάξεις του οποίου σχετικά με την χρονολογία της επιστολής είναι ανυπόστατες δεδομένου ότι στην Αίνο και πριν από την οριστική τουρκική κατάκτηση βρισκόταν ένας εμίνης του Σουλτάνου, για να επιβλέπει τα έσοδα από τις αλυκές· πρβλ. και E. A. ZACHARIADOU, *La part des Turcs dans les revenus des colonies latines de la Roumanie, Coloniser au Moyen Age*, εκδ. M. BALARD – A. DUCCELLIER, Παρίσι 1995, σ. 348-349· ΠΑΤΡΙΝΕΛΗΣ, *Αγαλλιανός*, σ. 81-83· LAURENT, *Premiers Patriarches*, σ. 263.

12. DARROUZES, *Lettres*, σ. 86 · MATSCHKE, *Bergbauentwicklung*, σ. 67-71· ΛΑΜΠΡΟΣ, *Κατάλογος Αγίου Όρους*, τ. II, σ. 432· Σ. ΛΑΜΠΡΟΣ, Αντώνιος Πυρόπουλος, *NE*, 10 (1913) 127-134· FONKIČ-POLIAKOV, σ. 148-149· H. INALCIK, *EI*², λήμμα *Mesih Pasha*. Πρβλ. και *PLP*, 10 αρ. 23920. Η ταύτιση του Μεσίχ, την οποία προτείνει ο POLEMIS, *Doukai*, σ. 163, υποσ. 11, μάλλον δεν ευσταθεί.

13. DARROUZES, *Lettres*, σ. 85-86, 114· CHALKOKONDYLAS, τ. II, σ. 197 · πρβλ. και POLEMIS, *Doukai*, σ. 144· για τον σύνδεσμό του με τον Σουλτάνο βλ. μία επιστολή του γνωστού ουμανιστή Φιλέλφου : BARONII – RAYNALDI – LADERCHII, *Annales Ecclesiastici*, τ. XXIX-XXX, σ. 396. Πρβλ. και GÖKBILGIN, *Edirne*, σ. 151.

Δημήτριο Καστρινό, αργότερα άρχοντα και διδάσκαλο στο Πατριαρχείο.¹⁴

Τα χρονικά του ΙΣΤ΄ αιώνα προσθέτουν νέες σποραδικές πληροφορίες σχετικά με τους άρχοντες και την ανάμειξή τους στις υποθέσεις του Πατριαρχείου. Διαβάζουμε, π.χ., πως όταν πέθανε ο Πατριάρχης Θεόληπτος (1522), ο άρχοντας Τζάνε Καναβούτζης ήθελε να ανεβάσει στον πατριαρχικό θρόνο τον Ιωαννίκιο Σωζοπόλεως, που τύχαινε μάλιστα να είναι και συγγενής του. Αντίθετα, ένας άλλος άρχοντας, ο Κωνσταντίνος Κουνούπης, κατόρθωσε να ψηφίσει η Ιερά Σύνοδος τον Ιερεμία Σόφιας. Κατά την πατριαρχεία του τελευταίου, όταν ξέσπασε μία κρίση σχετική με το καθεστώς της Ορθόδοξης Εκκλησίας μέσα στο οθωμανικό κράτος, εξομάλυνε τα πράγματα ο άρχοντας Ξενάκης, που συνδεόταν με φιλία προς τον ανώτατο δικαστή του οθωμανικού στρατού. Ο Ξενάκης επίσης είχε προσπαθήσει να επωφεληθεί από την αναταραχή που σημειώθηκε κατά τα πρώτα χρόνια του Διονυσίου Β΄, γύρω στο 1546-1547, υποστηρίζοντας τον Ιωάσαφ Αδριανουπόλεως, ο οποίος έγινε τελικά Πατριάρχης το 1554.¹⁵ Όσο για τον Διονύσιο Β΄, πληροφορούμαστε πως κατέλαβε τον πατριαρχικό θρόνο με την υποστήριξη ορισμένων κατοίκων του Γαλατά, των *Γαλατιανών*, και παρά την θέληση των αρχιερέων και των αρχόντων της Κωνσταντινούπολης. Μόνο ένας από αυτούς, ο Αντώνιος Καντακουζηνός Μονοραΐτος, *άνθρωπος έπιτήδειος καί γνωστικός εἰς ὅλα*, τον ευνόησε. Λίγα χρόνια αργότερα ένα άλλο μέλος της δραστήριας και διακλαδωμένης οικογένειας των Καντακουζηνών, ο διαβόητος Μιχαήλ Καντακουζηνός, ο επικαλούμενος Σεϊτάνογλου, ανέβασε και κατέβασε ένα Πατριάρχη, τον Μητροφάνη Γ΄. Αυτός πάντως κατόρθωσε να ξαναγίνει Πατριάρχης μετά την θανατική εκτέλεση του Σεϊτάνογλου (1579-1580).¹⁶

14. ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ, *Ιερός Κώδιξ*, σ. 99, 109. Παρά τα γραφόμενα στην *PLP*, 5, αρ. 11393, το πρόσωπο αυτό πρέπει να είναι άλλο από τον ομώνυμο σύγχρονό του λόγιο της διασποράς για τον οποίο βλ. Σ. ΛΑΜΠΡΟΣ, Δημητρίου Καστρινού ανέκδοτος επιστολή προς Σοφιανόν, *NE*, 13 (1916) 408-410.

15. *Εκθesis*, σ. 70· *Ιστορία*, σ. 158-161· *Βιβλίον Ιστορικόν*, σ. 447· πρβλ. και ΖΑΧΑΡΙΑΔΟΥ, Διονύσιος Β΄, σ. 156-159. Για τον Κουνούπη, που συνδεόταν με επιγαμία προς την οικογένεια των Καντακουζηνών, βλ. ΜΑΥΡΟΕΙΔΗ, σ. 135, 137, 154. Για την κρίση βλ. C. PATRINELIS, The exact time of the first attempt of the Turks to seize the churches and convert the Christian people of Constantinople to Islam, *Actes du Ier Congrès International des Etudes Balkaniques et Sud-Est Européennes*, τ. III, Σόφια 1969, σ. 567-574.

16. *Βιβλίον Ιστορικόν*, σ. 445· πρβλ και Κ. ΜΕΡΤΖΙΟΣ, Πατριαρχικά ήτοι

Ο Σεϊτάνογλου είναι ο πιο γνωστός από τους πλούσιους και ισχυρούς Έλληνες που έζησαν τον πρώτο αιώνα μετά την πτώση του Βυζαντίου.¹⁷ Σχετικά πρόσφατες έρευνες όμως, κυρίως σε τουρκικές πηγές, αποκάλυψαν την ύπαρξη πολλών άλλων πλούσιων Ελλήνων αρχόντων. Αυτοί ανήκαν στην ομάδα προσώπων που πλούτιζαν αναλαμβάνοντας υπηρεσίες μέσα στα πλαίσια της οθωμανικής διοίκησης, κυρίως ως εκμισθωτές φόρων ή διαχειριστές κρατικών μονοπωλίων.¹⁸ Η ανάληψη τέτοιων καθηκόντων προϋπέθετε κάποιο κεφάλαιο, καθώς το οθωμανικό κράτος απαιτούσε μία χρηματική εγγύηση εκ μέρους των υποψηφίων.¹⁹ Μέσα στο κλονιζόμενο Βυζάντιο υπήρχαν άτομα που διέθεταν κεφάλαιο αλλά που δεν τολμούσαν να το χρησιμοποιήσουν κάτω από έκδηλες συνθήκες γενικής πολιτικής ανωμαλίας. Οι συνθήκες όμως ήσαν εντελώς διαφορετικές μέσα στα ήδη τουρκοκρατούμενα εδάφη, όπου επικρατούσε πολιτική σταθερότητα κι όπου οι Έλληνες,

ανέκδοτοι πληροφορίες σχετικά προς τους Πατριάρχες Κωνσταντινουπόλεως από του 1556-1702, *Πραγματεία της Ακαδημίας Αθηνών*, 15/4 (1951) 7.

17. IORGA, *Byzance après Byzance*, σ. 118-122. Γενικότερα για την οικογένεια των Καντακουζηνών μετά την πτώση του Βυζαντίου, βλ. N. IORGA, *Despre Cantacuzini, Genealogia Cantacuzinilor, Documente privitoare la familia Cantacuzino*, Βουκουρέστι 1902. Από τότε βγήκαν νέα στοιχεία που δείχνουν τις σημαντικότερες διασυνδέσεις της οικογένειας με τους υψηλούς οικονομικούς κύκλους και με την Μεγάλη Εκκλησία. ΜΑΥΡΟΕΪΔΗ, σ. 133-136. Το 1484 τρία μέλη της οικογένειας, από τα οποία το ένα εξισλαμισμένο, είχαν μισθώσει το νομισματοκοπείο της Κωνσταντινούπολης : SAHILLIOGLU, σ. 44-48, 164, 188, 192. Το 1496 ένας Καντακουζηνός μεσολαβεί για να μεταβιβασθεί ένα σημαντικό χρηματικό ποσό από τον πατριάρχη Νήφωνα στον ηγούμενο της Μονής Διονυσίου· βλ. ZACHARIADOU, Dionysiou, 33. Τον 15Τ' αι. ένας Καντακουζηνός έχει τον τίτλο του μεγάλου δομεστίκου της Μεγάλης Εκκλησίας : ΧΑΡΙΤΑΚΗΣ, *ΕΕΒΣ*, 4 (1927) 194. Πρβλ., τέλος, T. GANCHOU, *Sur quelques erreurs relatives aux derniers défenseurs grecs de Constantinople en 1453*, *Θησαυρίσματα*, 25 (1995) 70-76.

18. ΠΑΤΡΙΝΕΛΗΣ, *Αγαλλιανός*, σ. 71-78.

19. Βλ. H. GERBER, *ΕΙ²*, λήμμα mukata'a και F. MÜGE GÖÇEK, *ΕΙ²*, λήμμα mültezim. Πρέπει να διευκρινιστεί πως στην Οθωμανική αυτοκρατορία, κατά τους πρώτους τουλάχιστον αιώνες της, το επάγγελμα του μισθωτή φόρων περιέκλειε σοβαρούς κινδύνους. Συχνά αυτοί που αναλάμβαναν την είσπραξη των φόρων δεν κατόρθωναν να ανταποκριθούν στις υποχρεώσεις τους προς το δημόσιο και κατέληγαν στην φυλακή, μαζί με τους εγγυητές τους, ή και στην κρεμάλα. Βλ. FEKETE, *Siyakat-Schrift*, τ. I, σ. 129-137· GÖKBILGIN, *Edirne*, σ. 152. Για Έλληνες που ανέλαβαν την διαχείριση τελωνείων, βλ. BELDICEANU, *Actes*, τ. I, σ. 113, 146 (του έτους 1476, Παλαιοιόλογος, Χαλκοκονδύλης κά.)

επιχειρηματίες ή έμποροι, ζούσαν απαλλαγμένοι από τον ανταγωνισμό των Λατίνων ομολόγων τους.

Έλληνες άρχοντες, όπως φανερώνει η περίπτωση του Νικολάου Ισιδώρου, είχαν αρχίσει να επιδίδονται με επιτυχία σε επιχειρήσεις κρατικών μονοπωλίων ή στην εκμίσθωση φόρων πριν από την Άλωση της βυζαντινής πρωτεύουσας. Στα τουρκοκρατούμενα εδάφη, όπου προσφερόταν η δυνατότητα για ανάπτυξη ιδιωτικής πρωτοβουλίας, είχε αρχίσει να διαμορφώνεται μία νέα ελληνική αριστοκρατία πλούτου. Έλληνες που μέσα σε λίγο καιρό απέκτησαν μεγάλο πλούτο ήσαν κυρίως εγκατεστημένοι, σύμφωνα με τον Κριτόβουλο, στην Αδριανούπολη, στην Φιλιππούπολη, στην Καλλίπολη και στην Προύσα.²⁰ Μερικοί από τους πλουσίους, όπως πληροφορούμαστε από μία επιστολή του πρωτονοταρίου της Μεγάλης Εκκλησίας Θεοδοσίου Ζυγομαλά γραμμένη το 1581 προς τον Γερμανό φιλόλογο και φιλέλληνα Μαρτίνο Κρούσιο, ήσαν απόγονοι της βυζαντινής αριστοκρατίας. Ο Ζυγομαλάς παρατηρούσε σχετικά μ' αυτούς πως *ὠνούμενοι τὰ τέλη τὰ βασιλικά καὶ τελῶναι ὄντες καὶ εἰσπράττοντες τὰ ἐτήσια τέλη, διάφορα ὄντα, ἄλλοι πλουτοῦσι τούτῳ τῷ τρόπῳ καὶ ἄλλοι δυστυχοῦσι*.²¹

Από έγγραφα σχετικά με το Πατριαρχείο προκύπτει πως μερικοί από τους άρχοντες συμμετείχαν στις εκκλησιαστικές συνελεύσεις που εξέλεγαν τον Πατριάρχη. Επιπλέον σε ορισμένες τουλάχιστον περιπτώσεις, όταν ο Πατριάρχης ξεκινούσε για περιοδεία, ανέθετε την διακυβέρνηση της Εκκλησίας και σ' αυτούς.²² Το αξιοσημείωτο πάντως είναι ότι, χάρη στον πλούτο τους και στις διασυνδέσεις τους με υψηλούς Οθωμανούς αξιωματούχους, επηρέαζαν σημαντικά τις αποφάσεις του Πατριαρχείου και ίσως κάποτε να τις έπαιρναν μόνον αυτοί.

Όπως έχει σωστά παρατηρηθεί,²³ η επιρροή τους αυξήθηκε όταν ο Πατριάρχης ανέλαβε να πληρώνει στην Πύλη ετήσιο φόρο. Για να ανταποκριθεί στην υποχρέωση αυτή το Πατριαρχείο απέκτησε ισχυρή εξάρτηση από τους οικονομικά ισχυρούς, στους οποίους μπορούσε να βασίζεται για την συγκέντρωση των απαιτούμενων χρημάτων. Τα χρονικά διέσωσαν μία ζωντανή περιγραφή της μεσολάβησης της Σερβίδας πριγκίπισσας Μάρας για να καταλάβει τον πατριαρχικό θρόνο ο Διονύσιος Φιλιππουπόλεως, με τον οποίο συνδεόταν φιλικά. Η Μάρα, σύ-

20. ΚΡΙΤΟΒΟΥΛΟΣ, σ. 139.

21. *Turcograecia*, σ. 91.

22. ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ, *Ιερός Κώδιξ*, σ. 102, 106, 108-109· πρβλ. και τις παρατηρήσεις ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ, *Mécanismes*, σ. 200-201.

23. ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ, *Ιερός Κώδιξ*, σ. 78-79, 81.

ζυγος του Σουλτάνου Μουράτ Β΄, και συνεπώς μητριά του Μωάμεθ Β΄, παρουσιάστηκε μπροστά στον τελευταίο κρατώντας ένα ασημένιο δίσκο με 2.000 φλουριά κι εξήγησε πως του τα προσφέρει για να ονομαστεί Πατριάρχης ο Διονύσιος. Λίγα χρόνια αργότερα το Πατριαρχείο χρωστούσε στην Μάρα 7.000 φλουριά.²⁴

Ο ρόλος που έπαιζαν άτομα, όπως αυτά που σκιαγραφήθηκαν παραπάνω, στις διάφορες εξελίξεις μέσα στους κόλπους της Μεγάλης Εκκλησίας είναι πολύ αμφιλεγόμενος. Από τις πηγές γίνεται φανερό πως η πρόθεσή τους ήταν να έχουν κάτω από τον έλεγχό τους το Ορθόδοξο ιερατείο. Μπορεί να θεωρείται βέβαιο πως αξιοποίησαν την ασφάλεια που είχαν παραχωρήσει οι Σουλτάνοι στο Οικουμενικό Πατριαρχείο για λόγους ιδιοτελείς και, συγκεκριμένα, για να αυξήσουν την περιουσία τους και το κοινωνικό τους γόητρο. Επανελημμένα πίεσαν κι εκβίασαν Πατριάρχες ώστε να ονομαστούν ιεράρχες ή οφφικιάλιοι πρόσωπα, που οι ίδιοι ευνοούσαν, και προβάλλαν τις διάφορες απαιτήσεις τους με θράσος. Επανελημμένα επίσης χρησιμοποίησαν τις προσπάθειες τους στην σουλτανική αυλή για να συκοφαντήσουν Πατριάρχες ή ιεράρχες και να δολοπλοκήσουν. Για τους λόγους αυτούς κατακρίθηκαν με δριμύτητα από διάφορους συγχρόνους τους.²⁵ Δεν έλειψαν και οι περιπτώσεις Πατριαρχών που διατέλεσαν απλά υποχείρια των αρχόντων. Ο ανώνυμος συμπλητής του *Βιβλίου Ιστορικού* έγραψε πως ο Μητροφάνης Γ΄ ανέβηκε στον πατριαρχικό θρόνο επειδή είχε συμφωνίαν με τούς κληρικούς και με τὸν Μιχαήλ Κατακουζηνὸν νὰ εἶναι πάντοτε εἰς τὰ θελήματά τους. Καὶ εἰς τὸν καιρὸν τοῦ ἐρήμαξε παντελῶς τὸ Πατριαρχεῖον... διότι ὄριζαν οἱ κληρικοὶ καὶ ὁ Κατακουζηνὸς Μιχαήλ καὶ ὁ Μητροφάνης.²⁶

Αν θελήσουμε να εντοπίσουμε την εξάρτηση από τους άρχοντες, που γενικά ήταν ολέθρια για την Μεγάλη Εκκλησία, θα καταλήξουμε στα χρέη, τα οποία συνήπταν προς αυτούς οι Πατριάρχες. Από την άλλη πλευρά, το οικονομικό ενδιαφέρον των αρχόντων για το Πατριαρχείο ήταν η διαχείριση των εσόδων και των εξόδων του ή, γενικότερα, η διαχείριση της εκκλησιαστικής περιουσίας. Πριν όμως εξετάσουμε αυτά τα θέματα, είναι αναπόφευκτο να παρατηρήσουμε πως η παρουσία των αρχόντων στο Πατριαρχείο ήταν σε πολλές περιπτώσεις χρήσιμη, κα-

24. Έκθεσις, σ. 29· Ιστορία, σ. 41, 106· LAURENT, *Premiers Patriarches*, σ. 234. Για την δράση της Μάρας, βλ. πρόχειρα BABINGER, *Mehmed*, σ. 162-164, 289, 297.

25. Βλ. πρόχειρα ΠΑΤΡΙΝΕΛΗΣ, *Αγαλλιανός*, σ. 100-102, 110· ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ, *Ιερός Κώδιξ*, σ. 90, 113-114.

26. *Βιβλίον Ιστορικόν*, σ. 448.

θώς οι άνθρωποι αυτοί, παρά την τούτιση των συμφερόντων τους με τα συμφέροντα του κατακτητή κι ακόμα παρά τον τυχόν εξισλαμισμό ορισμένων μελών της οικογένειάς τους, έμειναν προσκολλημένοι στον Ελληνισμό και την Ορθοδοξία. Εξ αιτίας αυτής της προσκόλλησης συνετέλεσαν, άλλοι συνειδητά κι άλλοι ίσως απρογραμματίιστα, στην επιβίωση της ελληνικής εθνότητας.

Λίγα στοιχεία είναι γνωστά σχετικά με τα ευρύτερα ενδιαφέροντα των αρχόντων. Τα χρονικά, ισχνά κι αυτά, μας πληροφορούν απλά για τις επεμβάσεις τους στις υποθέσεις του Πατριαρχείου. Οι λιγιστές όμως πληροφορίες που μπορούν να συνδυαστούν φανερώνουν πως η επιβίωση του Ελληνισμού και της Ορθοδοξίας βρίσκονταν στο επίκεντρο των ενδιαφερόντων τους. Ο Νικόλαος Ισίδωρος, παρά τις εκτεταμένες προσοδοφόρες επιχειρήσεις του, έβρισκε τον χρόνο, όπως φανερώνει η αλληλογραφία του, για να παρέχει την προστασία του σε κληρικούς και διδασκάλους κι επιπλέον φρόντιζε για την εκπαίδευση μικρών παιδιών σ' ένα σχολείο που βρισκόταν δίπλα στο σπίτι του, στην Αδριανούπολη.²⁷ Ο Τζάνε Καναβούτζης ανήκε πιθανότατα στην ομώνυμη οικογένεια, η οποία, φαίνεται, συνεργάστηκε επί χρόνια με τους Γενουάτες δυνάστες Gattilusi και για τον λόγο αυτό άφησε τα ίχνη της στην Αίνο, στην Λέσβο και στην γειτονική Φώκεια. Ένα μέλος της οικογένειας, ο Αυγουσταρικής Καναβούτζης, έκτισε μία ορθόδοξη εκκλησία στην λατινοκρατούμενη Αίνο. Άλλο μέλος της οικογένειας, ο Ιωάννης Καναβούτζης, ενδιαφέρθηκε να μελετήσει ένα αρχαίο συγγραφέα, τον Διονύσιο Αλικαρνασσεά, αλλά ταυτόχρονα παραπονέθηκε : *ἔτι γὰρ οἱ Χριστιανοὶ ἀπόζουσι καὶ μυρίζουσιν ἐλληνικῆς ἀσχημοσύνης*, αφήνοντας έτσι να εννοηθεί πως οι σύγχρονοί του δεν ήσαν αρκετά Ορθόδοξοι στην πίστη τους.²⁸ Ο άρχοντας και διδάσκαλος Ιωάννης Δοκειανός, ο οποίος, φαίνεται, είχε διατελέσει στην υπηρεσία του δεσπότη Δημητρίου Παλαιολόγου, είναι ο αντιγραφέας ενός κώδικα της Ιλιάδας που ανήκε στην προσωπική βιβλιοθήκη του Πορθητή.²⁹ Τέλος, η βι-

27. DARROUZES, *Lettres*, σ. 121-124.

28. IOANNIS CANABUTZAE magistri *ad principem Aeni et Samothracis in Dionysium Halicarnasensem commentarius*, εκδ. M. LEHNERDT, Λιψία 1890, σ. 42. Για τον Αυγουσταρική, που έκτισε την εκκλησία του Αγίου Νικολάου στην Αίνο βλ. CATHERINE ASDRACHA, *Inscriptions Byzantines de la Thrace Orientale et de l'île d'Imbros (XIIe - XVe siècles)*, *Présentation et commentaire historique*, *Αρχαιολογικό Δελτίο*, 43 (1988) : *Μελέτες*, 1995, σ. 261-263. Πρβλ. και *PLP*, 5, αρ. 10869, 10871.

29. J. RABY, *Mehmed the Conqueror's Greek Scriptorium*, *DOP*, 37 (1983) 20-21.

βλियोθήκη με τα χειρόγραφα που είχε ο Μιχαήλ Καντακουζηνός αποτελεί την πιο εύγλωττη μαρτυρία για την προσήλωσή του στην ελληνική λόγια παράδοση και την Ορθοδοξία.³⁰

Η προσκόλληση πάντως στην Ορθοδοξία δεν εμπόδιζε τους ανθρώπους αυτούς από το να συμμετέχουν στο πνεύμα της Αναγέννησης, της οποίας η παρουσία ήταν έντονη στο Βυζάντιο, και συνεπώς να διαμορφώνουν την ταυτότητά τους με κάποιο κλασικισμό. Η περίπτωση του νεοπλατωνικού φιλοσόφου, Γεωργίου Γεμιστού, που αντικατέστησε το οικογενειακό του όνομα με το αρχαιοπρεπέστερο συνώνυμο Πλήθων, έχει την παράλληλή της στην απόφαση του μεγάλου αντιπάλου του, του Γεωργίου Κουρτέση, που εγκατέλειψε το λατινογενές οικογενειακό του όνομα και επέλεξε το βυζαντινοπρεπέστερο Σχολάριος.³¹ Το οικογενειακό επίθετο του Μανουήλ Χριστώνυμου, του μετέπειτα Πατριάρχη Μάξιμου Γ', ήταν Γουναρής· φαίνεται όμως πως, ακολουθώντας την συνήθεια της εποχής του, το εγκατέλειψε για να υιοθετήσει το λογότερο και πιο ορθόδοξο Χριστώνυμος, που φυσικά το εμπνεύσθηκε από το βαπτιστικό του, Μανουήλ.³²

Το αντιπροσωπευτικότερο ίσως παράδειγμα βυζαντινού άρχοντα της πρώιμης Τουρκοκρατίας, πιστού στην Εκκλησία αλλά εμποτισμένου με αναγεννησιακό πνεύμα, προσφέρει ο Λουκάς Σπανδούνης. Δεν έχουμε πολλές πληροφορίες για τον βίο και την πολιτεία του. Ωστόσο, ο τάφος του μέσα στην βασιλική του Αγίου Δημητρίου της Θεσσαλονίκης, το ωραιότατο ιταλικό αναγεννησιακό μνημείο, το οποίο τον κοσμεί, και, τέλος, η επιγραφή, του έτους 1481, που έχει χαραχθεί μαρτυ-

30. Γ. Κ. ΠΑΠΑΖΟΓΛΟΥ, *Βιβλιοθήκες στην Κωνσταντινούπολη τον ΙΣΤ΄ αιώνα* (Κώδ. Vind. Hist. Gr. 98), Θεσσαλονίκη 1983, σ. 329-348· του ίδιου, Χειρόγραφα του Κωνσταντινουπολίτη άρχοντα του 16ου αιώνα “Κυρού Μιχαήλ Καντακουζηνού”, *ByzFor*, 14 (1989) 529-541· του ίδιου, *Le Michel Cantacuzène du Codex Mavrocordatianus et le possesseur homonyme du Psautier de Harvard*, *REB*, 46 (1988) 161-165.

31. Κούρτη, λέξη λατινικής ετυμολογίας, σήμαινε στρατιωτικό τάγμα, όπως και σχολή που σήμαινε στρατιωτικό τάγμα των ανακτόρων. Θυμίζω πως η αρχαιοποίηση των επωνύμων, ώστε να ακούγονται σαν αρχαία ελληνικά ή λατινικά, ήταν ευρύτατα διαδεδομένη στην Δυτική Ευρώπη κατά την Αναγέννηση· βλ. πρόχειρα J. BURCKHARD, *The Civilization of the Renaissance in Italy*, Λονδίνο 1944, 6η έκδ., σ. 149-150.

32. Είναι πολύ πιθανό πως Ισίδωρος δεν ήταν το πραγματικό επώνυμο του Νικολάου, με τον οποίο ασχοληθήκαμε σε τούτο το κεφάλαιο, και πως μάλλον θα πρόκειται για επώνυμο που αντικατέστησε ένα παλιότερο.

ρούν κραυγαλέα πως ήταν ένας άρχοντας προσκολλημένος στην Ορθοδοξία και τον Ελληνισμό αλλά και λάτρης της ιταλικής τέχνης.³³

Για να καταλάβουμε καλύτερα αυτούς τους ανθρώπους, πρέπει να αναλογισθούμε πως είχαν παρακολουθήσει την συρρίκνωση της βυζαντινής επικράτειας κι είχαν συνειδητοποιήσει το πλησίασμα του αναπόφευκτου τέλους. Μακρόχρονη πολιτική παράδοση είχε δημιουργήσει την πεποίθηση πως οι πόλοι της εξουσίας μέσα στην Βυζαντινή αυτοκρατορία ήσαν δύο, ο βασιλιάς και ο Πατριάρχης.³⁴ Καθώς όμως όλα έδειχναν πως ο πρώτος ήταν μοιραίο να εξοντωθεί, η συσπείρωση γύρω από τον δεύτερο απέβαινε επιτακτική. Οι Ρωμιοί εκείνων των χρόνων ήξεραν καλά πως το Πατριαρχείο δεν ήταν ασυμβίβαστο προς τον τουρκικό ζυγό. Η Μεγάλη Εκκλησία έμελλε να αποτελέσει την επιβίωση του βυζαντινού κόσμου ενώ η πατροπαράδοτη πίστη θα αποτελούσε, σύμφωνα με τα λόγια του Διονυσίου Ζακυθινού, το “παρήγορον αντάλλαγμα της πολιτικής δουλείας” και ορισμένοι είχαν ήδη συλλάβει “το όραμα του εκκλησιαστικού κράτους της Ορθοδοξίας υπό την προστασίαν αλλοδόξου δυνάστου”.³⁵ Ορθοδοξία όμως και ελληνικότητα είχαν καταστεί στον νου των πολλών έννοιες ταυτόσημες. Όπως έχει παρατηρήσει ο Νίκος Σβορώνος, ο όρος Έλλην μετά το 1204 απέκτησε και πάλι το πολιτισμικό και εθνολογικό του περιεχόμενο, ενώ την παλιά αντίθεση Έλλην - Χριστιανός την αντικατέστησε άλλη μια φορά η αντίθεση Έλλην - βάρβαρος. “Η ελληνική εθνική ιδεολογία απομακρύνεται βέβαια από τη ρωμαϊκή ιδέα, κρατά όμως ακόμα ζωντανή την ιδέα της Αυτοκρατορίας, που στα χρόνια της τουρκικής κατάκτησης θα συγχωνευθεί με την ιδέα της Ορθοδοξίας”.³⁶ Ο ίδιος ο Γεννάδιος χρησιμοποίησε τους όρους Έλληνες και ελληνικόν γένος για να δηλώσει τους Ορθόδοξους Χριστιανούς. Την ίδια έκφραση διαβάζουμε και στον πρώτο και τον τελευταίο στίχο της ταφικής επιγραφής του

33. Χ. ΜΠΟΥΡΑΣ, Το επιτύμβιο του Λουκά Σπαντούνη στη Βασιλική του Αγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης, *Επιστημονική Επετηρίς της Πολυτεχνικής Σχολής*, 6 (1973) 3-63· J. M. SPIESER, Inventaires en vue d'un recueil des inscriptions historiques de Byzance, I. Les inscriptions de Thessalonique, *TM*, 5 (1973) 178-180.

34. Ι. και Π. ΖΕΠΟΣ, *Jus Graecoromanum*, τ. II, Αθήνα 1931, σ. 242/8 : Τῆς πολιτείας ἐκ μερῶν καὶ μορίων ἀναλόγως τῷ ἀνθρώπῳ συνισταμένης, τὰ μέγιστα καὶ ἀναγκαιότατα μέρη βασιλεύς ἐστι καὶ πατριάρχης.

35. ΖΑΚΥΘΗΝΟΣ, Ἀλωσις, σ. 28-29.

36. Ν. ΣΒΟΡΩΝΟΣ, Η ελληνική ιδέα στη βυζαντινή αυτοκρατορία, *Εθνικόν και Καποδιστριακόν Πανεπιστήμιον Αθηνών, Επίσημοι λόγοι εκφωνηθέντες κατά το έτος 1975-1976*, τ. Κ', Αθήνα 1978, σ. 338-341.

Σπανδούνη στην Θεσσαλονίκη, *αὔχημα δειχθείς τοῦ τῶν Ἑλλήνων γένους, τοῦ Βυζαντίου καὶ τῶν Ἑλλήνων ὄρηξ*.³⁷

Οι παραπάνω παρατηρήσεις νομίζω πως εξηγούν γιατί οι περισσότεροι Πατριάρχες του ΙΕ΄ και ΙΣΤ΄ αιώνα, που, όπως είδαμε, εκλέγονταν με την υποστήριξη των αρχόντων, ήταν από ελληνόφωνες περιοχές, συνήθως Κωνσταντινουπολίτες, ή είχαν ζήσει χρόνια στην Κωνσταντινούπολη. Την ελληνική παιδεία του Γενναδίου μαρτυρούν τα πολυάριθμά του συγγράμματα. Ο Σωφρόνιος, δηλαδή ο γνωστός Σύλβεστρος Συρόπουλος, που συγκαταλέγεται ανάμεσα στους πρώτους Πατριάρχες, είχε διατελέσει Μέγας Εκκλησιάρχης. Ο Μάρκος Ξυλοκαράβης ήταν Κωνσταντινουπολίτης και είχε την προσωνυμία φιλόσοφος. Ο Διονύσιος Α΄ (1467-1471 και 1488-1490) ήταν Πελοποννήσιος και είχε έρθει από παιδί στην Κωνσταντινούπολη.³⁸ Πελοποννήσιος ήταν επίσης ο Νήφων Α΄ (1486-1488 και 1497-1498) και μάλιστα *ἐκ μητρὸς Ρωμαίας εὐγενοῦς*.³⁹ Ο Συμεών Α΄ ήταν Τραπεζούντιος. Κωνσταντινουπολίτης μπορεί να θεωρείται ο Μανουήλ Χριστώνυμος που πατριάρχευσε ως Μάξιμος Γ΄.

Ύστερα από τις διαπιστώσεις αυτές θα μπορούσε κανείς να επανεξετάσει την περίπτωση του Σέρβου Πατριάρχη Ραφαήλ Α΄ (1475-1476), που άφησε απαίσια ανάμνηση. Οι πηγές υπογραμμίζουν την εθνική του καταγωγή αναφέροντας πως ήταν Σέρβος ή Τριβαλλός ή Βούλγαρος ή – περισσότερο ενδιαφέρον – βάρβαρος και αλλοεθνής ή ακόμα Σκυθογενής. Τον αμαυρώνουν ομόφωνα παραδίδοντας πως τον μισούσαν όλοι γιατί ήταν μέθυσος αλλά, ακόμα περισσότερο, γιατί δεν ήξερε ελληνικά, ή, όπως εξιστορούν με το γλαφυρό ύφος τους, *τὸ μὲν ἐκ τῆς μέθης τὸ δὲ ἐκ τῆς ἀλλογλωττίας, ὅπου δὲν ἐγρίκα ρωμαίικα μόνο σέρβικα και χρησιμοποιούσε για τις συνεννοήσεις του δραγομάνο*. Από τα δύο ανέκδοτα του Ραφαήλ, που έχουν σωθεί, το ένα συσχετίζεται με το πάθος του για το οινόπνευμα που τον έκανε, και μάλιστα μια Μεγάλη Παρασκευή, να μην μπορεί να κρατήσει στο χέρι του το πατριαρχικό δεκανίκι. Το δεύτερο όμως γελοιοποιεί την αμάθειά του ως προς την ελληνική γλώσσα και μάλιστα την άγνοιά του σχετικά με την προφορά των

37. ΣΧΟΛΑΡΙΟΣ, τ. IV, σ. 211, 453· ο όρος *γένος των Ελλήνων* με την ίδια σημασία απαντά και στον ΔΟΥΚΑ, σ. 319. Πρβλ. S. VRYONIS, Byzantine Cultural Self-Consciousness in the Fifteenth Century, *The Twilight of Byzantium*, εκδ. S. ČURČIĆ - D. MOURIKI, Princeton 1991, σ. 5-14· SPIESER, παραπάνω υποσ. 33, σ. 179.

38. *Ἐκθεις*, σ. 28, 30. DARROUZES, *Transferts*, σ. 188.

39. *Ἐκθεις*, σ. 45.

διφθόγγων, η οποία τον έκανε να δηλώσει, ενώ διάβαζε το ευαγγέλιο, πως πολύ εμίσησε *τας διφθόγγους και τριφθόγγους*.

Τα ανέκδοτα ενδέχεται να μην αληθεύουν τελείως. Η απομόνωση όμως του Ραφαήλ έγινε σε όλους φανερή όταν, με την συμπλήρωση ενός χρόνου, έπρεπε να εξοφλήσει το πατριαρχικό χρέος του προς το οθωμανικό θησαυροφυλάκιο. Μολονότι είναι γνωστές πολλές περιπτώσεις Πατριαρχών που εξόφλησαν τα χρέη τους με την βοήθεια των αρχόντων, ο Ραφαήλ έμεινε εντελώς αβοήθητος, και από κληρικούς και από λαϊκούς, και κατέληξε στην φυλακή. Με τις προϋποθέσεις αυτές μπορούμε να πιστέψουμε τα χρονικά που ισχυρίζονται πως ο Ραφαήλ ανέβηκε στον πατριαρχικό θρόνο μόνο χάρη στην φιλία του με τους πασάδες ή ένα πατριαρχικό έγγραφο του 1488, σύμφωνα με το οποίο ανέβηκε *διὰ τῆς ἔξω καὶ μόνης ἀρχῆς*.⁴⁰ Οι Έλληνες άρχοντες δεν τον υποστήριξαν. Φυσικά, οι Τούρκοι που τον είχαν βοηθήσει να αναρριχηθεί στον πατριαρχικό θρόνο δεν αισθάνθηκαν την υποχρέωση να πληρώσουν τα χρέη του. Δεν είναι καθόλου τυχαίο το γεγονός πως ο διάδοχός του, ο Μανουήλ Χριστώνυμος, που έγινε Πατριάρχης ως Μάξιμος Γ', ήταν λογιότατος και πως στο διάστημα της πατριαρχείας του σταμάτησαν οι εκκλησιαστικές αναταραχές.

Τα έγγραφα που εκδίδονται φανερώνουν πως όχι μόνο Χριστιανοί αλλά και Μουσουλμάνοι επενέβαιναν σε υποθέσεις της εκκλησιαστικής διοίκησης. Από τα χρονικά είναι ήδη γνωστή η μεσολάβηση υψηλών Οθωμανών αξιωματούχων υπέρ της Μεγάλης Εκκλησίας σε αντίξοες στιγμές της ιστορίας της. Όμως η απροσδόκητη μαρτυρία σχετικά με τον ρόλο του μεγάλου δραγομάνου Γιουνούς στην επανίδρυση της αρχιεπισκοπής της Καρπάθου, κατά το διάστημα της πατριαρχείας του Διονυσίου Β', αποκαλύπτει μία άλλη όψη των εκκλησιαστικών υποθέσεων. Η επέμβαση του προσώπου αυτού, που υπηρέτησε στην αυλή του Σουλτάνου Σουλεϊμάν ανάμεσα στα χρόνια 1525 και 1541, που εξέτελεσε διάφορες ιδιαίτερα σημαντικές αποστολές και διέθετε μεγάλο πολιτικό κύρος,⁴¹ προκαλεί μία σειρά από ερωτήματα. Μελλοντικές

40. Έκθεσις, σ. 32· Ιστορία, σ. 43-44, 113-115· Βιβλίον Ιστορικών, σ. 424-425· ΣΑΚΕΛΛΙΩΝ, ΠΒ, σ. 313· ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, Κοσινίτζα, σ. 19· βλ. ακόμα ΠΑΪΖΗ, Ανεπίσημα, σ. 104-105· ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ, Ιερός Κώδιξ, σ. 143· LAURENT, Premiers Patriarches, σ. 260-261. Ας σημειωθεί πως η απέχθεια για τον Ραφαήλ έφτασε ως τους Νεοέλληνες· βλ., π.χ., ΓΕΔΕΩΝ, Πίνακες, σ. 484-485.

41. Βλ. έγγραφο 8. Για τον Γιουνούς, που ήταν ελληνικής ή ουγγρικής καταγωγής, βλ. J. MATUZ, Die Pfortendolmetscher zur Herrschaftszeit Süleymans des Prächtigen, SF, 34 (1975) 42-46· F. SZAKALY - L. TARDY, Auf der Suche nach einem

έρευνες στα τουρκικά αρχεία θα μπορούσαν να φανερώσουν πού οφειλόταν το ενδιαφέρον του για ένα μικρό και φτωχό νησί.

Πιο εύκολο είναι να εντοπισθούν τα υλικά ενδιαφέροντα των Ελλήνων αρχόντων σχετικά με το Πατριαρχείο καθώς οι πηγές μας διευκολύνουν. Η διαχείριση των εκκλησιαστικών εισοδημάτων ήταν, φαίνεται, προσοδοφόρα απασχόληση. Ο Δημήτριος Απόκαυκος Κυρίτζης, σε προχωρημένη πια ηλικία στην Κωνσταντινούπολη, ανέλαβε αυτό το έργο και μάλιστα όταν ήταν Πατριάρχης ο Διονύσιος Α΄, τον οποίο πριν από τριάντα πέντε περίπου χρόνια είχε ο ίδιος εξαγοράσει από Τούρκους. Απλά σημείωσε ο χρονογράφος : *ἦσαν γὰρ ἅπαντα τὰ ἐκκλησιαστικά εἰσοδήματα ἐν ταῖς χερσὶν αὐτοῦ ἐν τε ἐσόδοις καὶ ἐξόδοις.*⁴² Το 1564 θεσμοθετήθηκε η συμμετοχή των αρχόντων στην διαχείριση της εκκλησιαστικής περιουσίας, που προερχόταν από δωρεές.⁴³

Άλλο κίνητρο υλικού ενδιαφέροντος για το Πατριαρχείο αποτελούσε ο δανεισμός που, καθώς δεν θα ήταν άτοκος, μπορούσε επίσης να είναι προσοδοφόρα επιχείρηση. Και πάλι απλά σημείωσε ο χρονογράφος σχετικά με τον Μητροφάνη Γ΄ : *ὅταν ἀπέθανεν ἐχρεώσται εἰς πολλοὺς ἄρχοντας ἄσπρα, ὁποῦ ἔκαμεν ἐξοδὸν καὶ ἔγινε Πατριάρχης. Καὶ ἀποθανὼν εἶπεν ὅτι ὁποῖος πάρει τὸ Πατριαρχεῖον ἄς δώσει καὶ τὰ χρέη. Καὶ ἔδωκέν τα ὁ Ἱερεμίας καὶ ἔστειλεν ἐξάρχους εἰς τοὺς Ἀρχιερεῖς καὶ ἐβαρέθησαν.*⁴⁴ Ο ίδιος ο Ιερεμίας Β΄ έγραψε το 1576 σε εγκύκλιό του σχετικά με το χρέος του προς τον Σουλτάνο πως το απαιτούμενο ποσό : *σὺν τόκῳ λαμβάνομεν καὶ τοὺς ἐπείγοντας καὶ ἀπαιτούντας δώροις καὶ συχναῖς ἄλλαις καταπραΰνομεν δόσεσιν.*⁴⁵

Βέβαια, το βάρος από αυτά τα χρέη τελικά έπεφτε στον χριστιανικό πληθυσμό των διαφόρων μητροπόλεων, ο οποίος υποχρεωνόταν να

aus Ungarn stammenden Dolmetscher des Sultans, *Festgabe an Joseph MATUZ, Osmanistik - Turkologie - Diplomatie*, εκδ. CHRISTA FRAGNER – KLAUS SCHWARZ, Βερολίνο 1992, 294-296· GÜLRU NECİPOĞLU, Süleyman the Magnificent and the Representation of Power in the Context of Ottoman-Hapsburg-Papal Rivalry, *The Art Bulletin*, 71(1989) 406

42. Έκθεις, σ. 47.

43. Μ. Δ. ΧΑΜΟΥΔΟΠΟΥΛΟΣ, Τα της οικονομικής των Πατριαρχείων διαχειρήσεως περί τα μέσα της ΙΣΤ΄ εκατονταετηρίδος, *ΕΑ*, 3 (1882-1883) 157-158· Δ. Γ. ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ – Π. Δ. ΜΙΧΑΛΑΡΗΣ, *Η Νομική Συναγωγή του Δοσιθέου*, τ. Ι, Αθήνα 1987, σ. 346-347.

44. *Βιβλίον Ιστορικών*, σ. 449. Έβαρέθησαν σημαίνει καταπονήθηκαν. Η ερμηνεία οργίστηκαν, που δίνει ο ΚΟΝΟΡΤΑΣ, *Contributions*, σ. 221, νομίζω πως δεν ευσταθεί.

45. LEGRAND, *Zygomalas*, σ. 185.

συνεισφέρει. Παράλληλα, όμως, όπως φανερώνει το μπεράτι του 1525, ένας Πατριάρχης του ΙΣΤ΄ αιώνα μεριμνούσε, αναμφίβολα κάτω από πίεση, για τρία θέματα, που θα εξεταστούν αναλυτικά σε άλλο κεφάλαιο. Πρώτα για το ποσό που έπρεπε να καταβάλει ως δώρο προς τον Σουλτάνο, το οποίο έπρεπε να το έχει διαθέσιμο είτε επειδή μπορούσε να επισυμβεί αλλαγή στον οθωμανικό θρόνο είτε επειδή στο διάστημα της πατριαρχείας του μπορούσε να παρεμβληθεί άλλος, παρείσακτος, Πατριάρχης. Δεύτερον για το κατ' αποκοπή ετήσιο ποσό που κατέβαλλε στο οθωμανικό δημόσιο. Τρίτο και τελευταίο για τα έξοδα της ζωής του, που αναπόφευκτα είχε ορισμένες απαιτήσεις. Τα τρία αυτά δεδομένα υποχρέωναν τον Πατριάρχη να συναλλάσσεται με δανειστές και τοκογλύφους κι ίσως κάποτε να ευθυγραμμίζεται μαζί τους ως προς την συμπεριφορά του.

ΤΟ ΧΑΡΑΤΖΙ: Η ΔΥΝΑΜΗ ΤΩΝ ΜΟΥΣΟΥΛΜΑΝΩΝ¹

Ελάχιστα είναι γνωστά σχετικά με την φορολογία των εκκλησιαστικών, που ζούσαν κατά την προ-οθωμανική περίοδο μέσα στα τουρκικά εδάφη. Από μία επιστολή του μητροπολίτη Εφέσου Ματθαίου γίνεται γνωστό πως γύρω στα μέσα του ΙΔ΄ αιώνα οι δυνάστες της περιοχής, οι Αϊδινόγλου, απαιτούσαν από αυτόν φόρους. Επίσης το 1387 οι Τούρκοι δυνάστες της Αττάλειας απαιτούσαν φόρους από τον μητροπολίτη Πέργης και Ατταλείας.²

Όπως είδαμε, στο Χρονικό του Ψευδο-Σφραντζή αναφέρεται πως ο Μωάμεθ Β΄ χορήγησε στον Γεννάδιο, ανάμεσα στα άλλα, το προνόμιο να είναι αφορολόγητος. Με βάση αυτήν την πληροφορία θα μπορούσε κανείς να συμπεράνει πως μέσα στην Οθωμανική αυτοκρατορία ο Πατριάρχης δεν θα πλήρωνε φόρο ούτε ως άτομο, δηλαδή ως “άπιστος” υπήκοος ενός Μουσουλμάνου ηγεμόνα (ως *dhimmi*), ούτε ως πρόσωπο που ασκούσε λειτουργήμα μέσα στην Οθωμανική αυτοκρατορία, δηλαδή ως αρχηγός της Ορθόδοξης κοινότητας. Ως άτομο, σύμφωνα με το θρησκευτικό-πολιτικό ισλαμικό σύστημα, ήταν υποχρεωμένος να καταβάλλει τους δύο ειδικούς φόρους που κάθε μη-Μουσουλμάνος υπήκοος ενός ισλαμικού κράτους όφειλε προς το κράτος, τον κεφαλικό φόρο, την *djizya*, και τον φόρο για την γη, το *kharadj*.

Πρέπει αμέσως να διευκρινισθεί εδώ πως οι δύο αυτοί όροι άρχισαν από πολύ παλιά να συγχέονται στην ισλαμική νομοθεσία και να χρησιμοποιούνται εναλλακτικά.³ Ειδικότερα, ο όρος χαράτζι, δηλαδή το αραβικό *kharadj*,⁴ που φαίνεται ότι ετυμολογικά ανάγεται στην ελληνι-

1. Βλ. παραπάνω, σ. 54.

2. TREU, *Matthaios*, σ. 55· πρβλ. VRYONIS, *Decline*, σ. 346, υποσ. 279· M.M. *Acta*, II, σ. 92.

3. LOKKEGAARD, *Islamic Taxation*, σ. 81-87· A. ABEL, *La Djizya : tribut ou rançon ?*, *Stulsl*, 32 (1970) 5-19· 'ABDAL 'AZIZ DURI, *Notes on Taxation in Early Islam*, *JESHO*, 17 (1974) 136-144· βλ. και παραπάνω, σ. 22, υποσ. 5.

4. MORAVCSIK, *Byzantinoturcica*, τ. II, σ. 340-341.

κή λέξη χορηγείο ή χάραγμα,⁵ και που αρχικά σήμαινε τον φόρο της γης ενός μη-Μουσουλμάνου, αφού γρήγορα πέρασε στην ελληνική, την λατινική και τις νεολατινικές γλώσσες κατέληξε να σημαίνει για τους Χριστιανούς γενικά οποιονδήποτε φόρο πλήρωναν οι τελευταίοι στους Μουσουλμάνους.

Αρχίζοντας από τους προσωπικούς φόρους των μη-Μουσουλμάνων, πρέπει να επισημανθεί η άποψη πως μέσα στην Οθωμανική αυτοκρατορία οι κληρικοί και οι μοναχοί ήσαν απαλλαγμένοι από την καταβολή του κεφαλικού φόρου ως το έτος 1691.⁶ Η άποψη όμως αυτή πρέπει να αναθεωρηθεί γιατί υπάρχουν μαρτυρίες που καταδεικνύουν ότι και οι κληρικοί καθώς επίσης και οι μοναχοί κατέβαλλαν *djizya* πριν από το έτος αυτό. Ένα οθωμανικό έγγραφο του 1427 φανερώνει πως ο μητροπολίτης Σερρών πλήρωνε χαράτζι και με τον όρο αυτό ίσως πρέπει να καταλάβουμε τον κεφαλικό φόρο.⁷ Δίπλα σ' αυτήν την αμφίβολη ίσως περίπτωση υπάρχουν ωστόσο δύο ρητές μεταγενέστερες μαρτυρίες. Η πρώτη σχετίζεται με τον ηγούμενο της Μονής της Πάτμου Μεθόδιο, που είχε διατελέσει και μητροπολίτης, και που, όπως δείχνει ένα έγγραφο του 1499, ήταν υποχρεωμένος να πληρώνει *djizya*.⁸ Η δεύτερη αποκαλύπτει πως το 1520 οι μοναχοί του Αγίου Όρους επίσης κατέβαλλαν *djizya*.⁹ Στις παραπάνω περιπτώσεις πάντως ο φόρος πληρωνόταν με τρόπο ευνοϊκό, γιατί είχε θεσπισθεί να καταβάλλουν οι μοναχοί ένα χρηματικό ποσό κατ' αποκοπήν (*maktu*), συμφωνημένο από πριν, το οποίο πιθανότατα ήταν κατώτερο από το ακριβές πολλαπλάσιο του αριθμού των μοναχών και του καθορισμένου κεφαλικού φόρου. Η ευ-

5. P. SCHWARZ, Die Herkunft von arabisch harağ (Grund-) Steuer, *Der Islam*, 6 (1916) 97-99 · πρβλ. ωστόσο και P. B. GOLDEN, Vychod : Aspects of Medieval Eastern Slavic-Altaic Culturo-Linguistic Relations, *AEMA*, 7 (1987-1991) 83-101.

6. Την άποψη αυτή διατυπώνει ο H. INALCIK, *EI*², λήμμα *djizya* αλλά με κάποια επιφύλαξη.

7. B. NEDKOV, *Osmanoturska Diplomatika u Paleografia*, Σόφια 1972, τ. II, σ.16.

8. ΖΑΧΑΡΙΑΔΟΥ, Συμβολή, σ. 217-220.

9. H. W. LOWRY, A Note on the Population and Status of the Athonite Monasteries under Ottoman Rule (ca. 1520), *WZKM*, 73 (1981) 128, 134-135· είναι σκόπιμο να ειδοποιηθεί ο αναγνώστης πως ο συγγραφέας του άρθρου στις σ. 133-134, όπου εκδίδει ένα έγγραφο με τους αριθμούς των μοναστηριών και των μοναχών, είχε την ατυχία να μεταγράψει την λέξη *bab*, που σημαίνει ίδρυμα, ως *hane*, που σημαίνει νοικοκυριό. Τα νοικοκυριά, όπως όλοι ξέρουν, προϋποθέτουν γυναίκες που ποτέ δεν έγιναν δεκτές στον Άθω.

νοϊκή αυτή μεταχείριση οφειλόταν στην πολιτική των Σουλτάνων που πρόσφεραν την προστασία τους στην Εκκλησία και στα μοναστήρια, επειδή ήθελαν να έχουν τους Χριστιανούς υπηκόους τους με το μέρος τους.

Επιπλέον, μπορεί να θεωρείται βέβαιο πως οι εκκλησιαστικοί και οι μοναχοί ήταν απαλλαγμένοι από ορισμένους φόρους. Μπορούμε να καθορίσουμε μερικούς από αυτούς. Στην νομική συλλογή (kanun-name) του Μωάμεθ Β' (1451-1481) και του Βαγιαζήτ Β' (1481-1512) περιλαμβάνεται ένα μπεράτι για ένα μητροπολίτη που δεν κατονομάζεται.¹⁰ Πρόκειται μάλλον για ένα τύπο εγγράφου, που υπήρχε στην σουλτανική γραμματεία για να χρησιμοποιείται, κάθε φορά που διοριζόταν ένας μητροπολίτης, και πιθανότατα ανάγεται στην περίοδο πριν από την Άλωση της Κωνσταντινούπολης.¹¹ Στο έγγραφο πάντως αυτό απαριθμούνται οι ακόλουθοι φόροι, από τους οποίους απαλλασσόταν ένας μητροπολίτης : ο φόρος για το ταχυδρομείο (ulak), για την ανέγερση οχυρωματικών έργων (čera**k**hor),¹² για την γη (kharadj), για τις έκτακτες περιστάσεις (avariz) και για το κράτος (tekalif-i divaniye). Η απαρίθμηση αυτών των πέντε φόρων υποδηλώνει ότι ο μητροπολίτης ήταν απαλλαγμένος μόνο από αυτούς και ότι συνεπώς πλήρωνε τους άλλους που ήταν θεσμοθετημένοι αλλά δεν υπήρχε λόγος να καταγραφούν στο μπεράτι. Δεν αναφέρεται απαλλαγή από την *djizya*. Θα μπορούσαμε βέβαια να υποθέσουμε ότι στην συγκεκριμένη περίπτωση η *djizya* υπονοείται με τον όρο *kharadj*, αυτό όμως είναι αβέβαιο, εφόσον μάλιστα σε άλλα έγγραφα αναφέρεται ρητά πως η *djizya* καταβαλλόταν. Επίσης, σε άλλα έγγραφα μνημονεύεται η απαλλαγή του μητροπολίτη μόνο από τους έκτακτους και τους κρατικούς φόρους.¹³ Οπωσδήποτε όμως δεν μπορεί να καταλήξει κανείς στο συμπέρασμα πως αυτές και μόνο ήταν οι φορολογικές απαλλαγές του ιερατείου μέσα στην οθωμανική επικράτεια. Γιατί είναι γνωστό πως μέσα σ' αυτή οι θεσμοί παρουν-

10. BELDICEANU, *Actes*, τ. I, σ. 137· πρβλ. INALCIK, Patriarch, σ. 418-419.

11. Βλ. περισσότερα στην σ. 150.

12. Οι *čerekhor* ήταν έκτακτα βοηθητικά σώματα του στρατού που τα αποτελούσαν άνδρες μη-Μουσουλμάνοι, των οποίων τα έξοδα καλύπτονταν από ειδικό φόρο. Ένας μητροπολίτης ήταν απαλλαγμένος από αυτόν τον φόρο. Βλ. INALCIK, *Der Islam*, 43 (1967) 151 και πρβλ. V. L. MENAGE, Edirne'li Rûhi'ye atfedilen Osmanli tarihinden iki parça, *I.H.Uzunçarşılı'ya Armağan*, Άγκυρα 1976, σ. 325· επίσης P. FODOR, The Way of a Seljuq Institution to Hungary : the Cerehor, *AcOrHung*, 38 (1984) 367-399.

13. INALCIK, *Fatih devri*, σ. 151, 159.

σίαζαν μεγάλη ποικιλία από περιοχή σε περιοχή καθώς και από εποχή σε εποχή.

Αφού απορρίψουμε την άποψη πως οι εκκλησιαστικοί και οι μοναχοί ήσαν απαλλαγμένοι από τους προσωπικούς φόρους των μη-Μουσουλμάνων, μπορούμε, αντίθετα, να δεχτούμε πως ο Γεννάδιος και οι πρώτοι διάδοχοί του δεν κατέβαλλαν κανένα φόρο με την ιδιότητα του Πατριάρχη ούτε καν με τον τύπο κάποιου δώρου. Γιατί οι πηγές της εποχής ομόφωνα παραδίδουν πως μόνο αργότερα άρχισαν οι Πατριάρχες να πληρώνουν τους δύο γνωστούς φόρους, που τους βάρυναν, το πεσκέσι και το χαράτζι.

Όπως είδαμε, για να γίνει κανείς Πατριάρχης έπρεπε να έχει ειδικό προσωπικό έγγραφο, του τύπου που ονομαζόταν μπεράτι, από τον Σουλτάνο, κατά την παράδοση του οποίου έπαιρνε ορισμένα συμβολικά δώρα.¹⁴ Ο αποδέκτης του μπερατιού πάλι ανταπέδιδε προσφέροντας ένα δώρο στον Σουλτάνο που ονομαζόταν *peshkesh*. Ο περσικός αυτός όρος, ο οποίος από πολύ παλιά είχε περάσει στην τουρκική γλώσσα, πέρασε και στην ελληνική με την μορφή πεσκέσιον, και δεν αποτελούσε ονομασία φόρου αλλά σήμαινε τα δώρα ή το δώρο που προσέφερε κανείς με την ευκαιρία μιας ειδικής περίπτωσης, όπως, π.χ., στην περίπτωση του Πατριάρχη, την παραχώρηση ενός μπερατιού.¹⁵

Η απαλλαγή των πρώτων Πατριαρχών από φορολογικές υποχρεώσεις πιθανότατα εντάσσεται στην τεράστια προσπάθεια που κατέβαλε ο Μωάμεθ Β΄ για να εποικίσει την Κωνσταντινούπολη ώστε γρήγορα αυτή να καταστεί μία πρωτεύουσα αντάξια του κράτους του. Ανάμεσα στα μέτρα, που πήρε για να πραγματοποιήσει τον σκοπό του, ήταν και η παροχή φορολογικής απαλλαγής προς διάφορες κατηγορίες πολιτών, Μουσουλμάνων και Χριστιανών, τους οποίους εγκατέστησε στην Πόλη ύστερα από πρόσκληση ή και με την βία. Αναζητούσε νέους εποίκους με κριτήριο την πείρα τους σε αστικό βίο, επιλέγοντας τεχνίτες και εμπόρους. Καθώς αυτοί σε μεγάλο ποσοστό ήσαν Χριστιανοί, η παρουσία ενός Πατριάρχη θα αποτελούσε παρότρυνση προκειμένου να μετακομίσουν στην Πόλη. Ύστερα από τον επιτυχή επανοικισμό της τουρκικής πια Κωνσταντινούπολης, η πολιτική παροχής φορολογικής απαλ-

14. INALCIK, *Archival Material*, σ. 447. Βλ. και παραπάνω, σ. 47.

15. MORAVCSIK, *Byzantinoturcica*, τ. II, σ. 255. Α. Κ. S. LAMBTON, *EI*², λήμμα *pishkash*: *Ιστορία*, σ. 43 : *πεσκέσιον, τουτέστι δῶρον ὅτε νεωστὶ πατριάρχης γίνεται.*, και σ. 200 *πεσκέσιον ἤτοι κανίσκιον*· πρβλ. GALLOTTA, *Venise et l'empire ottoman*, σ. 115· INALCIK, *Patriarch*, σ. 422.

λαγής είτε σε Μουσουλμάνους είτε σε Χριστιανούς άρχισε πρώτα να μετριάζεται και στην συνέχεια να μην τηρείται, ώσπου εγκαλείφθηκε σταδιακά μετά το 1471, όποτε οι ανάγκες του δημοςίου ταμείου απαιτούσαν υψηλότερα έσοδα, κυρίως εξ αιτίας των ατελείωτων στρατιωτικών δαπανών που επέβαλλε ο Μωάμεθ Β'.¹⁶

Κατά την περίοδο της σταδιακής κατάργησης των φορολογικών απαλλαγών προς τους κατοίκους της οθωμανικής πρωτεύουσας έχουμε και την πρώτη μνεία για την φορολογία του Πατριάρχη. Αν και τα χρονικά καθώς και τα έγγραφα της εποχής εξιστορούν διάφορα σχετικά με αυτήν, δεν είναι απόλυτα σαφές πώς άρχισε. Επειδή υπήρχαν στο Πατριαρχείο διάφορες αντιμαχόμενες παρατάξεις, άλλοι καταλογίζουν ευθύνες σε άλλους. Σ' ένα σύντομο πατριαρχικό χρονικό, π.χ., αναφέρεται ως πρώτος υπαίτιος ο Τραπεζούντιος Συμεών, που *έταξε διδόναι τόν αύθέντην φλωρία φ' μόνον πατριαρχεύσαι*. Στις ημέρες όμως του ίδιου του Συμεών η Ιερά Σύνοδος εξέδωσε ένα έγγραφο με το οποίο καθιστούσε υπαιτίους της φορολογίας τους αντιπάλους του. Άλλες πηγές, όπως είναι επόμενο, αποδίδουν πολλές ευθύνες και στον Ραφαήλ Α'.¹⁷ Είναι πάντως βέβαιο πως η πρωτοβουλία για την φορολογία δεν οφειλόταν στον Σουλτάνο, μολοντί αυτός εκείνη την εποχή προσπαθούσε να αυξήσει τα έσοδα του κράτους του, αλλά στα άτομα που κινούνταν γύρω από το Πατριαρχείο, για τα οποία γίνεται λόγος στο προηγούμενο κεφάλαιο. Τα άτομα αυτά για να επιτύχουν τους σκοπούς τους εγκαινίασαν πρακτικές που εφαρμόζονταν στα άλλα Πατριαρχεία, τα οποία ζούσαν κάτω από ισλαμική κυριαρχία. Ήταν γνωστό στην Κωνσταντινούπολη πως οι Πατριάρχες της Ανατολής καταβάλλουν χιλιάδες φλουριά στον Μαμελούκο Σουλτάνο της Αιγύπτου για να πάρουν το υψηλό τους αξίωμα.¹⁸

Είναι ωστόσο δυνατό να σκιαγραφηθούν σε γενικές γραμμές ορισμένα από τα γεγονότα που σχετίζονται με την φορολογία του Πατριάρχη. Η χριστιανική κοινωνία της Κωνσταντινούπολης, η οποία είχε ήδη αλλάξει ριζικά με την ερήμωση του 1453 και τις διάφορες μετοικεσίες, μεταβλήθηκε περισσότερο καθώς πολλοί Τραπεζούντιοι προστέθηκαν σ' αυτήν, ύστερα από την προσάρτηση της αυτοκρατορίας των Μεγάλων Κομνηνών (1461).¹⁹ Οι Τραπεζούντιοι, που είχαν αστική παρά-

16. INALCIK, Istanbul, σ. 241-245.

17. LAURENT, *Premiers patriarches*, σ. 233· ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ, *Ιερός Κώδιξ*, σ. 90, 94· *Έκθεσις*, σ. 32· *Ιστορία*, σ. 127.

18. ΣΥΡΟΠΟΥΛΟΣ, σ. 122.

19. Σχετικά με την παρουσία Τραπεζουντίων στην οθωμανική πρωτεύουσα βλ.

δοση, οργανώθηκαν πολύ γρήγορα μέσα στην Κωνσταντινούπολη και μετά από πέντε περίπου χρόνια, με κίνητρο, φαίνεται, το τοπικιστικό τους πνεύμα, θέλησαν να έχουν ένα δικό τους Πατριάρχη. Πρόσφεραν, λοιπόν, στον Σουλτάνο 1.000 φλουριά για να εκθρονισθεί ο Μάρκος ο Ξυλοκαράβης, ο οποίος είχε καταλάβει τον πατριαρχικό θρόνο το 1466, και να αντικατασταθεί από τον Τραπεζούντιο Συμεών. Το γεγονός προκάλεσε, όπως ήταν επόμενο, έντονες αντιδράσεις και τότε ανέλαβε πρωτοβουλία η χήρα του Σουλτάνου Μουράτ Β΄ Μάρα Βρανκονιέ,²⁰ η οποία προφανώς φιλοδοξούσε να παίξει κάποιον ρυθμιστικό ρόλο στα ζητήματα της Ορθόδοξης Εκκλησίας. Φαίνεται πως διπλασίασε το ποσό σε 2.000 φλουριά και τα πρόσφερε προσωπικά στον Σουλτάνο για να αντικατασταθεί ο Συμεών από τον προστατευόμενό της Διονύσιο, που τότε ήταν μητροπολίτης Φιλιππουπόλεως. Από τότε το ποσό των 2.000 φλουριών θεσπίθηκε να αποτελεί ένα ετήσιο φόρο προς τον Σουλτάνο και αυτό αναγράφεται στο μεράτι με το οποίο ο Συμεών ανέβηκε στον πατριαρχικό θρόνο το 1483 για τρίτη φορά.²¹ Το έγγραφο αυτό πιστοποιεί την αξιοπιστία των χρονικών του ΙΣΤ΄ αιώνα ως προς το ποσό του φόρου του κατέβαλλε ο Πατριάρχης στο ταμείο του οθωμανικού κράτους. Είναι πάντως αξιοσημείωτο ότι στο μεράτι το οφειλόμενο αυτό ποσό δεν κατονομάζεται ως ένα ορισμένο είδος φόρου. Αναφέρεται απλώς ως ποσό κατ' αποκοπήν (*maktu*), ενώ στις ελληνικές πηγές αναφέρεται κυρίως με τον γενικό όρο *χαράτζι*.

Όσο για τον φόρο που οι πηγές αναφέρουν ως *πεσκέσιον*, είναι πιθανό να εγκαινιάσθηκε από τον Ραφαήλ με την ευκαιρία της ενθρόνισής του, ίσως στην προσπάθειά του να ενισχύσει την θέση του καθώς είχε σφοδρή αντίδραση εκ μέρους των Ελλήνων. Η χρηματική αυτή προσφορά, που, φαίνεται, ανερχόταν στο ποσό των 500 φλουριών, πρέπει να κατανοηθεί σαν το καθιερωμένο δώρο που χάριζε αυτός που έπαιρνε ένα μεράτι.²² Τα χρονικά του ΙΣΤ΄ αιώνα δυστυχώς δεν χρησιμοποιούν πάντοτε τους δύο όρους, *χαράτζι* και *πεσκέσι*, με ακριβολογία. Ωστόσο, περιέχουν μία φράση που μας επιτρέπει να παραμερίζου-

και την ουσιωδέστατη βιβλιοκρισία του Ο. ΛΑΜΨΙΔΗ, ΔΚΜΣ, 7(1988-1989) 316-319.

20. Βλ. παραπάνω, σ. 69-70.

21. Βλ. παρακάτω, εγγρ. 1· πρβλ. και Α. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, Περί της τρίτης πατριαρχείας Συμεών του Τραπεζουντίου, ΔΙΕΕΕ, 3 (1889) 485.

22. Βλ. παραπάνω, σ. 47· πρβλ. πάντως και Β. Κ. ΣΤΕΦΑΝΙΔΗΣ, Ο Πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως Ραφαήλ Α΄ και το πατριαρχικόν χαράτσιον, Νέος Ποιμήν, 1 (1919) 333-339.

με την ασάφεια που παρουσιάζουν σε άλλα σημεία τους. Με αφορμή την πατριαρχεία του Ραφαήλ υπάρχει η ακόλουθη παρατήρηση : *έστερξεν ότι να δίδει τον κάθεν χρόνον εις την πόρτα του σουλτάνου χαράτζιον φλωρία χιλιάδας δύο. και το πεσκέσιον έκαμαν να δίδεται οπόταν γίνεται νέος πατριάρχης.*²³

Από τότε θεσπίσθηκε να καταβάλλει ο εκάστοτε Πατριάρχης ένα “έφ’ άπαξ” ποσό 500 φλουριών με την ενθρόνισή του, ως δώρο προς τον Σουλτάνο, το οποίο όμως, όπως αναγράφεται σαφώς στο μεράτι του 1525, πληρωνόταν στο ταμείο του κράτους και όχι στο προσωπικό θησαυροφυλάκιο του Σουλτάνου. Ο Πατριάρχης υποχρεωνόταν να πληρώσει αυτό το ποσό και πάλι, αν ανέβαινε ένας νέος Σουλτάνος στον θρόνο, οπότε επιβαλλόταν η ανανέωση του μερατιού του.²⁴ Επιπλέον ο Πατριάρχης υποχρεωνόταν κάθε χρόνο να καταβάλλει στο ταμείο του κράτους το κατ’ αποκοπήν ποσό των 2.000 φλουριών, το λεγόμενο χαράτζι. Τα δύο πατριαρχικά μεράτια που εκδίδονται παρακάτω επιβεβαιώνουν την πληροφορία πως το χαράτζι καταβαλλόταν την γιορτή του Αγίου Γεωργίου.²⁵

Οι αυξήσεις των φορολογικών υποχρεώσεων του Πατριάρχη προς την οθωμανική εξουσία συνεχίστηκαν με την πρωτοβουλία διαφόρων μνηστήρων του πατριαρχικού θρόνου και των υποστηρικτών τους. Ο τεχνικός όρος που απαντά στις πηγές για να δηλώσει την προσφορά

23. *Ιστορία*, σ. 112. Στο σημείο αυτό επιβάλλονται μερικές διευκρινίσεις σχετικά με αυτά που γράφει ο Π. ΚΟΝΟΡΤΑΣ, *Οθωμανική κρίση*, σ. 56, 59, 61· ο συγγραφέας δεν επέτυχε την σωστή κατανόηση των δύο όρων με αποτέλεσμα να παραθέτει μία εντυπωσιακή αυξομειώση του πεσκεσιού, που δεν ανταποκρίνεται στην πραγματικότητα, ώστε να μην ευσταθούν οι δύο πίνακές του. Το ότι το πεσκέσι κατά το πρώτο μισό του ΙΣΤ’ αιώνα ήταν 500 φλουριά φαίνεται σαφέστατα από το μεράτι του 1525, το οποίο ο κ. Κονόρτας έχει χρησιμοποιήσει και στην διατριβή του.

24. Βλ. παρακάτω, έγγραφο 10 · INALCIK, Patriarch, 423.

25. *Ιστορία*, σ. 171. Η γιορτή του Αγίου Γεωργίου ίσως να ήταν προθεσμία καταβολής φόρου και για τους Αγιορείτες, αν κρίνουμε από το σημείωμα που διασώθηκε σε ένα κώδικα : *ή εις τόν Φεβρουάριον μήνα έρχονται οί ’Αγιορίται μετά τοϋ αυθεντικοϋ χαρατζίου δια ξηράς ή τόν ’Απρίλιον*. βλ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *ΙΒ*, τ. V, σ. 43. Η λατρεία του Αγίου Γεωργίου είχε διαδοθεί και ανάμεσα στους Τούρκους· βλ. Α. Υ. ΟΣΑΚ, XIII.-XV. yüzyıllarda Anadolu’da Türk-Hristiyan dinî etkileşimler ve Aya Yorgi (Saint Georges) kültü, *Belleten*, 55 (1991) 661-673. Για την γιορτή του Αγίου, που ήταν και είναι μέρα με ξεχωριστή σημασία για τους βαλκανικούς λαούς, βλ. G. SCHUBERT, *Der Heilige Georg und der Georgtag auf dem Balkan*, *ZfB*, 25 (1985) 80-105.

υψηλότερου ποσού χαρατζιού είναι επανέβασις. Τέλος, ο Ιωαννίκιος, ο αντίπαλος του Ιερεμία Α΄, το μπεράτι του οποίου εκδίδεται παρακάτω, είχε ανεβάσει τον ετήσιο φόρο σε 5.000 φλουριά.²⁶ Σύμφωνα με το μπεράτι, ο Ιερεμίας Α΄, προκειμένου ν' ανέβει το 1525 στον πατριαρχικό θρόνο, κατέβαλε ως δώρο στον Σουλτάνο 500 νομίσματα φραγκικής κοπής (hasine-i efrendjiyye)²⁷ και το ποσό των 3.500 φλουριών ως ετήσια οφειλή. Στην περίπτωση του έχουμε ελάττωση του ετήσιου κατ' αποκοπήν ποσού, σχετικά με την οποία μας προσφέρεται μία ξεκάθαρη ερμηνεία από μία πηγή της εποχής : *Ἀφῆκε δὲ καὶ ὁ αὐθέντης ἐκ τοῦ χαρατζίου φλωρία χίλια, καὶ οὕτως ἐδέξατο τὸν θρόνον.* Η επιτυχία αυτή του Ιερεμία ίσως να οφείλεται στον σύνδεσμό του με τον Ιμπραήμ πασά.²⁸ Και στο σημείο πάντως αυτό το έγγραφο πιστοποιεί την αξιοπιστία των χρονικών του ΙΣΤ΄ αιώνα σχετικά με την φορολογία του Πατριάρχη. Επίσης, και στο μπεράτι του Ιερεμία το οφειλόμενο ετήσιο ποσό αναφέρεται απλώς ως κατ' αποκοπήν (maktu) χωρίς να κατονομάζεται με ένα ορισμένο φορολογικό όρο. Αντίθετα, κατονομάζεται πεσκέσι το ποσό που καταβαλλόταν προς το σουλτανικό θησαυροφυλάκιο, το οποίο όμως δεν αναφέρεται στο μπεράτι του Συμεών. Η εξήγηση για την τελευταία αυτή παράλειψη είναι πιθανότατα ότι και αν ακόμα το πεσκέσι προσφέρθηκε για πρώτη φορά από τον Ραφαήλ το 1475-1476, δεν είχε επισημοποιηθεί ώστε να αναφέρεται αναγκαστικά στο μπεράτι το 1483.

Επιβάλλεται μία σύγκριση ανάμεσα στο μπεράτι του 1483 και του 1525 σχετικά με τις οικονομικές παροχές του Σουλτάνου προς τον Πατριάρχη. Σύμφωνα με το αρχαιότερο έγγραφο, παραχωρείται στον Συμεών η Παμμακάριστος μαζί με δύο ακόμα εκκλησίες καθώς και με τα αμπέλια, τα σπίτια και τους μύλους, που βρίσκονταν στην περιοχή της, με την διευκρίνιση πως θα είναι ελεύθερος κι απαλλαγμένος από

26. Για τις αυξήσεις των οφειλών του Πατριάρχη προς τον Σουλτάνο βλ. *Ιστορία*, σ. 40, 42, 43, 104, 106, 112, 116, 127, 136, 139, 154. Στο χρονικό σημείωμα, που εξέδωσε ο LAURENT, *Premiers patriarches*, σ. 233-234, τα στοιχεία σχετικά με τις οφειλές παρουσιάζουν μερικές μικροδιαφορές που δεν αξίζει, νομίζω, να αναλυθούν.

27. FEKETE, *Siyakat*, τ. I, σ. 238-239· για τα οθωμανικά χρυσά νομίσματα, τα φλουριά, βλ. N. BELDICEANU – IRENE BELDICEANU-STEINHERR, *Les informations les plus anciennes sur les florins ottomans, A Festschrift Presented to Ibrahim Artuk on the Occasion of the 20th Anniversary of the Turkish Numismatic Society*, Istanbul 1988, σ. 49-64.

28. *Ἐκθεις*, σ. 77.

οποιονδήποτε φόρο γι'αυτά (muaf ve müselleme). Επιπρόσθετα παραχωρείται στον Πατριάρχη το δικαίωμα να φέρνει προμήθειες στο μοναστήρι, προφανώς της Παμμακαρίστου, χωρίς να καταβάλλει τελωνιακούς δασμούς (gümrük vermeyüp müselleme ola).²⁹ Τίποτε από αυτά δεν αναφέρεται στο μπεράτι του 1525 προς τον Ιερεμία, μολονότι η Παμμακάριστος εξακολουθούσε να αποτελεί την έδρα του Πατριαρχείου. Προφανώς δεν ίσχυαν πια οι φορολογικές απαλλαγές, οι οποίες είχαν αρχικά παραχωρηθεί, με στόχο την παρότρυνση των Ορθοδόξων Χριστιανών να μετακομίσουν στην Κωνσταντινούπολη.

Εκτός από τον Πατριάρχη το οθωμανικό κρατικό ταμείο εισέπραττε φόρους, με τον τύπο του πεσκεσιού, από τους μητροπολίτες και τους επισκόπους, όταν αυτοί διορίζονταν και έπαιρναν το απαιτούμενο μπεράτι τους από τις οθωμανικές αρχές. Υπήρχαν προκαθορισμένα ποσά. Στην περίπτωση των μητροπόλεων επίσης διάφοροι μνηστήρες κάποιου μητροπολιτικού θρόνου πρότειναν στις οθωμανικές αρχές να αυξήσουν το οφειλόμενο ποσό για να εξασφαλίσουν την θέση για τον εαυτό τους. Π.χ., ο πρώτος μητροπολίτης Ναυπλίου μετά την τουρκική κατάκτηση (1540), όταν κινδύνεψε να χάσει τον θρόνο του, ανέβασε το πεσκέσι από 12 σε 30 φλουριά για να τον κρατήσει.³⁰ Τέτοιες όμως ειδήσεις σπανίζουν. Η κατάληψη ενός μητροπολιτικού θρόνου ήταν φυσικά γεγονός δευτερεύουσας σημασίας σε σχέση με την άνοδο στον πατριαρχικό θρόνο. Και οι σύγχρονοι με τα γεγονότα, ενώ έγραψαν πολλά σχετικά με το Πατριαρχείο, αγνόησαν τις μητροπόλεις.

Από το μπεράτι του 1525 πληροφορούμαστε πως και οι μητροπολίτες περιοχών, που ήταν έξω από την οθωμανική επικράτεια, πλήρωναν πεσκέσι.³¹ Σε περίπτωση που ανέβαινε στον θρόνο νέος Σουλτάνος, οι μητροπολίτες και οι επίσκοποι ήταν υποχρεωμένοι να επιτύχουν νέο μπεράτι και συνεπώς να ξαναπληρώσουν το πεσκέσι τους. Υπεύθυνος για την καταβολή των φόρων των μητροπολιτών και των επισκόπων προς το οθωμανικό δημόσιο ήταν, όπως προκύπτει από τα δύο πατριαρχικά μπεράτια που δημοσιεύονται παρακάτω, ο ίδιος ο Πατριάρχης.

Στα αρχεία της Τουρκίας έχουν σωθεί οι σειρές των εγγράφων της υπηρεσίας των κρατικών εσόδων των προερχομένων από τους διορισμούς των διαφόρων ιεραρχών (Kalem-i mukataa-i reskops) από τα μέσα περίπου του ΙΖ' αιώνα και πέρα. Έχει δημοσιευθεί ένας κατάλογος

29. Παρακάτω, έγγραφο 1.

30. ΖΑΧΑΡΙΑΔΟΥ, Διονύσιος Β', σ. 152.

31. Παρακάτω, έγγραφο 7.

των ετών 1641-1651 με τις συνεισφορές των πεσκεσιών των διαφόρων μητροπόλεων και επισκοπών.³² Παρακάτω εκδίδεται ένα έγγραφο που πιστοποιεί ότι ο επίσκοπος Λέρου, Καλύμνου και Αστυπάλαιας, ο οποίος κατείχε αυτήν την θέση από τα χρόνια του Σουλτάνου Σουλεϊμάν, ανανέωσε το μπεράτι του με την άνοδο στον θρόνο του Σουλτάνου Σελήμ Β΄ και πλήρωσε ξανά το εθιμικό του δώρο (*adet-i pishkesh*), που ανερχόταν στο ποσό των 10 φλουριών. Τα ίδια περίπου χρόνια ο επίσκοπος της Κασσάνδρειας πλήρωνε επίσης για πεσκέσι 10 φλουριά.³³

Όπως ήταν φυσικό, η οικονομική υπηρεσία, που είχε επικεφαλής τον ντεφτερντάρη (*defterdar*),³⁴ η οποία εισέπραττε τον φόρο, ήταν αυτή που εξέδιδε τα μπεράτια. Οι ανώνυμοι χρονογράφοι του ΙΣΤ΄ αιώνα, αν και παρέχουν αποσπασματικές πληροφορίες, είναι φανερό πως ήσαν άριστα ενημερωμένοι σχετικά μ' αυτήν. Μας πληροφορούν πως όταν ξαναέγινε ο Συμεών Πατριάρχης, υποχρεώθηκε να καταβάλει δύο χιλιάδες φλουριά, γιατί ο προϊστάμενος της οικονομικής υπηρεσίας αρνήθηκε να εισπράξει μόνο χίλια επειδή *εύρέθησαν γεγραμμένα χιλιάδες δύο τοῦ κῦρ Διονυσίου*, ο οποίος ήταν ο προκάτοχός του.³⁵ Άλλη παραλλαγή του χρονικού διευκρινίζει για την ίδια περίπτωση πως το ποσό αυτό ήταν γραμμένο στο *κατάστιχον της βασιλείας*,³⁶ που ασφαλώς αποτελεί μετάφραση του όρου *defter-i hakanî* των εγγράφων μας. Τέλος, υπάρχει και η διευκρίνιση σχετικά με τον κανονισμό της οικονομικής υπηρεσίας ως προς τα ποσά των φόρων : *τοιαύτην γὰρ ἔχουσι τὴν συνήθειαν, ἵνα ἔλαττον οὐ γραφῇ μὴ ζητῶσιν, ἀλλὰ καὶ πλέον*.³⁷

Είναι γνωστό πως από τα μέσα του ΙΗ΄ αιώνα και πέρα υπήρχε ένα ειδικό γραφείο για την είσπραξη των φόρων των ιεραρχών, το οποίο ανήκε πάντα στην οικονομική υπηρεσία και το οποίο είχε ως διευθυντή ένα χότζα, αρχιγραμματέα, υφιστάμενο του ντεφτερντάρη και ταυτόχρονα υφιστάμενο του εκπροσώπου του μεγάλου βεζίρη.³⁸ Με άλλα λόγια το

32. INALCIK, Archival Material, σ. 441-444.

33. Παρακάτω, έγγραφα 9 και 10. Ας παρατηρηθεί εδώ πως τα ποσά που πλήρωναν ως πεσκέσι οι επίσκοποι της Λέρου και της Κασσάνδρειας, αλλά ακόμα και τα 6 φλουριά της Καρπάθου, είναι μεγάλα σε σύγκριση με το πεσκέσι των πέντε φλουριών που πλήρωνε ο Σέρβος μητροπολίτης το 1582· αλλά αυτός ανήκε σε άλλο Πατριαρχείο· βλ. BOŠKOV-BOJANIĆ, σ. 206.

34. MORAVCSIK, *Byzantinoturcica*, τ. II, σ. 118, 307.

35. *Έκθεσις*, σ. 31.

36. *Ιστορία*, σ. 112.

37. *Ιστορία*, σ. 42.

38. INALCIK, Archival Material, σ. 440.

γραφείο αυτό ήταν κάτω από τον άμεσο έλεγχο της υπηρεσίας του μεγάλου βεζίρη. Δεν είναι γνωστό αν η γραφειοκρατική αυτή διάρθρωση ήταν η ίδια κατά τον ΙΕ΄ και τον ΙΣΤ΄ αιώνα.

ΤΑ ΠΡΟΝΟΜΙΑ

Όπως ήδη αναφέρθηκε, η έννοια του νομικού προσώπου είναι ανύπαρκτη στο ισλαμικό δίκαιο¹ και συνεπώς δεν ήταν δυνατό να χορηγηθούν προνόμια στο Οικουμενικό Πατριαρχείο. Τα προνόμια που αναγράφονταν σε ένα μπεράτι, το οποίο ένας Σουλτάνος έδινε σε έναν Πατριάρχη, ήσαν για αυτόν προσωπικά και όχι για την Εκκλησία, δηλαδή για την Ορθόδοξη χριστιανική κοινότητα, η οποία υπήρχε μόνο σε σχέση με την κεφαλή της, τον Πατριάρχη.² Σε κανένα άλλωστε σημείο των εγγράφων που δημοσιεύονται παρακάτω δεν αναφέρεται το σύνολο των Χριστιανών με δική του υπόσταση. Τίποτε δεν επιβεβαιώνει καλύτερα αυτή την διαπίστωση από το γεγονός ότι, προκειμένου να αναλάβει καθήκοντα ένας ιεράρχης, είτε ήταν Πατριάρχης, είτε μητροπολίτης, είτε επίσκοπος, έπρεπε προηγουμένως να επιτύχει την έκδοση του δικού του προσωπικού μπερατιού. Επιπλέον το γεγονός ότι, όταν ανέβαινε στον θρόνο νέος Σουλτάνος, έπρεπε αμέσως το μπεράτι αυτό να ανανεωθεί.³

Ακόμα και η Μονή της Παμμακαρίστου μαζί με την περιοχή της μνημονεύεται στο μπεράτι του 1483 ως παραχώρηση όχι προς την Ορθόδοξη κοινότητα αλλά προς τον Πατριάρχη προσωπικά. Η περιοχή της Μονής αυτής, στην οποία έδρευε το Πατριαρχείο, ονομαζόταν τον ΙΣΤ΄ αιώνα *Patrik mahalles*, δηλαδή συνοικία του Πατριάρχη.⁴ Δεν αναφέρεται στο μπεράτι του 1525, πιθανότατα επειδή δεν ήταν τότε πια απαλλαγμένη από φόρους.⁵ Το *Βιβλίων Ιστορικών* εξιστορεί με σαφήνεια πώς οι Τούρκοι αφαίρεσαν την Παμμακαρίστο από την δικαιοδοσία του Πατριάρχη το 1587. Αφήνοντας κατά μέρος τις δολοπλοκίες δύο αντιμαχόμενων παρατάξεων, που τότε διεκδικούσαν το Πατριαρχείο, αξίζει να αναλυθεί η στάση των οθωμανικών αρχών. Ο εκπρόσωπος

1. A. COHEN, *Communal Legal Entities, Islamic Law and Society* (υπό εκτύπωση)· πρβλ. ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ, *Ιερός Κώδιξ*, σ. 94, 95.

2. BRAUDE, *Myths*, σ. 79.

3. KABRDA, *Système fiscal*, σ. 59· το έγγραφο 10 αποτελεί τέτοιο παράδειγμα.

4. *Fatih Vakf.*, σ. 240.

5. Βλ. παραπάνω, σ. 82-83.

τους ρώτησε τους κληρικούς : *πῶς τὴν ἔχετε αὐτὴν τὴν ἐκκλησίαν ; Αυτοὶ γὰρ νὰ υποστηρίξουν τὴν θέσιν τοὺς ἔδειξαν τοῦ Σουλτάν Μεχμέτη καὶ τοῦ Σουλτάν Μπαγιαζίτη καὶ ὅλων τῶν βασιλέων τὰ μεράτια καὶ ἄλλα πολλὰ, πλὴν τίποτε δὲν ἴσχυσαν.*⁶ Ἡ ἐξιτόρηση αὐτὴ φαίνεται ἀξιόπιστη καὶ ἡ στάση των κληρικών ἦταν ἀναμφισβήτητα εἰλικρινής. Φαίνεται ὅμως ὅτι δὲν ἤξεραν πῶς τὰ μεράτια τοῦ Μωάμεθ Β΄ καὶ τοῦ Βαγιαζίτ Β΄ δὲν ἴσχυαν πια, ἐφόσον δὲν υπήρχαν ἐκεῖνοι γιὰ τοὺς οὐποίους εἶχαν ἐκδοθεῖ, καὶ μόνο ὡς μαρτυρία γιὰ τὴν ὑπαρξὴ “προηγούμενου”, ἀν φυσικὰ τὸ ἠθέλε ὁ Σουλτάνος, μποροῦσαν νὰ χρησιμέψουν. Στὸ μεράτι τοῦ 1525 ἡ Παμμακάριστος δὲν ἀναφέρεται ὡς παραχώρηση πρὸς τὸν Ἱερεμία Α΄ καὶ φαίνεται πῶς δὲν θὰ ἀναφερόταν καὶ στὰ μεράτια των διαδόχων τοῦ· αὐτὸ χρησίμευε ὡς πρόσχημα στοὺς Τούρκους γιὰ νὰ τὴν μεταβάλουν σὲ τζαμί.

Απὸ τὴν μελέτη των ἐγγράφων ποὺ ἐκδίδονται στὴν παρούσα μονογραφία προκύπτουν τὰ ἀκόλουθα προνόμια.

1. Απὸ τὰ δύο πατριαρχικά μεράτια φαίνεται ξεκάθαρα πῶς ὁ Σουλτάνος ἀναγνώριζε τὸν Πατριάρχη ὡς κεφαλὴ τοῦ ἱερατείου τῆς Ὁρθόδοξης κοινότητος, δηλαδὴ των μητροπολιτῶν καὶ ἐπισκόπων, τοὺς οὐποίους εἶχε δικαίωμα νὰ διορίζει καὶ νὰ παύει, καὶ οἱ οὐποῖοι ἦσαν υποχρεωμένοι νὰ τὸν υπακούουν. Ὡστόσο, εἶναι γνωστὸ πῶς ὁ Σουλτάνος διέτασσε κάποτε τὸν Πατριάρχη νὰ χειροτονεῖ μητροπολίτες,⁷ ποὺ προφανῶς ἦσαν εὐνοούμενοί τοῦ ἢ εὐνοούμενοι προσώπων τοῦ περιβάλλοντός τοῦ. Ἐπίσης, φαίνεται, πῶς ὁ Σουλτάνος κάποτε διορίζει ἱεράρχες χωρὶς τὴν μεσολάβηση τοῦ Πατριάρχη ἀλλὰ με τὴν παρέμβαση ἀνθρώπων τοῦ ἀμέσου περιβάλλοντός τοῦ. Μία τέτοια περίπτωση ἀποκαλύπτεται στὴν ἐπανίδρυση τῆς ἀρχιεπισκοπῆς τῆς Καρπάθου, στὴν οὐποία αὐτὸς ποὺ μεσολαβεῖ δὲν εἶναι ὁ Πατριάρχης –ποὺ δὲν ἀναφέρεται καθόλου στὸ σχετικὸ ἐγγράφο– ἀλλὰ ὁ δραγομάνος Γιουνούς.⁸ Πάντως ὁ Σουλτάνος καθιστοῦσε υπεύθυνο τὸν Πατριάρχη γιὰ τὸ ἀν οἱ μητροπολίτες κι οἱ ἐπίσκοποι, ὅταν διορίζονταν, κατέβαλλαν τὸ πεσκέσι τοὺς στὸ κρατικὸ θησαυροφυλάκιο. Απὸ τὰ δύο πατριαρχικά μεράτια ἐπίσης προκύπτει ξεκάθαρα πῶς ὁ Σουλτάνος ἀναγνώριζε τὸν Πατριάρχη ὡς κεφαλὴ των ἡγουμένων των μοναστηριῶν, οἱ οὐποῖοι δὲν εἶχαν δικαίωμα νὰ προβαίνουν σὲ ἐνέργειες χωρὶς τὴν ἐγκρισή τοῦ.

Ἐπίσης ὁ Σουλτάνος ἀναγνώριζε στὸν Πατριάρχη τὸ προνόμιο, ποὺ

6. *Βιβλίον Ἱστορικόν*, σ. 453· πρβλ. καὶ ΜΕΡΤΖΙΟΣ, *Πατριαρχικά*, σ. 19-20.

7. ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ, *Ἱερός Κώδιξ*, σ. 107.

8. Βλ. ἐγγράφο 8.

ταυτόχρονα αποτελούσε οικονομικό έσοδο, να κληρονομεί τους παπάδες και μοναχούς. Και στα δύο πατριαρχικά μπεράτια αναγράφεται πως γίνεται δεκτή η διαθήκη των Πατριαρχών, των μητροπολιτών, των παπάδων και των μοναχών. Αν όμως πεθάνει ένας μοναχός ή ένας παπάς χωρίς να αφήσει ούτε διαθήκη ούτε κληρονόμους, σε περίπτωση που η περιουσία του υπερβαίνει τα 5.000 άσπρα, ο Πατριάρχης έχει δικαίωμα να κληρονομήσει τα 4.999 και τα υπόλοιπα πηγαίνουν στο δημόσιο ταμείο (*miri, beyt-ul-mal*).⁹ Από τα έγγραφα, λοιπόν, προκύπτει πως ο Πατριάρχης κληρονομούσε παπάδες και μοναχούς, που δεν όριζαν με διαθήκη τους κληρονόμους τους ή δεν είχαν κληρονόμο, αλλά όχι τον προκάτοχό του Πατριάρχη και τους μητροπολίτες, εκτός αν οι τελευταίοι τον καθιστούσαν κληρονόμο τους με διαθήκη.

Στο έγγραφο για την αρχιεπισκοπή Καρπάθου αναγράφεται επίσης πως ο Πατριάρχης κληρονομεί τους παπάδες και καλογέρους που πεθαίνουν χωρίς κληρονόμο ή διαθήκη, προφανώς μέσα στο νησί. Ο όρος είναι ο ίδιος σχετικά με την περιουσία, από την οποία, αν ξεπερνά τα 5.000 άσπρα, μόνο οι 4.999 περιέρχονται στον Πατριάρχη. Στο έγγραφο του επισκόπου Κασσανδρείας αναγράφεται πως ο Πατριάρχης είχε δικαίωμα να κληρονομεί τους μοναχούς –συνεπώς όχι άλλους– με τον ίδιο όρο, δηλαδή την βάση των 5.000 άσπρων.¹⁰ Συνεπώς μπορούμε να συμπεράνουμε πως οι διακανονισμοί σχετικά με τα κληρονομικά δικαιώματα του Πατριάρχη δεν παρουσίαζαν ομοιομορφία από περιοχή σε περιοχή, πράγμα το οποίο ίσχυε και για άλλους διακανονισμούς μέσα στην Οθωμανική αυτοκρατορία. Σταθερό σημείο ήταν το ποσό των 5.000 άσπρων, το οποίο ίσχυε και για τον Αρμένικο κλήρο.¹¹ Σχετικά με τον διακανονισμό που είχε την παραπάνω χρηματική βάση ο Σουλτάνος χρησιμοποιεί τον όρο νόμος (*kanun*, ακριβέστερα ο κοσμικός νόμος)¹² και προφανώς εννοεί νόμο του κράτους του, εφόσον σχετικά με τους Χριστιανούς αναφέρεται πάντοτε στις πρακτικές τους ή στις συνήθειές τους.

9. Παρακάτω, έγγραφα 1, 7, 8, 9, όπου το προνόμιο αναγράφεται με ελάχιστες φραστικές διαφορές. Τα σχετικά με την κληρονομία στον HERMAN, Patriarchat, σ. 501-502, είναι σε μεγάλο μέρος ξεπερασμένα.

10. Βλ. έγγραφο 9.

11. ONGAN, *Ankara*, σ. 56-57, αρ. 720, του έτους 1586-1587· στο έγγραφο, που παρέχει αυτή την μαρτυρία, η βάση είναι 5.000 γρόσια και όχι άσπρα και υποθέτω πως θα πρόκειται για αβλεψία του εκδότη.

12. Βλ. έγγραφα 8, 9.

Όταν πέθαινε ένας ιερωμένος, έμεναν στην εκκλησία τα ράσα του, η πατερίτσα του, το ασημένιο δισκοπότηρο, η καλύπτρα του και το μούλαρι του.¹³

Με τα δεδομένα αυτά σχετικά με τα κληρονομικά του ιερατείου μπορούμε να καταλάβουμε τα γεγονότα μετά τον θάνατο του Πατριάρχη Συμεών Α΄, τα οποία αφηγούνται τα χρονικά της εποχής με ζωνφό ύφος. Όταν το 1486 πέθανε ο Πατριάρχης αυτός, άφησε τεράστια περιουσία αλλά δεν άφησε διαθήκη. Ο διάδοχός του Νήφων Β΄ δεν διατηρούσε καλές σχέσεις με τον γιο του Γεωργίου Αμιρούτζη, τον Σκεντέρμπεη, που εκείνο τον καιρό κατείχε την υψηλή θέση του διευθυντή του σουλτανικού θησαυροφυλακίου (*hazinedarbashi*). Ο τελευταίος, γνωρίζοντας πως δεν υπήρχε κληρονόμος, προχώρησε στην δήμευση της περιουσίας του Συμεών κι ακόμα στην δήμευση των ιερών σκευών, τα οποία είχαν αφιερωθεί στο διάστημα της πατριαρχείας του. Προσπαθώντας να περισώσει τα πράγματα, ο Νήφων επινόησε ένα κληρονόμο και “οικονόμησε” τρεις μάρτυρες για να επιβεβαιώσουν το γεγονός. Ο Σκεντέρμπεης όμως, γνωρίζοντας πως ψευδομαρτύρησαν, διέταξε να ρινοτηθούν οι μάρτυρες και να εκδιωχθεί ο Πατριάρχης όχι μόνο από τον θρόνο του αλλά και από την Κωνσταντινούπολη.¹⁴

2. Ο Πατριάρχης αναγνωριζόταν από τον Σουλτάνο ως ο διαχειριστής της μοναστηριακής και εκκλησιαστικής περιουσίας, με αποτέλεσμα, όπως αναλύεται σε άλλο κεφάλαιο, να υπάρχουν έσοδα για το Πατριαρχείο.

3. Προνόμιο του ιερατείου αποτελούσε η δικαιοδοσία του σε υποθέσεις οικογενειακού δικαίου και συγκεκριμένα στους γάμους, τα διαζύγια και τις κληρονομίες. Ας διευκρινισθεί πως και στην περίπτωση αυτή ο Σουλτάνος αναγνώριζε την ύπαρξη των εθίμων (*adet*, συνήθεια), με βάση τα οποία ρυθμιζόνταν αυτές οι υποθέσεις χωρίς να αναφέρεται σε νομοθεσία (*kanun*). Πάντως ο επίσκοπος μέσα στην επισκοπή του, ο μητροπολίτης μέσα στην μητρόπολή του και πάνω από όλους ο Πα-

13. INALCIK, Patriarch, σ. 429. Για την τύχη των πραγμάτων που κληρονομούσε μία εκκλησία πρβλ. και ΚΑΚΟΥΛΙΔΟΥ-ΠΑΝΟΥ, σ. 452.

14. Έκθεση, σ. 46-47. Το χρονικό αυτό δίνει στο σημείο τούτο μία ακόμη απόδειξη της αξιοπιστίας του· παρατηρεί πως ο γιος του Αμιρούτζη ήταν γείτονας της Παμμακαρίστου. Και πραγματικά στον βακουφναμέ του Μωάμεθ Β΄ αναφέρεται πως ο Feylesof oglu Iskender bey κατοικούσε, σε ιδιόκτητο σπίτι, στην συνοικία του Πατριαρχείου (*Patrik mahallesinde*). Όπως είναι γνωστό ο Αμιρούτζης ήταν γνωστός με την προσωνυμία Φιλόσοφος. Βλ. *Fatih Vakf.*, σ. 240, παράγραφο 234.

τριάρχης ήσαν υπεύθυνοι για τους γάμους, τα διαζύγια και τις κληρονομίες.¹⁵

Είναι γνωστές, ωστόσο, περιπτώσεις, κατά τις οποίες οι τουρκικές αρχές παρενέβησαν ωμά για την έκδοση διαζυγίου. Τα χρονικά της εποχής αφηγούνται με ζωντάνια μία ακόμα ιστορία της οικογένειας του Αμιρούτζη, με ήρωα αυτή την φορά τον πατέρα, ο οποίος ερωτεύθηκε παράφορα την χήρα του τελευταίου άρχοντα της Αθήνας, του Acciaiuoli, και ήθελε να διαζευχθεί την γυναίκα του για να την παντρευθεί. Αλλά ο Πατριάρχης Ιωάσαφ αρνήθηκε να βοηθήσει σ' αυτή την μοιχοζευξία. Η στάση του εξόργισε τον μεγάλο βεζίρη, τον Μαχμούτ πασά, που ήταν πρώτος ξάδελφος του Αμιρούτζη. Διέταξε λοιπόν να κόψουν τα μαλλιά του Πατριάρχη και να τον εκδιώξουν από το Πατριαρχείο κι ακόμα να ρινοκοπήσουν τον Μεγάλο Εκκλησιάρχη.¹⁶ Επίσης είναι γνωστές περιπτώσεις Χριστιανών που κατέφευγαν για θέματα κληρονομιάς στο ισλαμικό ιεροδικείο. Διάσημη είναι η περίπτωση της Μαρίας-Ελένης, εγγονής του δεσπότη Θωμά Παλαιολόγου και χήρας του τελευταίου κράλη της Βοσνίας, η οποία κατέφυγε στο ιεροδικείο προκειμένου να κληρονομήσει τις θείες της Μάρα και Κατερίνα Branković.¹⁷

4. Τέλος, ο Σουλτάνος παραχωρούσε στον Πατριάρχη το δικαίωμα να εισπράττει φόρους από το Ορθόδοξο ποίμνιο. Το σημαντικότερο αυτό προνόμιο εξετάζεται, χωριστά, σχετικά με τα έσοδα του ιερατείου.

Προβάλλει φυσικά το ερώτημα ποιες ήσαν οι δυνατότητες του Πατριάρχη να επιβάλλει τις αποφάσεις, που είχε την δυνατότητα να παίρνει με βάση τα προνόμια, και πώς αντιμετώπιζε αυτούς που δεν συμμορφώνονταν με τις εντολές του. Τα έγγραφα που εκδίδουμε φανερώνουν πως σε πολλές περιπτώσεις μπορούσε να ζητήσει την βοήθεια των οθωμανικών αρχών για να επιβάλει την θέλησή του, αν φυσικά αυτή εναρμονιζόταν με τους νόμους και τις συνήθειες του οθωμανικού κράτους.

Από μεταγενέστερα έγγραφα είναι γνωστό πως ο Πατριάρχης είχε δικαίωμα να κόβει τα μαλλιά των επισκόπων και των παπάδων που αρνιόνταν να καταβάλουν τους νενομισμένους φόρους τους, να τους παύει και να διορίζει άλλους στην θέση τους.¹⁸ Κανένα σημείο των

15. Βλ. έγγραφα 1, 7, 8, 9· στο έγγραφο 10 του επισκόπου της Λέρου η δικαιοδοσία αυτή δεν αναγράφεται γιατί ουσιαστικά πρόκειται για μπεράτι που απλά πιστοποιεί ότι ο επίσκοπος κατέβαλε το πεσκέσι του στον νέο Σουλτάνο.

16. Έκθεσις, σ. 27-28.

17. DEMETRIADES - ZACHARIADOU, σ. 35-55.

18. KABRDA, *Système fiscal*, σ. 44.

εγγράφων που εκδίδονται παρακάτω δεν υπαινίσσεται πως είχε ανάλογες εξουσίες κατά τον ΙΕ΄ και τον ΙΣΤ΄ αιώνα.

Μπορούμε, ωστόσο, να συμπεράνουμε πως οι Σουλτάνοι είχαν παραιτήσει στον Πατριάρχη το δικαίωμα να επιβάλλει και ο ίδιος ποινές, ένα δικαίωμα που το ασκούσε και κατά την βυζαντινή περίοδο. Είναι γνωστό πως τον ΣΤ΄ και τον Ζ΄ αιώνα είχαν και οι επισκοπικοί οίκοι φυλακές.¹⁹ Ο Συλβέστρος Συρόπουλος προσκομίζει μία διαφωτιστική μαρτυρία σχετικά με επιβολή ποινής κατά τον ΙΕ΄ αιώνα. Τρεις κληρικοί, παρά την αντίθετη εντολή του Πατριάρχη, εγκατέλειψαν την Σύνοδο της Φερράρας κι επέστρεψαν στην Κωνσταντινούπολη. Τότε ο Πατριάρχης έγραψε στον σακελλάριο να τους τιμωρήσει με αργία από τα ιερατικά τους καθήκοντα και, σε περίπτωση που δεν συμμορφωθούν, να δαρούν από τους υπηρέτες ριγμένοι κατά γης στην λεωφόρο του Μιλίου.²⁰

Σχετικά με αντίστοιχα δικαιώματα στα τουρκοκρατούμενα εδάφη διαθέτουμε μία απόφαση της Ιεράς Συνόδου του 1343. Αυτή αποκαλύπτει πως οι μητροπολίτες στα εδάφη του εμιράτου του Αϊδίν είχαν φυλακές και πως φυσικά τις χρησιμοποιούσαν. Η απόφαση της Συνόδου πάρθηκε ύστερα από διάφορες κατηγορίες που διατύπωσε ο μητροπολίτης Εφέσου εναντίον του μητροπολίτη Πυργίου, μία από τις οποίες ήταν υπαιτιότητα για θάνατο. Πιο συγκεκριμένα, ο Εφέσου ισχυριζόταν πως ένας άνθρωπος με ευθύνη του Πυργίου *έκρεμάσθη καὶ ἐδάρη... καὶ τὸν τρόπον τοῦτον ἀπέλιπε τὸ ζῆν*. Η Σύνοδος ύστερα από ανάκριση κατέληξε στο συμπέρασμα πως οι κατηγορίες ως προς το κρέμασμα και τον δαρμό δεν ευσταθούσαν και πως ο μητροπολίτης Πυργίου δεν ευθυνόταν για τον θάνατο του ανθρώπου. Γι' αυτό και τον αθώωσε διευκρινίζοντας σχετικά με τον πεθαμένο ότι *πλὴν τοῦ δεθῆναι μόνον ἐκ ποδῶν, φυσικῇ δὲ νόσῳ ἔκτοτε περιπεσόντος καὶ μεθ' ἱκανὸν θανόντος*.²¹

Επιτρέπεται λοιπόν να συμπεράνουμε πως το ίδιο ίσχυε γενικότερα

19. ΓΕΔΕΩΝ, *Ιστορία*, 375.

20. ΣΥΡΟΠΟΥΛΟΣ, σ. 296.

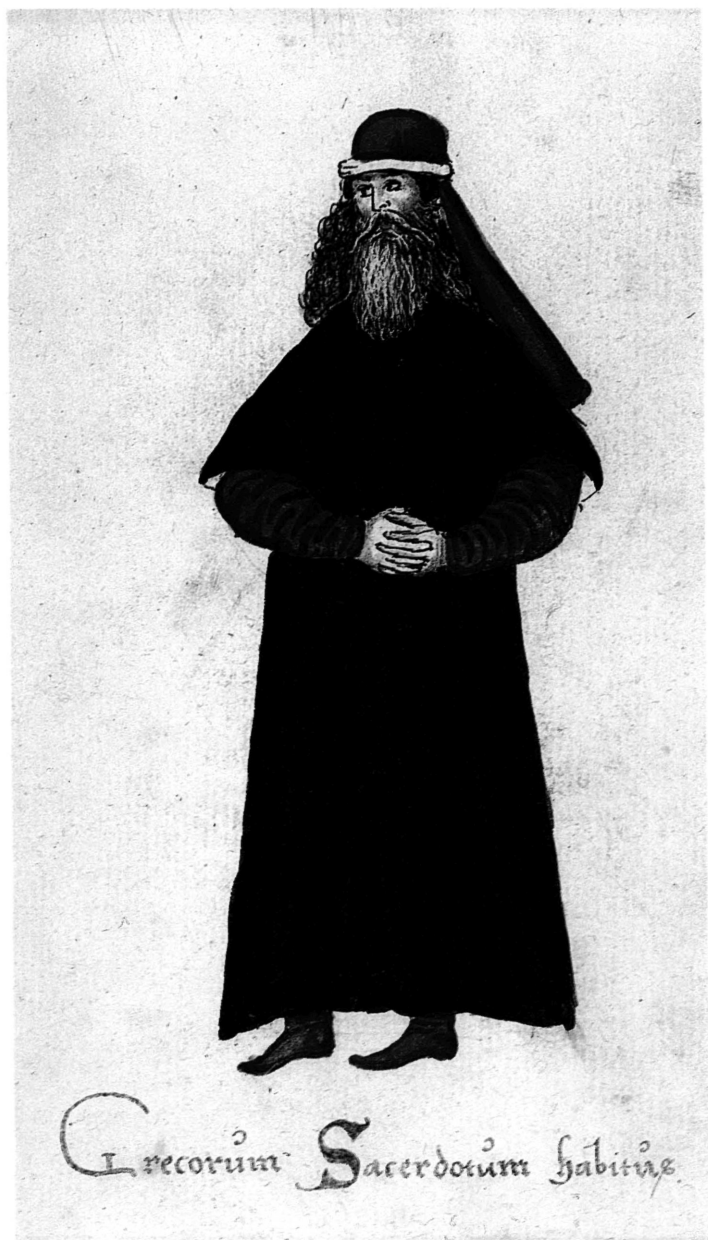
21. Μ. Μ. *Acta*, I, σ. 236. Ο μητροπολίτης Εφέσου ήταν ο Ματθαίος, που πέρασε στην ιστορία επειδή με μία σειρά επιστολών του άφησε μία ζοφερή εικόνα της ζωής ενός ιεράρχη στα τουρκοκρατούμενα εδάφη κατά τον ΙΔ΄ αιώνα. Για την περίπτωση του βλ. VRYONIS, *Decline*, σ. 343-348, όπου όμως η έρευνα βασίζεται μόνο στα παράπονα και τις κατηγορίες, που έγραψε ο ίδιος ο Ματθαίος στις επιστολές του. Το έγγραφο της Ιεράς Συνόδου, που παραπέμπεται εδώ, δίνει διαφορετική εντύπωση για τον Ματθαίο, ο οποίος προσπαθούσε να χρησιμοποιήσει την βοήθεια του Αϊδινόγλου εναντίον του μητροπολίτη Πυργίου και αποκαλούσε τον Τούρκο *εμίρη καλὸν υἱὸν*, πράγμα που προκάλεσε την δυσφορία της Ιεράς Συνόδου.

στα τουρκοκρατούμενα εδάφη της Μικράς Ασίας. Επιπλέον, είναι γνωστό ότι ως το 1839, την χρονιά που επιτελέσθηκαν οι πρώτες ουσιώδεις μεταρρυθμίσεις στην Οθωμανική αυτοκρατορία, ο πρωτοσύγκελλος του Πατριαρχείου είχε ευρύτατη αστυνομική δικαιοδοσία. Είχε δικαίωμα να διατάζει την φυλάκιση ατόμων, να καταδικάζει άτομα σε καταναγκαστική εργασία, να αποφασίζει αν πρέπει να κλειστούν στο φρενοκομείο και να επιβάλλει σωματική ποινή τριάντα ή σαράντα ή και πενήντα ραβδισμών, τους οποίους έδιναν οι πατριαρχικοί κλητήρες, τύποι κατά τα άλλα γραφικοί με τις αιγαιοπελαγίτικες, μαυροθαλασσίτικες, αρβανίτικες και άλλου είδους ενδυμασίες τους. Τόπος εκτέλεσης της ποινής ήταν η αυλή πριν από την είσοδο του πατριαρχικού ναού και ο ίδιος ο πρωτοσύγκελλος μετρούσε τους ραβδισμούς. Στο Πατριαρχείο υπήρχε μία υπόγεια φυλακή ως το 1877 – δηλαδή ως το έτος κατά το οποίο άρχισε η πρώτη και βραχύβια συνταγματική περίοδος της οθωμανικής ιστορίας – στην οποία κλείνονταν όσοι, σύμφωνα με την κρίση του πρωτοσυγγέλλου, είχαν διαπράξει κάποιο έγκλημα.²² Με βάση όλα τα παραπάνω επιτρέπεται νομίζω να συμπεράνουμε πως και κατά την πρώιμη Τουρκοκρατία ο Πατριάρχης μπορούσε να επιβάλλει ο ίδιος ποινές σε όσους δεν συμμορφώνονταν με τις εντολές του.

Τέλος, ο Πατριάρχης μπορούσε να επιβάλλει την θέλησή του χρησιμοποιώντας την ποινή του αφορισμού, ενός θεσμού που απέκτησε νέες διαστάσεις κατά την Τουρκοκρατία.²³

22. ΓΕΔΕΩΝ, *Ιστορία*, σ. 373-375. Για τον θεσμό του πρωτοσυγγέλλου βλ. ΑΘΗΝΑΓΟΡΑ ΠΑΡΑΜΥΘΙΑΣ ΚΑΙ ΦΙΛΙΑΤΩΝ, Ο θεσμός των συγγέλλων εν τῷ Οικουμενικῷ Πατριαρχείῳ, *ΕΕΒΣ*, 6 (1929) σ. 111-132.

23. Για τον θεσμό βλ. Π. Μ. ΜΙΧΑΗΛΑΡΗΣ, *Ο αφορισμός κατά την διάρκεια της Τουρκοκρατίας. Η πορεία ενός επιτιμίου*, Διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Αθηνών 1994 (υπό εκτύπωση).

Ορθόδοξος ιερέας
Χειρόγραφο Bodleian Or. 430 της Οξφόρδης, φ. 123α. Μικρογραφία του 1588

ΤΑ ΕΣΟΔΑ ΤΟΥ ΙΕΡΑΤΕΙΟΥ

Τα έσοδα του Πατριάρχη, των μητροπολιτών, των επισκόπων και, τέλος, των κληρικών της ενορίας προέρχονταν κυρίως από τους φόρους, τους οποίους εισέπρατταν από τον χριστιανικό πληθυσμό. Υπήρχε ο φορολογικός μηχανισμός σε μορφή μιας πυραμίδας που ξεκινούσε από το χριστεπώνυμο πλήρωμα της ενορίας για να καταλήξει στην κορυφή, στο Πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως. Οι φόροι χρησίμευαν, εκτός των άλλων, και για να καλύπτονται οι οφειλές του κλήρου, δηλαδή το χαράτζι και το πεσκέσι, προς τον Σουλτάνο και η αιτιολογία αυτή προβαλλόταν συχνότατα κατά την είσπραξή τους. Οι Σουλτάνοι, όπως αναγράφεται με σαφήνεια και στα δύο μπεράτια, είχαν παραχωρήσει το προνόμιο της είσπραξης φόρων στον Πατριάρχη. Επί πλέον φρόντιζαν να μένει αυτό το προνόμιο σεβαστό. Όταν το 1494 οι μητροπολίτες κι επίσκοποι του Μοριά αρνήθηκαν να καταβάλουν τους φόρους τους, ο τότε Πατριάρχης διαμαρτυρήθηκε στον Σουλτάνο. Ο τελευταίος έστειλε διαταγή στους καδήδες του Μοριά για να φροντίσουν για την εξόφληση των φόρων στο ακέραιο, και συγκεκριμένα προσέχοντας ώστε σε κανενός το χέρι να μη μένει ούτε ένα άσπρο από τα χρεωστούμενα.¹ Θυμίζω πως ο καδής ήταν εκείνος που κινητοποιούσε την αστυνομία κι αποφάσιζε για την φυλάκιση.

Δυστυχώς και στα δύο μπεράτια οι φόροι που πληρώνονταν στο Πατριαρχείο αναφέρονται με μια αόριστη έκφραση (*batrikliğe muteallik rûsum*) χωρίς την παραμικρή διευκρίνιση και συνεπώς δεν προσφέρονται στοιχεία για να βελτιώσουμε τις σχετικές γνώσεις μας. Στο έγγραφο που εκδόθηκε με την ευκαιρία της περιοδείας του Ιωαννικίου Α΄ αναγράφεται πως υπήρχαν νόμιμοι φόροι (*hukuk*) και εθιμικοί φόροι (*rûsum*), που ανήκαν στον Πατριάρχη, αλλά κι αυτά τα στοιχεία είναι ανεπαρκή για να σχηματίσουμε σαφή εικόνα.² Αντίθετα, σε μεταγενέστερα σουλτανικά έγγραφα, του ΙΗ΄ και ΙΘ΄ αιώνα, που εκδόθηκαν για εκκλησιαστικές αρχές, οι φόροι προσδιορίζονται με αρκετή σαφή-

1. Παρακάτω, έγγραφο 3.

2. Παρακάτω, έγγραφο 6.

νεια.³ Τίποτε όμως δεν εγγυάται πως τα ίδια ίσχυαν για τον ΙΕ΄ και ΙΣΤ΄ αιώνα. Στο μεράτι του Σέρβου μητροπολίτη Ανδρέα του έτους 1582 τα φορολογικά του δικαιώματα αναφέρονται επίσης με αρκετή σαφήνεια.⁴ Μολονότι είναι της ίδιας περίπου χρονικής περιόδου με αυτά που εκδίδονται εδώ, και πάλι δεν μπορούμε να συμπεράνουμε με βεβαιότητα πως αυτά, που ίσχυαν για το σερβικό Πατριαρχείο, ίσχυαν και για το Πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως.

Και στην περίπτωση αυτή οι όροι-κλειδιά για να συλλάβουμε την ισλαμική νομική άποψη σχετικά με το δικαίωμα φορολογίας που δινόταν στον αρχηγό της αλλόδοξης κοινότητας είναι οι όροι *adet* και *ayin*, που σημαίνουν έθιμο ή θρησκευτική πρακτική.⁵ Ο Σουλτάνος αναφερόταν σπάνια στην προγενέστερη νομοθεσία (*kanun*) και, από την άποψη αυτή, αποτελεί μαρτυρία πολύτιμη η εντολή που έδωσε το 1525, να μη γίνονται κατά την είσπραξη των φόρων πράγματα αντίθετα στους νόμους που συνηθίζονταν κατά το παρελθόν,⁶ εννοώντας πιθανότατα τους βυζαντινούς. Επιπλέον οι πληροφορίες που έχουμε από μεταγενέστερες πηγές επιβεβαιώνουν πως οι Σουλτάνοι επέτρεψαν να συνεχισθεί η παλαιά βυζαντινή εκκλησιαστική φορολογία, η οποία περιλάμβανε κυρίως το κανονικόν, δηλαδή τον φόρο που κατέβαλλαν για την συντήρηση του αρχιερέα οι κάτοικοι, οι ιερείς και τα μοναστήρια μιας περιοχής, τα κανίσκια, δηλαδή τα δώρα που του προσέφεραν σε καθιερωμένες μέρες του έτους, και τα δώρα που οι πιστοί πρόσφεραν για την τέλεση μυστηρίων, π.χ. γάμων.⁷

Σε μία απόφαση της Ιεράς Συνόδου του 1497 διευκρινίζεται πως, σύμφωνα με την παλαιά νομική διάκριση, κάθε παπάς που ιεουργεί σε τριάντα νοικοκυριά οφείλει να καταβάλλει για κανονικόν στον αρχιερέα του ένα χρυσό νόμισμα. Στην ίδια Σύνοδο ρυθμίσθηκαν και άλλα φορολογικά και οικονομικά ζητήματα. Αλλά μία μεταγενέστερη Σύνοδος, που συνεδρίασε κάποτε πριν το 1530-1531, αποφάσισε να διαγράψει τις αποφάσεις της Συνόδου του 1497 σχετικά με τις οικονομικές σχέσεις των αρχιερέων με τους ιερείς της επαρχίας τους καθώς και τα

3. KABRDA, *Système fiscal*, σ. 37, 39.

4. BOŠKOV-BOJANIĆ, σ. 207.

5. Πρβλ. και BOSWORTH, *Qalqashandi*, σ. 205. Ας σημειωθεί πάντως πως στο μεράτι του Σερβικού Πατριαρχείου (βλ. παραπάνω) ο όρος *kanun* αναφέρεται επανειλημμένα : BOŠKOV-BOJANIĆ, 206-207.

6. Βλ. έγγραφο 7.

7. HERMAN, *Patriarchat*, σ. 437-467· για το κανονικόν βλ. και KABRDA, *Système fiscal*, σ. 67.

σχετικά με τα εισοδήματα χηρεύουσας επισκοπής.⁸ Συνεπώς για την χρονική περίοδο που μας απασχολεί λίγα στοιχεία είναι με βεβαιότητα γνωστά. Πάντως κατά την Τουρκοκρατία παρουσιάζονται τα ονόματα νέων εκκλησιαστικών φόρων, το εμβατίκιον (ή τα εμπατίκια), δηλαδή τα χρήματα που καταβάλλονταν για μία χειροτονία,⁹ τα φιλότιμα που ήσαν κι αυτά δώρα, ο φόρος από τα πανηγύρια και μερικοί άλλοι.¹⁰ Είναι πιθανό να εννοούνται αυτοί οι φόροι πίσω από τις σχετικές αόριστες εκφράσεις των μπερατιών.

Κατά την Τουρκοκρατία, και μάλιστα γύρω στο 1474, όταν δηλαδή άρχισε ο Πατριάρχης να πληρώνει χαράτζι, θεσπίσθηκε ο νέος φόρος που θα πλήρωναν οι Χριστιανοί στις εκκλησιαστικές αρχές για να εξοφλούνται οι υποχρεώσεις προς τον Σουλτάνο. Ο φόρος αυτός ήταν προαιρετικός και ο Σουλτάνος διευκρινίζει το σημείο αυτό ξεκάθαρα. Και στα δύο πατριαρχικά μπεράτια συνιστά να συνεισφέρουν οι Χριστιανοί, αν θέλουν και σύμφωνα με το έθιμό τους, για την συγκέντρωση του χρηματικού ποσού, το οποίο ετήσια πληρώνει ο Πατριάρχης στο κρατικό ταμείο· όμως να μην εισπράττεται τίποτε από κανένα με βία και με πίεση. Φαίνεται πως είχαν φτάσει στ' αυτιά του Σουλτάνου παράπονα για καταπιεστική φορολογία εκ μέρους των κληρικών. Αλλά στην πραγματικότητα ο φόρος αυτός, ο οποίος στις ελληνικές πηγές ονομάζεται συνήθως βασιλικόν χαράτζιον ή αυθεντικόν χαράτζιον, έγινε τακτικός κι υποχρεωτικός.¹¹ Τον πλήρωναν όλοι οι μητροπολίτες κι ακόμα τα μοναστήρια, αφού φυσικά θα τον συγκέντρωναν προηγούμενως από το χριστεπώνυμο πλήρωμα.¹² Ήδη το 1483, αν όχι και νωρίτερα, υπήρχε στο Πατριαρχείο ένα κατάστιχο, στο οποίο καταγραφόταν η ετήσια

8. ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ, *Ιερός Κώδιξ*, σ. 157-158, 161-162, 167-168.

9. KABRDA, *Système fiscal*, σ. 90-92. Η χρηματική αυτή καταβολή είχε καθιερωθεί τον ΙΣΤ΄ αιώνα και προκαλούσε κάποτε την αγανάκτηση των συγχρόνων που θεωρούσαν ότι εναντιωνόταν στους κανόνες του Μεγάλου Βασιλείου· βλ. ΚΑΚΟΥΛΙΔΗ-ΠΑΝΟΥ, σ. 453.

10. HERMAN, *Patriarchat*, σ. 489-495, 497-499· πρβλ. και ΠΑΤΡΙΝΕΛΗΣ, *ΙΕΕ*, σ. 102-103, όπου μία συνοπτική επισκόπηση.

11. Βλ. ΚΟΝΟΡΤΑΣ, *Contribution*, σ. 235-243.

12. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *ΙΒ*, τ. V, σ. 43. Τα ποσά που συγκεντρώνονταν ήσαν αξιόλογα και οι Τούρκοι γνώριζαν πως μ' αυτά συνδεόταν το ενδιαφέρον των αρχόντων για το Οικουμενικό Πατριαρχείο· βλ., π.χ., τα σχόλια που έκανε σχετικά με τον Σ.Βογορίδη ο ΑΚΙΦ-ΡΑΧΑ, *Un Diplome Ottoman en 1836, Affaire Churchill*, Παρίσι 1892, σ. 79-88.

εισφορά κάθε μητρόπολης.¹³ Από το έγγραφο αρ. 6 προκύπτει πως ο μητροπολίτης της Θεσσαλονίκης Μάξιμος κατέβαλε 27, 5 φλουριά ως φόρο προς τον Πατριάρχη για το έτος 1487-1488. Το ποσό παραδόθηκε στον Αχμέτ, που ανήκε στο σουλτανικό τάγμα των ουλουφετζήδων και που βεβαίωσε ενώπιον του καδή πως το παρέλαβε.¹⁴

Η είσπραξη των πατριαρχικών φόρων προσέκρουε συχνά στην αρνητική στάση των μητροπολιτών, των επισκόπων, του κατώτερου κλήρου αλλά και των απλών Χριστιανών, τους οποίους δυσαρεστούσε η επιβάρυνση. Για να ξεπεραστούν τα εμπόδια καθιερώθηκε να διοργανώνει ο Πατριάρχης περιοδείες και να τους εισπράττει προσωπικά αξιοποιώντας το γόητρό του. Πριν ξεκινήσει έπρεπε να εφοδιασθεί με ένα διάταγμα του Σουλτάνου που να του επιτρέπει την αποδημία του και τις σχετικές του ενέργειες. Ο Σουλτάνος μεριμνούσε για την ασφάλεια του Πατριάρχη κατά τις μετακινήσεις του και, το σπουδαιότερο, διέτασσε με τρόπο έντονο τους καδήδες να τον βοηθήσουν στην συλλογή των φόρων. Αυτοί αναλάμβαναν να καλέσουν τους εκκλησιαστικούς που όφειλαν τους φόρους κι ακόμα να τους εξαναγκάσουν να τους καταβάλουν, σε περίπτωση που με διάφορες προφάσεις αρνιούνταν να το κάνουν. Τα μέτρα θα μπορούσαν να είναι σκληρά γιατί προβλεπόταν ακόμα και εκποίηση των υπάρχοντων των οφειλετών προκειμένου να συγκεντρωθούν τα απαιτούμενα ποσά.¹⁵

Στην συγκέντρωση των πατριαρχικών φόρων συμμετείχαν και οι άρχοντες. Το 1494 ο Ιωάννης Αργυρόπουλος, ο οποίος, επιτρέπεται να υποθέσουμε, πως ήταν μέλος της ισχυρής ομώνυμης οικογένειας της Θεσσαλονίκης,¹⁶ πήρε εντολή από τον Μάξιμο Δ' να συγκεντρώσει καθυστερούμενους φόρους. Ο Αργυρόπουλος θα συνοδευόταν κατά την περιοδεία του από κάποιον παπά-Γαβριήλ, πιθανότατα αυτόν που,

13. Για το κατάστιχο βλ. KONORTAS, Contribution, σ. 238. Το ποσό των 2.000 άσπρων που αναγράφεται στην σ. 238 ως ετήσιο χρέος της Εκκλησίας, προέκυψε από αβλεψία του συγγραφέα· πρέπει να διορθωθεί σε 2.000 φλουριά και φυσικά πρόκειται για το ετήσιο χαράτζι που όφειλε να καταβάλλει ο Συμεών· βλ. παραπάνω, σ. 84.

14. Βλ. έγγραφο 6. Φαίνεται πως ήταν κοινή πρακτική να διαβιβάζουν τους φόρους ιεραρχών άνδρες των σουλτανικών συνταγμάτων· βλ. και την περίπτωση του επισκόπου Κασσάνδρειας, που έστειλε το πεσκέσι του με τον τζαούση Μεχμέτ· έγγραφο 9.

15. Βλ. έγγραφο 6 και πρβλ. INALCIK, Patriarch, σ. 428-430.

16. Έγγραφο 3. Για τους Αργυρόπουλους βλ. K. P. MATSCHKE, *Die Schlacht bei Ankara und das Schicksal von Byzanz*, Βαϊμάρη 1981, σ. 159-175.

σύμφωνα με τα χρονικά της εποχής, στάθηκε αιτία να χάσει ο Μάξιμος τον πατριαρχικό θρόνο (*γεγονότων σκανδάλων μετά τινος μοναχοῦ ὀνόματι Γαβριήλ*).¹⁷ Πάνω από μισό αιώνα αργότερα, το 1567, ένα άλλο μέλος της ισχυρής οικογένειας των Αργυρόπουλων, ο Ιωάσαφ, που είχε γίνει μητροπολίτης Θεσσαλονίκης, περιηγήθηκε στην Ελλάδα μαζί με τον Μεγάλο Λογοθέτη Ιέρακα για συγκέντρωση των φόρων.¹⁸ Επίσης υψηλοί αξιωματούχοι του Πατριαρχείου συνόδευαν τον Πατριάρχη κατά τις περιοδείες του, όπως, π.χ., ο Μεγάλος Ρήτωρ Μανουήλ ο Κορίνθιος, που συνόδευε τον Πατριάρχη Μάξιμο το 1491.¹⁹

Οι περιοδείες του Πατριάρχη, εξ αιτίας των συνθηκών κάτω από τις οποίες γίνονταν, προκαλούσαν κάποτε την ειρωνεία. Το 1491, όταν ο λόγιος της Αναγέννησης Ιανός Λάσκαρις επισκέφθηκε την Κωνσταντινούπολη για να αγοράσει ελληνικά χειρόγραφα, ο Πατριάρχης Μάξιμος Δ΄ απουσίαζε σε περιοδεία για να εισπράξει τους φόρους που του όφειλαν. Σε επιστολή που έγραψε, ο Λάσκαρις σχολίασε το γεγονός με τα παρακάτω πικρά λόγια : *Ἐξῆλθε γὰρ ἐκεῖνος ἐν ἀγύρτου καὶ ἀναιδοῦς παρασίτου μοίρᾳ, τὸ εἰώθος (φεῦ τῆς τῶν Ἑλλήνων κακοδαιμονίας τε καὶ ἀθλιότητος) τὴν Ἑλλάδα πᾶσαν καὶ τοὺς περὶ αὐτὴν τόπους ἐνιαντὸν ὅλον ἐν συνεχεί τῇ πλάνῃ περιοδεύσων*.²⁰

Σε περιπτώσεις ιδιαίτερης ανάγκης ο Πατριάρχης οργάνωνε περιοδείες με σκοπό μία έκτακτη συνεισφορά ή έρανο. Το 1401, όταν οι Τούρκοι πολιορκούσαν την Κωνσταντινούπολη και η εκεί φτώχεια ήταν μεγάλη, ο Πατριάρχης έστειλε ένα μοναχό σε διάφορα μέρη και τελικά στην Σταυρούπολη για να συγκεντρώσει οικονομική βοήθεια. Μετά την Άλωση παρόμοιες ενέργειες γίνονταν όλο και συχνότερα ώσπου τελικά θεσμοθετήθηκαν ως πατριαρχικές ζητείες με θεωρητικά προαιρετικό χαρακτήρα.²²

Φυσικά οι περιοδείες αυτές για περισυλλογή ελεημοσύνης επέτρεπαν σε πολλούς απατεώνες να ντυθούν το ράσο του μοναχού και δηλώνοντας πως τους έστειλε ο Πατριάρχης να μαζεύουν χρήματα ντροπιάζοντας και ζημιώνοντας στην ουσία την Μεγάλη Εκκλησία. Σε ορισμέ-

17. *Ἐκθεσις*, σ. 56· *Ιστορία*, σ. 69, 134.

18. ΠΑΤΡΙΝΕΛΗΣ, Κώδιξ Ιέρακος, σ. 149. Για τον Ιωάσαφ Αργυρόπουλο βλ. και ΖΑΧΑΡΙΑΔΟΥ, Διονύσιος Β΄, σ. 160.

19. ΠΑΤΡΙΝΕΛΗΣ, Μεγάλοι Ρήτορες, σ. 21.

20. ΠΑΤΡΙΝΕΛΗΣ, Μεγάλοι Ρήτορες, σ. 21.

21. M. M. *Acta*, τ. II, σ. 469-470.

22. Βλ. KABRDA, *Système fiscal*, σ. 72-73 και, κυρίως, KONORTAS, *Contribution*, σ. 219-234.

νες περιπτώσεις ο Πατριάρχης υποχρεώθηκε να στείλει απεσταλμένους για να καταδιώξουν τους απατεώνες, να τους πάρουν τα χρήματα που συγκέντρωσαν στο όνομά του και να φροντίσουν για την τιμωρία τους.²³

Εκτός από τα έσοδα του Πατριαρχείου, που προέρχονταν από φόρους τακτικούς και έκτακτους, καθώς και από εισφορές, υπήρχαν και άλλα που προέκυπταν, όπως αναγράφεται με σαφήνεια στα δύο πατριαρχικά μεπεράτια και στα μεπεράτια της Καρπάθου και της Κασσάνδρειας, από το απόλυτο δικαίωμα του Πατριάρχη, να διαχειρίζεται τις υποθέσεις – προφανώς και τις οικονομικές – των μητροπολιτών, των επισκόπων, των ηγουμένων, των παπάδων κι ακόμα των αμπελιών, των αγιασμάτων, των πανηγυριών, των μύλων, των κήπων και των λαχανόκηπων που βρίσκονταν προσαρτημένα σε εκκλησίες και σε μοναστήρια.²⁴ Τα μοναστήρια είχαν διατηρήσει αξιόλογη κτηματική περιουσία. Είχαν κτήματα με πλήρη κυριότητα (mülk) κι επίσης είχαν κτήματα πάνω στα οποία είχαν το δικαίωμα της νομής (tesarruf). Τα μοναστήρια των Μετεώρων το 1455-1456 καθώς και η Μονή των Βλαττάδων στην Θεσσαλονίκη το 1486 διέθεταν κτήματα κατά πλήρη κυριότητα (mülk), τα οποία, αν ήθελαν, μπορούσαν να πουλήσουν ή να χαρίσουν. Αντίθετα, στο διάστημα του δεύτερου μισού του ΙΕ΄ αιώνα πολλά αθωνικά μοναστήρια διέθεταν διάφορα κτήματα με την μορφή της νομής (tesarruf),²⁵ τα οποία εκμεταλλεύονταν αλλά δεν μπορούσαν να τα διαθέσουν, όπως θα ήθελαν. Όπως ήταν φυσικό, ο πρώτος υπεύθυνος για την διαχείριση της μοναστηριακής περιουσίας ήταν ο ηγούμενος του κάθε μοναστηριού. Αυτό εξηγεί γιατί ο ηγούμενος της Μονής της Πάτμου Γρηγόριος, όταν παραιτήθηκε από το αξίωμά του, παρουσιάστηκε ενώπιον

23. H. HUNGER, Aus den letzten Lebensjahren des Jacob Diassorinos, *Tome commémoratif du Millénaire de la Bibliothèque Patriarcale d'Alexandrie*, Publications de l'Institut d'Etudes Orientales de la Bibliothèque Patriarcale d'Alexandrie 2, Αλεξάνδρεια 1953, σ. 90-99.

24. Έγγραφα 1, 7, 8, 9. Ο όρος αναφέρεται στα δύο πατριαρχικά μεπεράτια και στο μεπεράτι για την Κάρπαθο με ασημαντες φραστικές διαφορές. Επαναλαμβάνεται και σε διάφορα μεταγενέστερα έγγραφα· βλ. KABRDA, *Système fiscal*, σ. 36, 37, 51, ο οποίος θεωρεί πως με τον όρο αυτό ο Σουλτάνος απλώς εγγυάται την περιουσία της Εκκλησίας. Κατά την γνώμη μου υπάρχει κάτι περισσότερο : ο Σουλτάνος αναγνωρίζει το δικαίωμα στον ιεράρχη να έχει κάποιο έσοδο από την διαχείριση· γι' αυτό και χρησιμοποιείται ο όρος mutesarrif.

25. Βλ. πρόχειρα ZACHARIADOU, Dionysiou, σ. 21-23· J. C. ALEXANDER, *The Monasteries of the Meteora During the First Two Centuries of Ottoman Rule*, *JÖB*, 32 (1982) 95-103.

του καδή για να δημοσιοποιήσει την παραίτησή του.²⁶ Πάνω όμως και από τον ηγούμενο και τους άλλους ιεράρχες ήταν ο Πατριάρχης.

Επίσης οι μητροπόλεις αλλά και απλές εκκλησίες είχαν κτηματική περιουσία.²⁷ Είναι γνωστό εξ άλλου από συνοδικές πράξεις και άλλα εκκλησιαστικά έγγραφα εκείνης της περιόδου πως οι ιεράρχες είχαν το δικαίωμα να διαχειρίζονται αυτήν την περιουσία. Π.χ., όταν το 1527 η Σύνοδος εξέλεξε τον μητροπολίτη Λαρίσης Βησσαρίωνα, του ανέθεσε την μητρόπολή του *μετά πάντων τῶν προσόντων αὐτῇ κτημάτων καὶ δικαιωμάτων*.²⁸ Τα έσοδα λοιπόν από την γεωργική αξιοποίηση χωραφιών, αμπελιών, μύλων, κήπων ή λαχανοκήπων, αν και άγνωστα ως προς το ύψος τους, θα ήσαν αξιόλογα και μάλιστα εφόσον τις περισσότερες φορές τα μοναστηριακά και εκκλησιαστικά κτήματα φορολογούνταν εκ μέρους του κράτους με τρόπο ευνοϊκό. Από τα κτήματα ο Πατριάρχης εισέπραττε δεκάτη, αν τουλάχιστον πάρουμε κατά γράμμα το έγγραφο του 1525.²⁹

Υπήρχαν ακόμα οι φόροι, που εισπράττονταν από τα πανηγύρια, τα οποία διοργάνωναν οι διάφορες εκκλησίες κατά την γιορτή του αγίου τους. Είναι γνωστό πως το εμπόριο στο διάστημα των πανηγυριών ήταν προσοδοφόρο και κατά συνέπεια η φορολογία θα ήταν αποδοτική.³⁰ Άλλο εισόδημα προερχόταν από τα αγιάσματα, που υπήρχαν στις διάφορες εκκλησίες και μονές και που συνήθως ήσαν πηγές, στις οποίες προσέρχονταν οι πιστοί για να προμηθευθούν αγιασμένο νερό.³¹

Άλλη πηγή εσόδου ήταν τα χρήματα που καταβάλλονταν από τους

26. Βλ. έγγραφο 5.

27. Βλ., π.χ., τα κτήματα που, σύμφωνα με ένα πατριαρχικό έγγραφο του 1471-1472, ανήκαν στην εκκλησία της Τραπεζούντας : *Actes du Patriarchat*, σ. 179.

28. ΣΟΦΙΑΝΟΣ, Βησσαρίων, σ. 202.

29. Πολλά αθωνικά κτήματα πλήρωναν ως φόρο ένα ποσό κατ' αποκοπήν (maktu) · βλ. ZACHARIADOU, Dionysiou, σ. 28-30.

30. Για τα πανηγύρια βλ. SURAIYA FAROQHI, *The Early History of the Balkan Fairs*, SF, 37 (1978) 50-67· για τα έσοδα της Εκκλησίας βλ. HERMAN, *Patriarchat*, σ. 497 και KABRDA, *Système fiscal*, σ. 79-80· πρβλ. και ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ, *Ιερός Κώδιξ*, σ. 158.

31. HERMAN, *Patriarchat*, σ. 499-500· KABRDA, *Système fiscal*, σ. 77-78. Νομίζω πάντως πως το αγίασμα, τουλάχιστον όπως αναφέρεται στα έγγραφα που εκδίδονται στην παρούσα μονογραφία, δεν πρέπει να συγχέεται με τον αγιασμό, αν όχι για άλλο λόγο, επειδή αναφέρεται μαζί με αμπέλια, κήπους και χωράφια, δηλαδή μαζί με έννοιες που συνδέονται με χώρο και όχι με ιεροτελεστική πράξη, όπως είναι ο αγιασμός.

πιστούς για την τέλεση κάποιου μυστηρίου, όπως είναι τα βαφτίσια ή οι γάμοι. Τέλος, ο Πατριάρχης είχε το προνόμιο να κληρονομεί τους μοναχούς και τους ιερείς που πέθαιναν χωρίς να αφήσουν διαθήκη. Αν και δεν έχει σωθεί, όσο ξέρω, πατριαρχικό κατάστιχο με καταγραφή των εσόδων της χρονικής αυτής περιόδου, επιτρέπεται να συμπεράνουμε πως αυτά ήταν ικανοποιητικά. Στα χρόνια του Θεολήπτου Β' (1585-1586) είχε καταχωρηθεί στο κατάστιχο πως είχε παραλάβει πενήνταπέντε φορτώματα, προφανώς με άσπρα, από τις ευρωπαϊκές και τις ασιατικές επαρχίες.³²

Τα δεδομένα αυτά εξηγούν πώς διάφοροι ιεράρχες διέθεταν πλούτο κατά την πρώιμη Τουρκοκρατία. Ήδη πάντως κατά την δεκαετία του 1440 ο Πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως θεωρούσε πως υπήρχαν μητροπολίτες, οι οποίοι ήταν σε θέση να προσφέρουν σε έρανο άλλοι χίλια, άλλοι εξακόσια κι άλλοι τριακόσια φλουριά· και πως μερικοί από αυτούς είχαν ετήσιο εισόδημα χίλια υπέρπυρα.³³ Επειδή η βυζαντινή επικράτεια περιλάμβανε τότε ελάχιστες μητροπόλεις, είναι φανερό πως ο Πατριάρχης είχε στον νου του μητροπολίτες από τουρκοκρατούμενες περιοχές.

Επίσης, τα δεδομένα αυτά εξηγούν την παρουσία ιεραρχών, που είναι γνωστοί χορηγοί κατά την πρώιμη Τουρκοκρατία και θα αναφέρω μερικούς από αυτούς. Όπως θα δούμε παρακάτω, στην περιοχή των Τρικκάλων υπήρχε αρκετός πληθυσμός, που με την συνδρομή του μπορούσε να χρηματοδοτεί τον θρησκευτικό αρχηγό του, τον μητροπολίτη του, και ο μητροπολίτης Λαρίσης είχε μετακομίσει την έδρα του στην πόλη των Τρικκάλων. Στις αρχές του ΙΣΤ' αιώνα ο μητροπολίτης Άγιος Διονύσιος ο Ελεήμων παραιτήθηκε από το αξίωμά του κι αποσύρθηκε στο μοναστήρι του Αγίου Νικολάου του Αναπαυσά, του οποίου υπήρξε και ο νεότερος κτίτορας. Τις τοιχογραφίες του καθολικού ανέλαβε ο διάσημος ζωγράφος Θεοφάνης ο Κρης. Το όνομα του μητροπολίτη περι-

32. *Βιβλίον Ιστορικόν*, σ. 454 : *καὶ ἡῶραν κατάστιχον τοῦ Θεολήπτου, ὁποῦ ἐπῆρεν πενήνταπέντε φορτώματα ἀπὸ τὴν Ἀνατολὴν καὶ Δύσιν, καὶ κανένα ποῦ τὸ ἐξώδιασε δὲν εὐρέθη*. Φόρτωμα προφανώς αντιστοιχεί με τον τουρκικό όρο yük. Το 1563 150 φορτώματα άσπρων ήσαν ίσα προς 300.000 φλουριά· βλ. HAMMER, *Histoire*, τ. VI, σ. 490-491. Συνεπώς, αν πιστέψουμε τον Χρονογράφο, ο Θεόληπτος είχε συγκεντρώσει περίπου 100.000 χρυσά νομίσματα.

33. ΣΥΡΟΠΟΥΛΟΣ, σ. 122, 192. Παρουσιάζει ενδιαφέρον να συγκρίνει κανείς τα ποσά αυτά, που αναφέρει ο Πατριάρχης, με τα ποσά των ετήσιων εισφορών, τα οποία ζήτησε η Ιερά Σύνοδος από διάφορες μητροπόλεις το 1324 : M. M., *Acta*, τ. I, σ.126-129.

λαμβάνεται στην επιγραφή του 1527 που έχει συνταχθεί αμέσως μετά την αποπεράτωση των τοιχογραφιών. Στον νάρθηκα μάλιστα ο Θεοφάνης φαίνεται πως ζωγράφισε και τον ίδιο τον Διονύσιο.³⁴

Προσοχή αξίζει η πόλη των Σερρών, που αποτελούσε διοικητικό κέντρο και ήταν έδρα μιας σημαντικής μητρόπολης. Ο Γεννάδιος, μητροπολίτης Σερρών πριν από το 1509, ήταν υποψήφιος Πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως το 1522, όταν τελικά κατέλαβε τον πατριαρχικό θρόνο ο Ιερεμίας Α΄. Χρηματοδότησε την ανακαίνιση του λεγομένου πύργου του Τζιμισκή στη Λαύρα καθώς και τις τοιχογραφίες της Τράπεζας του ίδιου μοναστηριού. Ο Θεοφάνης ο Κρής τον απαθανάτισε να προσφέρει το ομοίωμα της Τράπεζας.³⁵ Τέλος θα αναφέρω τον μητροπολίτη Βεροίας Νεόφυτο, τον εξ Αθηνών, που κατέβαλε τα έξοδα για τον τοιχογραφικό διάκοσμο του καθολικού της Μεγίστης Λαύρας στον Άθω το 1535.³⁶

Η ανθηρή αυτή κατάσταση των μητροπόλεων μεταβλήθηκε μετά το 1580 περίπου εξ αιτίας της οικονομικής κρίσης που ξέσπασε τότε μέσα στην Οθωμανική αυτοκρατορία και που αποτέλεσε την έναρξη της παρακμής της.³⁷ Ήταν αναπόφευκτο να την ακολουθήσει στην παρακμή και η Μεγάλη Εκκλησία, που έδρευε στην πρωτεύουσά της.

34. Για τα Τρίκκαλα βλ. παρακάτω, σ. 125· Ν. ΣΟΦΙΑΝΟΣ, Ο Μητροπολίτης Λαρίσης Άγιος Διονύσιος ο Ελεήμων (+1510) και οι εικονογραφικές παραστάσεις του, *Οικοδομή και Μαρτυρία, Έκφρασις Αγάπης και Τιμής εις τον Σεβ. Μητροπολίτην Σεργίων και Κοζάνης Διονύσιον*, τ. II, Κοζάνη 1991, σ. 389-403.

35. Για την μητρόπολη Σερρών βλ. παρακάτω, σ. 123· τα βιογραφικά του Γενναδίου μου έγιναν γνωστά χάρη στον κ. Κρίτωνα Χρυσοχοΐδη, που είχε την καλωσύνη να μου δείξει μία ανέκδοτη σχετική μόνογραφία του· τον ευχαριστώ πολύ.

36. Θ. ΠΑΠΑΖΩΤΟΣ, *Η Βέροια και οι Ναοί της, Ιστορική και Αρχαιολογική Σπουδή των Μνημείων της Πόλης*, Αθήνα 1994, σ. 61.

37. Χ. Γ. ΠΑΤΡΙΝΕΛΗΣ, Ο Ελληνισμός κατά την πρώτη τουρκοκρατία (1453-1600), Γενικές παρατηρήσεις και συσχετισμοί με την ιστορική εξέλιξη της μεταβυζαντινής τέχνης, *ΔΧΑΕ*, περίοδος Δ΄, 6 (1991-1992) 33-37.

ΟΙ ΕΔΡΕΣ ΤΩΝ ΜΗΤΡΟΠΟΛΕΩΝ

Στα δύο πατριαρχικά μπεράτια που μελετούμε περιλαμβάνεται ένας κατάλογος πόλεων. Πρόκειται για τις έδρες των μητροπολιτών, οι οποίοι είχαν εξάρτηση από τον Πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως. Ο κατάλογος αποτελεί καθ' εαυτόν μια σημαντική πηγή προκειμένου να σχηματίσουμε μία εικόνα για την κατάσταση του Οικουμενικού Πατριαρχείου ανάμεσα στα χρόνια 1483 και 1525 περίπου, δηλαδή ανάμεσα στις χρονολογίες των δύο μπερατιών. Επιπλέον ο κατάλογος αποτελεί γενικότερα πηγή για την κατάσταση της Ρωμιοσύνης, επειδή, όπως είναι αυτονόητο, μητροπολίτες υπήρχαν μόνο σε πόλεις, όπου υπήρχαν Χριστιανοί Ορθόδοξοι κάτοικοι, αρκετοί σε αριθμό ή αρκετά εύποροι ώστε να μπορούν να στηρίξουν μία μητρόπολη. Οι κάτοικοι αυτοί μπορεί να ανήκαν στον παλιό ντόπιο χριστιανικό πληθυσμό, που είχε επιζήσει. Μπορεί επίσης να είχαν εγκατασταθεί στην πόλη πρόσφατα είτε επειδή αποφάσισαν οι ίδιοι να μεταναστεύσουν είτε επειδή υποχρεώθηκαν να μετοικήσουν. Το οθωμανικό κράτος εφάρμοζε σε μεγάλη κλίμακα τον θεσμό της υποχρεωτικής μετοικεσίας μετακινώντας πληθυσμούς (*sürgün*) από μία περιοχή σε μία άλλη, κάποτε αρκετά μακρυνή. Ο θεσμός, που έχει μελετηθεί σε βάθος, εξυπηρετούσε διάφορους σκοπούς, όπως την δημιουργία τουρκικών νησίδων ανάμεσα σε συμπαγείς χριστιανικούς πληθυσμούς πρόσφατα υποδουλωμένους, ή την ενίσχυση ορισμένων πόλεων με την προσθήκη κατοίκων έμπειρων στον αστικό βίο – όπως ήσαν οι Έλληνες – ή ακόμα την απαλλαγή της διοίκησης μιας περιοχής από ταραχοποιά πληθυσμικά στοιχεία, που, αν αποκόβονταν από το φυσικό τους περιβάλλον, θα μπορούσαν να ελέγχονται ως προς την δράση τους.¹

Οι μητροπόλεις της Μεγάλης Εκκλησίας είναι γνωστές από επίσημους καταλόγους του Πατριαρχείου, οι οποίοι επικράτησε να ονομά-

1. Η μελέτη του BARKAN, Sürgünler, μολονότι δημοσιευμένη πριν από σαράντα περίπου χρόνια, διατηρεί όλη την σπουδαιότητά της. Η λέξη *sürgün* έχει περάσει στην ελληνική μεσαιωνική γλώσσα, σουργούνηδες, που σημαίνει τους μετοίκους· βλ. MORAVCSIK, *Byzantinoturcica*, τ. II, σ. 290.

ζονται στη γλώσσα της ιστορικής έρευνας *Notitiae*. Οι *Notitiae* έχουν συνταχθεί για να καταδειχθεί η τάξη πρωτοκαθεδρίας των διαφόρων μητροπολιτών, η οποία σε ορισμένες περιπτώσεις βασιζόταν σε παραδοσιακούς λόγους σχετικούς με την αίγλη που διέθετε μία μητρόπολη στα περασμένα. Για τον λόγο αυτό δεν είναι βέβαιο αν πραγματικά υπήρχαν μητροπολίτες σ' όλες τις πόλεις που αναφέρονται στην κάθε μια από τις *Notitiae*. Είναι άλλωστε γνωστό πως το Πατριαρχείο, όταν το απαιτούσαν οι περιστάσεις, ονόμαζε μητροπολίτες ορισμένους ιερωμένους για να τους απονείμει ουσιαστικά ένα τίτλο. Η πρακτική αυτή εφαρμόστηκε το 1437, όταν πρόκειτο να αναχωρήσουν πολλοί ιερωμένοι από την Κωνσταντινούπολη για να πάρουν μέρος στην Σύνοδο της Φερράρας.²

Η *Notitia* που είναι χρονικά πλησιέστερη προς το αρχαιότερο μπεράτι μας έχει συνταχθεί γύρω στο έτος 1500.³ Δημιουργεί πολλά ερωτηματικά ως προς το αν ανταποκρίνεται στην πραγματικότητα, δηλαδή αν κατοικούσαν μητροπολίτες στις πόλεις που απαριθμούνται σ' αυτήν. Αντίθετα, η μνεία των διαφόρων μητροπόλεων στα δύο μπεράτια ανταποκρίνεται ασφαλώς στην τότε πραγματικότητα. Οι μητροπόλεις αυτές είχαν πραγματική υπόσταση επειδή απαριθμούνται για ένα πολύ συγκεκριμένο σκοπό, δηλαδή για να ορισθεί πάνω σε ποιους μητροπολίτες, σύμφωνα με την θέληση του Σουλτάνου, ασκούσε την εξουσία του ο Πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως. Το θέμα είχε και την πρακτική του άποψη για το οθωμανικό κράτος, καθώς το δημόσιο ταμείο είχε έσοδα από το χρηματικό ποσό, δηλαδή από το πεσκέσι, που κατέβαλλε κάθε μητροπολίτης, όταν διοριζόταν.⁴

Παίρνοντας λοιπόν ως δεδομένο πως μητροπόλεις υπήρχαν μόνο όπου βρισκόταν αριθμητικά αξιόλογος χριστιανικός πληθυσμός ή τουλάχιστον εύπορος πληθυσμός ικανός να συντηρήσει μία μητρόπολη, θεωρούμε πως είναι δυνατό να σταχυολογήσουμε ενδείξεις από τον κατάλογο των μητροπόλεων σχετικά με την παρουσία χριστιανικού πληθυσμού στις πόλεις, που απαριθμούνται στα δύο μπεράτια. Επειδή όμως τυχαίνει να ανήκουν αυτά σε μία περίοδο κρίσιμη για την δημογραφική ιστορία της Οθωμανικής αυτοκρατορίας, συνοψίζουμε προηγουμένως ορισμένες πληροφορίες.

Οι έρευνες του μεγάλου ιστορικού Braudel έχουν αποδείξει ότι στο

2. ΣΥΡΟΠΟΥΛΟΣ, σ. 184.

3. DARROUZES, *Notitiae*, σ. 197-198, 419-421 (για πρακτικούς λόγους θα αναφέρεται ως *Notitia* του 1500).

4. Βλ. παραπάνω, σ. 87.

διάστημα του ΙΣΤ΄ αιώνα ο πληθυσμός των μεσογειακών χωρών αυξήθηκε εντυπωσιακά ώστε να διπλασιασθεί μέσα σε σχετικά λίγες δεκαετίες. Προβληματισμένος από τον Braudel ο διακεκριμένος Τούρκος ιστορικός Barkan μελέτησε τα δημογραφικά προβλήματα της Οθωμανικής αυτοκρατορίας.⁵ Κατέληξε στο συμπέρασμα ότι ανάμεσα στα έτη 1520/1530 και 1571/1580 η αύξηση του πληθυσμού μέσα στην επικράτεια του Σουλτάνου ήταν ακόμα πιο εντυπωσιακή και ιδιαίτερα στις πόλεις, όπου οι κάτοικοι πλήθαιναν με ταχύτερο ρυθμό από ότι στην ύπαιθρο. Επακολούθησαν έρευνες άλλων μελετητών που σε γενικές γραμμές επιβεβαίωσαν τα ιστορικά συμπεράσματα του Barkan.⁶ Η δημογραφική άνοδος δεν συνεχίστηκε με τον ίδιο ρυθμό από το τέλος του ΙΣΤ΄ αιώνα και πέρα, όταν άρχισε η παρακμή της αυτοκρατορίας.⁷

Και τα δύο μπεράτια έχουν εκδοθεί πριν από την δυναμική πληθυσμιακή μεταβολή. Ωστόσο, και τα δύο, αλλά κυρίως το δεύτερο, ανήκουν σε μία χρονική περίοδο που ήδη προοιωνίζε την ερχόμενη μεγάλη δημογραφική άνοδο. Ας θυμηθούμε πως η βασιλεία του Μωάμεθ Β΄, που άρχισε το 1451, χαρακτηρίζεται από αλλεπάλληλους κατακτητικούς πολέμους εξαντλητικούς για τα οικονομικά του κράτους. Σημαντικά τμήματα του πληθυσμού στην Πελοπόννησο, στην Αλβανία, στις περιοχές του Πόντου και σε διάφορα νησιά εξοντώθηκαν. Μία μεγάλη επιδημία πανούκλας, η οποία ξεκίνησε, φαίνεται, από την Θεσσαλία το 1466, εξαπλώθηκε στην Θράκη και την Μακεδονία και στην συνέχεια στις περιοχές της Προύσας και της Άγκυρας καθώς και στην ίδια την Κωνσταντινούπολη, και θέρισε τον πληθυσμό.⁸ Κατά την βασιλεία όμως του διαδόχου του Μωάμεθ Β΄, του Βαγιαζήτ Β΄ (1481-1512), επικράτησε για πολλά χρόνια ειρήνη. Ακολούθησαν οι μεγάλες κατακτήσεις του Σελήμ Α΄, οι οποίες όμως κατευθύνονταν προς το ανατολικό σύνορο, δηλαδή προς την Περσία, την Συρία και την Αίγυπτο, με αποτέλεσμα να ηρεμήσουν οι πληθυσμοί των Βαλκανίων.

Κάτω από αυτές τις συνθήκες, ανάμεσα στα έτη 1490 και 1535 ο

5. BARKAN, Essai, σ. 23-36· BARKAN, Research, σ. 167-170.

6. INALCIK, Impact, σ. 74-75.

7. LEILA ERDER – SURAIYA FAROQHI, Population Rise and Fall in Anatolia, 1550-1620, *Middle Eastern Studies*, 15 (1979) 322-345.

8. ΚΡΙΤΟΒΟΥΛΟΣ, σ. 204-205· DARROUZES, *Asie Mineure*, σ. 37. Είχε προηγηθεί μία επιδημία πανούκλας το 1455 που ήταν όμως περιορισμένη στην Θράκη : βλ. ΔΟΥΚΑΣ, σ. 413· επακολούθησε μία δεύτερη μεγάλη επιδημία το 1470 αλλά φαίνεται πως περιορίστηκε κυρίως στην Κωνσταντινούπολη, όπου είχαν συγκεντρωθεί πολλοί αιχμάλωτοι από την Εύβοια : βλ. Έκθεσις, σ. 33.

πληθυσμός της Οθωμανικής αυτοκρατορίας στο σύνολό του αυξήθηκε κατά 25%.⁹ Η αύξηση όμως δεν ήταν ισομερής για τον ισλαμικό και τον χριστιανικό πληθυσμό της. Ο χριστιανικός πληθυσμός της δεν αυξήθηκε κατά ανάλογο ποσοστό και σε ορισμένες περιπτώσεις συρρικνώθηκε γιατί, όπως είναι γνωστό, κατά τον ΙΕ΄ και τον ΙΣΤ΄ αιώνα σημειώθηκαν πυκνοί εξισλαμισμοί. Παρ' όλα αυτά όμως προς το τέλος του ΙΣΤ΄ αιώνα σε γενικές γραμμές αυξήθηκε και ο χριστιανικός πληθυσμός.¹⁰

Το δεδομένο πάντως των εξισλαμισμών ίσως να εξηγεί γιατί έξι μητροπόλεις, με τις οποίες θα ασχοληθούμε παρακάτω, ενώ αναφέρονται στο αρχαιότερο μπεράτι, απουσιάζουν από το δεύτερο. Δεν αποτελεί όμως και την μόνη εξήγηση. Είναι επίσης πιθανό να ελαττώθηκαν αριθμητικά οι Χριστιανοί κάτοικοι μιας πόλης, επειδή υποχρεώθηκαν να γίνουν σουργούνηδες, δηλαδή να μετοικήσουν σε άλλη περιοχή. Από την άποψη αυτή η Άλωση της Κωνσταντινούπολης αποτελεί ορόσημο όχι μόνο επειδή οι μητροπόλεις απέκτησαν ένα διοικητικό κέντρο, δηλαδή το Οικουμενικό Πατριαρχείο, αλλά και επειδή στάθηκε αιτία να γίνουν μεγάλες μετακινήσεις πληθυσμών. Όπως αναφέρθηκε ήδη, τα τουρκικά στρατεύματα παρέδωσαν μία έρημη Κωνσταντινούπολη στον Σουλτάνο, που για να την επανοικήσει εξανάγκασε σταδιακά Χριστιανούς από την Αίνο, την Φώκαια, την Πελοπόννησο, την Τραπεζούντα, τον Καφά και πολλά άλλα μέρη, να εγκατασταθούν σ' αυτήν.¹¹

Τέλος, η απουσία μιας μητρόπολης από το μεταγενέστερο έγγραφο, ενώ υπάρχει μνεία της στο αρχαιότερο του 1483, είναι δυνατό να μην οφείλεται σε εξισλαμισμό ή σε υποχρωτική μετοικεσία αλλά απλά στο γεγονός ότι ο μητροπολιτικός θρόνος ήταν κενός είτε επειδή ο μητροπολίτης είχε πεθάνει και δεν είχε ακόμα αντικατασταθεί, είτε επειδή τον είχε απομακρύνει από την έδρα του ο Σουλτάνος, είτε, τέλος, επειδή δεν είχε εκπληρώσει τις φορολογικές του υποχρεώσεις του προηγούμενου έτους και κατά συνέπεια δεν μπορούσε να ασκεί το λειτούργημά του.

9. INALCIK, *Impact*, σ. 77.

10. ΒΑΚΑΛΟΠΟΥΛΟΣ, *Ιστορία*, τ. II, σ. 51-60· VRYONIS, *The Experience of Christians*, σ. 197-204. Οι δημογραφικές πληροφορίες του Ζυγομαλά, που περιόδευσε τα παράλια της Μικράς Ασίας και τα νησιά του Αιγαίου κατά το 1577, ανήκουν στην περίοδο της μεγάλης πληθυσμιακής ανόδου, και δεν μπορούν να χρησιμοποιηθούν για την περίοδο 1483-1525, την οποία αποπειρώμαι να μελετήσω παρακάτω : LEGRAND, *Zygomalas*, σ. 187-198.

11. INALCIK, *Istanbul*, σ. 237-239· πρβλ. και H. INALCIK, *El²*, λήμμα *Istanbul*.

Οι έδρες μητροπόλεων χαρακτηρίζονται και στα δύο μπεράτια με τον όρο βιλαέτι (vilayet), που κατά τον ΙΔ΄ και ΙΕ΄ αιώνα σήμαινε γενικά επικράτεια αλλά ειδικότερα περιοχή, δηλαδή την διοικητική περιφέρεια μιας πόλης και της περιοχής της. Είναι πιθανό πως στην προκείμενη περίπτωση έχει την έννοια της εκκλησιαστικής επαρχίας. Η οθωμανική επικράτεια ήταν διαιρεμένη σε στρατιωτικές διοικητικές ενότητες, τα σαντζάκια (sandjak), αλλά οι επαρχιακές γεωγραφικές διοικητικές ενότητες εξακολουθούσαν να υπάρχουν ως βιλαέτια και να αποτελούν υποδιαιρέσεις του σαντζακιού. Το 1591 αναπροσαρμόσθηκαν στις μεγαλύτερες διοικητικές ενότητες που ονομάσθηκαν eyalet. Ο όρος βιλαέτι έχει περάσει στην νεοελληνική και γι' αυτό τον χρησιμοποιώ παρακάτω.¹²

Οι μητροπόλεις μπορούν να διακριθούν σε δύο κατηγορίες : σε αυτές που βρίσκονταν μέσα στην Οθωμανική αυτοκρατορία και σε αυτές που βρίσκονταν έξω από τα σύνορά της, δηλαδή στην Χίο, την Κρήτη, την Βλαχία, την Μολδαβία και το Κίεβο. Στο αρχαιότερο έγγραφο οι μητροπόλεις απαριθμούνται χωρίς να γίνεται αυτή η διάκριση. Στο έγγραφο όμως του 1525, για λόγους που θα εξηγηθούν αλλού,¹³ απαριθμούνται οι μητροπόλεις που βρίσκονταν μέσα στην σουλτανική επικράτεια χωριστά από αυτές που βρίσκονταν στο εξωτερικό της. Τέλος, από τις μητροπόλεις που βρίσκονται μέσα στην οθωμανική επικράτεια δεν αναφέρονται παρά μόνο αυτές, που είχαν εξάρτηση από το Πατριαρχείο της Κωνσταντινουπόλεως. Οι πόλεις, π.χ., που βρίσκονταν κάτω από την δικαιοδοσία της Αρχιεπισκοπής της Αχρίδος, όπως η Καστοριά, το Μοναστήρι ή τα Βοδενά,¹⁴ απουσιάζουν από τον κατάλογο των δύο μπερατιών.

Οι έδρες μητροπόλεων, που ήσαν κάτω από την δικαιοδοσία του Πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως, μέσα στην οθωμανική επικράτεια είναι οι ακόλουθες:

12. Πρβλ. και ΖΑΧΑΡΙΑΔΟΥ, *Ιστορία και Θρύλοι*, σ. 215· Η. İNALCIK, *El²*, λήμμα eyalet.

13. Παρακάτω, σ. 152-153, και όπου εξηγήσεις σχετικά με την Ρόδο.

14. Για την Αρχιεπισκοπή της Αχρίδος βλ. GELZER, Achrida· LASCARIS, Joachim, σ. 135-136, 153-157· JANIN, Bulgarie, σ. 1132-1136, 1142-1151. Βλ. επίσης τα έγγραφα που δημοσίευσαν οι Δ. ΖΑΚΥΘΗΝΟΣ, Συμβολή εις την ιστορίαν των Εκκλησιών Αχρίδος και Ιπεκίου, *Μακεδονικά*, 1 (1940) 429-458, και Μ. MAXIM, Les relations des Pays Roumains avec l'Archevêché d'Ohrid à la lumière de documents inédits, *RESEE*, 19 (1981) 653-671. Η Αρχιεπισκοπή της Αχρίδας είχε μεγάλη αίγλη και ο ΙΑΚΟΠΟ DE PROMONTORIO, σ. 54, την μνημονεύει ιδιαίτερα όταν περιγράφει την διοικητική περιφέρεια του Μοναστηριού.

1483 (έγγραφο αρ.1)

1525 (έγγραφο αρ.7)

Ηράκλεια	Ηράκλεια
Τεκίρνταγ	Τεκίρνταγ
Σηλύβρια	Σηλύβρια
Αίνος	Αίνος
Αδριανούπολη	Αδριανούπολη
Μήδεια	Μήδεια
Σωζόπολη	Σωζόπολη
Αγχίαλος	Αγχίαλος
Μεσημβρία	Μεσημβρία
Βάρνα	Βάρνα
Φιλιππούπολη	Φιλιππούπολη
Σόφια	Σόφια
Τίρνοβο	Τίρνοβο
Σέρρες	Σέρρες
Ζίχνα	Ζίχνα
Δράμα	Δράμα
Θεσσαλονίκη	Θεσσαλονίκη
Βέροια	Βέροια
Τρίκκαλα	Τρίκκαλα
Αθήνα	Αθήνα
Πόρος	Πόρος
Κόρινθος	—
Παλαιά Πάτρα	Παλαιά Πάτρα
Αρκαδία	Αρκαδία
Μυστράς	Μυστράς
Ιωάννινα	Ιωάννινα
Βιζύη ¹⁵	—
Αυλών	Αυλών
Βιδίνι	Βιδίνι
Σιλίστρια	Σιλίστρια
Τραπεζούντα	Τραπεζούντα
Σταυρός	—
Χαλκηδών	—

15. Για την απόλυτα ακριβή σειρά των τριών μητροπόλεων που ακολουθούν θα δοθούν εξηγήσεις παρακάτω· στην εδώ απαρίθμηση προσπάθησα να διευκολύνω τον αναγνώστη· η σειρά με την οποία αναγράφονται οι μητροπόλεις φαίνεται στην μετάφραση των εγγράφων.

Νικομήδεια	Νικομήδεια
Νίκαια	Νίκαια
Κύζικος	Κύζικος
Προύσα	Προύσα
Άγκυρα	Άγκυρα
Αμάσεια	—
Σεβάστεια	Σεβάστεια
Αλατζά-χισάρ	—
—	Φιλαδέλφεια
Αττάλεια	Αττάλεια
Εγριντίρ	Εγριντίρ
Λαοδίκεια	Λαοδίκεια
Μίλητος	Μίλητος
Έφεσος	Έφεσος
Σμύρνη	Σμύρνη
Γάγγρα	Γάγγρα
Μυτιλήνη	Μυτιλήνη
Μόλυβος	—
Ίμβρος	Ίμβρος
Λήμνος	Λήμνος
Εύριπος	Εύριπος
Αλέξη	—
Καφάς	Καφάς
Κερασούντα	Κερασούντα
Ρίζαιον	Ρίζαιον

Η σειρά αυτή δεν έχει καμιά σχέση με την τάξη της πρωτοκαθεδρίας που είναι γνωστή από τις *Notitiae* και είναι φανερό πως είναι λίγο ως πολύ γεωγραφική. Ο κατάλογος των πόλεων ξεκινά από την Θράκη (Ηράκλεια, Ραιδεστός, Σηλύβρια, Αίνος, Αδριανούπολη, Μήδεια) κι αφού περιλάβει τα λιμάνια της δυτικής Μαύρης Θάλασσας (Σωζόπολη, Αγχίαλο, Μεσημβρία, Βάρνα) απαριθμεί πόλεις της σημερινής Βουλγαρίας (Φιλιπούπολη, Σόφια και Τίρνοβο), της Μακεδονίας (Σέρρες, Ζίχνα, Δράμα, Θεσσαλονίκη, Βέροια) για να προχωρήσει στον νότιο ελληνικό χώρο (Τρίκκαλα, Αθήνα, Πόρος (:), Κόρινθος, Παλαιά Πάτρα, Αρκαδία, Μυστράς). Κατόπιν, αναφέρονται τα Ιωάννινα. Ως το σημείο αυτό η γεωγραφική πορεία μοιάζει σχεδόν ομαλή και ο κατάλογος στα δύο έγγραφα είναι ταυτόσημος με την εξαίρεση της Κορίνθου που αναφέρεται μόνο στο αρχαιότερο έγγραφο.

Μετά την μνεία των Ιωαννίνων οι δύο κατάλογοι παρουσιάζουν

μικροδιαφορές ενώ η γεωγραφική σειρά των πόλεων παρουσιάζει κάποια σύγχυση. Στο αρχαιότερο έγγραφο, μετά τα Ιωάννινα και πριν την Αυλώνα που ακολουθεί, παρεμβάλλεται απρόοπτα η Βιζύη, η οποία δεν αναφέρεται καθόλου στο μεταγενέστερο. Θα μπορούσε να υποθέσει κανείς πως πρόκειται για λάθος του γραμματέα, που οφείλεται στην μνεία του Βιδινιού, που ακολουθεί. Και στα δύο έγγραφα αναφέρονται στο σημείο αυτό δύο ακόμα βουλγαρικές πόλεις, το Βιδίνι και η Σιλίστρια. Υπενθυμίζω αμέσως πως οι δύο αυτές πόλεις, που αναφέρονται χωριστά από τις άλλες βουλγαρικές πόλεις (την Σόφια και το Τίρνοβο), καθώς και η Αυλώνα, έχουν το κοινό χαρακτηριστικό πως σχετίζονται με την αρχιεπισκοπή Αχρίδας. Στην συνέχεια αναγράφεται η Τραπεζούντα.

Κατόπιν, στο αρχαιότερο έγγραφο μνημονεύεται η μητρόπολη του Σταυρού, που λείπει από το μεταγενέστερο, και απαριθμούνται μικρασιατικές πόλεις με την ίδια περίπου σειρά και στα δύο έγγραφα : η Χαλκηδών, που υπάρχει μόνο στο αρχαιότερο μπεράτι, πόλεις της Βιθυνίας (Νικομήδεια, Νίκαια, Κύζικος, Προύσα) και η Άγκυρα. Η Αμάσεια μνημονεύεται μόνο στο αρχαιότερο μπεράτι, ενώ η Σεβάστεια υπάρχει και στα δύο. Ακολουθεί και πάλι μία σύγχυση : μετά την Σεβάστεια το έγγραφο του 1483 αναφέρει το Aladjahisar, δηλαδή το Κρούσεβατς της Σερβίας, ενώ το μεταγενέστερο το Alashehir, δηλαδή την Φιλαδέλφεια. Το Aladjahisar αναφέρεται τελείως έξω από το γεωγραφικό του πλαίσιο. Αντίθετα, η Φιλαδέλφεια, που ήταν μικρασιατική μητρόπολη και μάλιστα με γόητρο, αναφέρεται μαζί με τα αναμενόμενα συμφραζόμενα. Είναι επιτρεπτό λοιπόν να συμπεράνουμε πως πρόκειται και πάλι για λάθος του αντιγραφέα και να κρατήσουμε την γραφή Alashehir αντί Aladjahisar.

Ακολουθούν και στα δύο έγγραφα με την ίδια σειρά οι πόλεις Αττάλεια, Εγριντίρ, Λαοδίκεια, Μίλητος, Έφεσος, Σμύρνη, Γάγγρα, κατόπι τα νησιά (Μυτιλήνη και Μόλυβος –η δεύτερη μόνο στο αρχαιότερο–, Ίμβρος, Λήμνος, Εύριπος). Η απαρίθμηση τελειώνει με πόλεις της ανατολικής Μαύρης Θάλασσας (Αλέξη, Καφάς, Κερασούντα, και Ρίζαιον· η πρώτη, για την οποία θα δοθούν εξηγήσεις παρακάτω, μνημονεύεται μόνο στο αρχαιότερο). Από την σύντομη αυτή αναδρομή μπορούμε να φτάσουμε στο συμπέρασμα ότι οι μητροπόλεις αναφέρονται λίγο ως πολύ κατά γεωγραφικές ενότητες αλλά το δεδομένο αυτό δεν ισχύει απόλυτα· η Τραπεζούντα π.χ., αναφέρεται άσχετα από τον γεωγραφικό της περίγυρο.

Συνολικά, το αρχαιότερο μπεράτι αναφέρει 57 μητροπόλεις μέσα στην οθωμανική επικράτεια και το νεότερο 50. Αγνοώντας το Αλατζά-

χισαρ, για τους λόγους που ήδη εξηγήσαμε, οι μητροπόλεις που δεν αναφέρονται στο μεράτι του 1525 είναι : η Βιζύη, η Κόρινθος, ο Σταυρός, η Χαλκηδών, η Αμάσεια, ο Μόλυβος και του Αλέξη. Από τις 57 μητροπόλεις που αναφέρονται το 1483, οι 34 βρισκόταν στις ευρωπαϊκές επαρχίες της αυτοκρατορίας και στα νησιά, όπου υπήρχαν συμπαγείς χριστιανικοί πληθυσμοί, πέντε στην Μαύρη Θάλασσα, όπου επίσης είχαν επιζήσει οι Χριστιανοί, και μία, η Χαλκηδών, στην περιοχή της Κωνσταντινούπολης. Συνεπώς, μόνο 17 μητροπόλεις ανήκουν στον καθαρά μικρασιατικό χώρο και ο αριθμός αυτός φανερώνει την συρρίκνωση του εκεί Ελληνισμού. Το φαινόμενο έχει ήδη μελετηθεί σε βάθος από τον Σπύρο Βρυώνη. Όπως απέδειξε, η Ορθόδοξη Εκκλησία στο εσωτερικό της άλλοτε χριστιανικότητας Μικράς Ασίας κατέρρευσε σταδιακά από τα τέλη του ΙΑ΄ αιώνα και λίγες μητροπόλεις είχαν κατορθώσει να επιζήσουν.¹⁶ Οι περισσότερες πάλι από αυτές βρίσκονταν σε παραθαλάσσιες περιοχές ή σε περιοχές που κατακτήθηκαν σχετικά αργά, όπως ο Πόντος. Αντίθετα, στα Βαλκάνια υπήρξαν οι προϋποθέσεις που επέτρεψαν στην Ορθόδοξη Εκκλησία να επιζήσει.

Οι παραπάνω διαπιστώσεις ίσως εξηγούν γιατί οι περισσότεροι Πατριάρχες του ΙΕ΄ και ΙΣΤ΄ αιώνα ήσαν από τις δυτικές επαρχίες της Οθωμανικής αυτοκρατορίας. Ήσαν Κωνσταντινουπολίτες ή μεγαλωμένοι στην Κωνσταντινούπολη, ή Πελοποννήσιοι¹⁷ ή είχαν προηγουμένως χρηματίσει μητροπολίτες πόλεων των δυτικών επαρχιών και μάλιστα πόλεων της Θράκης και της Μακεδονίας. Ο Μάρκος ο Ξυλοκαράβης, πριν γίνει Πατριάρχης, ήταν μητροπολίτης Αδριανουπόλεως, ο Διονύσιος Α΄ ήταν μητροπολίτης Φιλιππουπόλεως, ο Νήφων Β΄ Θεσσαλονίκης, ο Μάξιμος Δ΄ (1491-1497) Σερρών, ο Ιωακείμ Α΄ (1498-1502 και 1504) Δράμας, ο Παχώμιος Α΄ (1503-1504 και 1504-1513) Ζιχνών, ο Θεόληπτος Α΄ (1513-1522) Ιωαννίνων, ο Ιερεμίας Α΄ (1522-1545) Σόφιας¹⁸ κτλ. Επιπρόσθετα, τα λιγοστά έγγραφα της Ιεράς Συνόδου, που

16. VRYONIS, *Decline*· πρβλ. και MENAGE, *Anatolia*, σ. 52-67· S. VRYONIS, *Religious Changes and Patterns in the Balkans, 14th-16th Centuries, Aspects of the Balkans, Continuity and Change. Contribution to the International Balkan Conference held at UCLA, October 23-28, 1969*, εκδ. H. BIRNBAUM – S. VRYONIS, Χάγη – Παρίσι 1972, σ. 150-176· καθώς και S. VRYONIS, *The Experience of Christians*, σ. 185-216· M. SOKOLOVSKI, *Aperçu sur l'évolution de certaines villes plus importantes de la partie méridionale des Balkans au XVe et au XVIe siècles*, *Association Internationale d'Etudes du Sud-Est Européen - Bulletin*, 12/1 (1974) 87-89.

17. Βλ. και παραπάνω, σ. 74.

18. Έκθεσις, σ. 45, 56, 57· DARROUZES, *Transferts*, σ. 188.

έχουν περισωθεί, φανερώνουν πως οι μητροπολίτες από τις δυτικές επαρχίες, που συμμετείχαν, ήσαν πάντοτε περισσότεροι από τους ομολόγους τους από την Μικρά Ασία. Δεν υπάρχουν στοιχεία που να φανερώνουν κάποια αντιπαράθεση ανάμεσα στους Δυτικούς και τους Μικρασιάτες. Το μόνο που θα μπορούσε να αναφερθεί είναι πως ο Ραφαήλ Α΄, ο οποίος πέρασε στην ιστορία με μαύρα χρώματα, είχε χειροτονηθεί Πατριάρχης από τον μητροπολίτη Αγκύρας και όχι, όπως ήταν καθιερωμένο, από τον Ηρακλείας.

Οι μητροπόλεις που αναφέρονται στα δύο μεράτια δεν συμπίπτουν απόλυτα με τις μητροπόλεις που αναφέρονται στην Notitia του 1500. Σ' αυτήν αναφέρονται συνολικά 72 μητροπόλεις, οκτώ από τις οποίες – Ρόδος, Χίος, Παροναξία, Ναύπακτος, Μονεμβασία, Ναύπλιο και Άργος, Μουντοβλαχία, Ουγγροβλαχία – είναι έξω από τα σύνορα της αυτοκρατορίας. Αρκετές μητροπόλεις, που αναγράφονται στην Notitia του 1500, αναφέρονται, όπως θα δούμε, και στα μεράτια αλλά με διαφορετικά ονόματα, επειδή οι Οθωμανοί δεν ενδιαφέρονταν για την παραδοσιακή ονομασία της κάθε μητρόπολης αλλά για την πόλη, στην οποία έδρευε ο κάθε μητροπολίτης. Π.χ. αναφέρονται τα Τρίκκαλα επειδή ο μητροπολίτης Λαρίσης κατοικούσε σ' αυτά και η Αρκαδία επειδή σ' αυτή κατοικούσε ο Χριστιανουπόλεως. Όπως θα δούμε, αναφέρονται ορισμένες πόλεις, σχετικά με τις οποίες μόνο εικασίες μπορούν να γίνουν ως προς την μητρόπολη που εκπροσωπούν. Επίσης, θα δούμε πως και στα δύο μεράτια αναφέρονται μητροπόλεις που δεν περιέχονται στην Notitia του 1500.

Παρακάτω αναλύονται τα σχετικά με τις πόλεις, όπου υπήρχαν μητροπολίτες κατά την περίοδο που παρεμβάλλεται ανάμεσα στα χρόνια των Πατριαρχών Συμεών Α΄ και Ιερεμία Α΄, δηλαδή 1470-1545 περίπου. Οι πόλεις αναφέρονται με την σειρά που απαριθμούνται στα δύο έγγραφα, για την οποία έχουν ήδη δοθεί εξηγήσεις. Τοποθέτησα μέσα σε παρένθεση την τουρκική τους ονομασία, όπως παραδίδεται από τα έγγραφα. Στις λιγοστές περιπτώσεις, κατά τις οποίες η τουρκική τους ονομασία άλλαξε, λίγο ως πολύ, ανάμεσα στο 1483 και το 1525 παραθέτω και τις δύο ονομασίες. Σκοπός μου πάντως δεν είναι να δώσω ένα κατάλογο μητροπολιτών αλλά περισσότερο πληροφορίες για τις πόλεις που είχαν την δυνατότητα να έχουν μητροπολίτη. Έχει σωθεί ένα σπουδαιότατο έγγραφο της εκκλησιαστικής μας ιστορίας, ο τόμος με τον οποίο η Ιερά Σύνοδος κατήργησε την Ένωση της Ανατολικής και της Δυτικής Εκκλησίας, που είχε υπογραφεί το 1439 στην Φλωρεντία. Η Σύνοδος είχε συγκληθεί από τον Συμεών λίγο αφού ανέλαβε για τρίτη φορά τα πατριαρχικά του καθήκοντα το 1483 και συνεπώς ο τόμος έχει

συνταχθεί λίγους μήνες μετά το μεράτι. Οι υπογραφές του συνοδικού τόμου μας επιτρέπουν να καθορίσουμε με σχετική βεβαιότητα ποιος ήταν μητροπολίτης στις πόλεις που απαριθμούνται στο μεράτι του 1483.

Ηράκλεια (Eregli, Eregli). Ο μητροπολίτης Ηρακλείας είχε μεγάλη αίγλη, καθώς είχε από πολύ παλιά καθιερωθεί να χειροτονεί αυτός τον Πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως και να του επιδίδει το δεκανίκι. Στην Notitia του 1500, όπως και σ' όλες τις προηγούμενες Notitiae, ο Ηρακλείας είναι τρίτος σε πρωτοκαθεδρία. Το 1400 είχε τοποθετηθεί ως μητροπολίτης ο ηγούμενος της κωνσταντινουπολιτικής Μονής της Παμμακαρίστου Θεοφάνης, που ανέλαβε εξαρχικώς όσες μητροπόλεις της Θράκης, της Μακεδονίας και της Μαύρης Θάλασσας χήρευαν. Η πόλη κυριεύθηκε από τους Τούρκους λίγο πριν από την Κωνσταντινούπολη. Μετά την Άλωση η διαδοχή μητροπολιτών στην Ηράκλεια ήταν ομαλή, όπως δείχνουν τα χρονικά του ΙΣΤ' αιώνα. Το 1483-1484 μητροπολίτης Ηρακλείας ήταν ο Κάλλιστος¹⁹.

Τεκίρνταγι ή Τεκφούνταγι (Tekirdađi, Tekfurdađi) είναι το τουρκικό όνομα της Ραιδεστού. Η μνεία όμως αυτής της πόλης και μάλιστα και στα δύο μεράτια δημιουργεί ένα μικρό πρόβλημα επειδή κατά την χρονική περίοδο, την οποία οριοθετούν, η Ραιδεστός δεν ήταν έδρα μητροπολίτη. Η Ραιδεστός, επισκοπή του Ηρακλείας, αφού προβιβάσθηκε σε μητρόπολη στα μέσα του ΙΔ' αιώνα, αναφέρεται και πάλι ως επισκοπή του Ηρακλείας στην Notitia του 1500. Το σημείο αυτό επιβεβαιώνεται από έγγραφο του 1497, το οποίο υπογράφει ο Μακάριος ως επίσκοπος Ραιδεστού. Θα μπορούσαμε όμως να θυμηθούμε πως Τεκφούνταγι ή Τεκίρνταγι ονομαζόταν επίσης το Ιερόν Όρος του Γάνου και να προχωρήσουμε στο συμπέρασμα πως πρόκειται για την μητρόπολη του Γάνου. Η μητρόπολη αυτή αναδιοργανώθηκε και οι μητροπολίτες της συμμετείχαν ενεργά στις υποθέσεις του Οικουμενικού Πατριαρχείου μετά την Άλωση.²⁰

Σηλύβρια (Silivri). Η πόλη έμεινε κάτω από βυζαντινή κυριαρχία ως το 1453 και συνεπώς η εκκλησιαστική της διοίκηση πρέπει να αναδιοργανώθηκε παράλληλα με το Πατριαρχείο Κωνσταντινουπό-

19. ΒΑΚΑΛΟΠΟΥΛΟΣ, *Ιστορία*, τ. Ι, σ. 316· DARROUZES, *Notitiae*, σ. 419· Μ. Μ. Acta, τ. ΙΙ, σ. 312-313, 449-452· ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ, *Ιερός Κώδιξ*, σ. 108, 128· βλ. και ΕΥΣΤΡΑΤΙΑΔΗΣ, σ. 46.

20. DARROUZES, *Notitiae*, σ. 402, 409, 414, 420· ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ, *Ιερός Κώδιξ*, σ. 159· Χ. Γ. ΠΑΤΡΙΝΕΛΗΣ, *ΘΗΕ*, τ. ΙV, σ. 230-232· R. JANIN – L. STIERNON, *DHGE*, τ. XIX, σ. 1105-1109.

λεως. Το 1483-1484 μητροπολίτης Σηλυβρίας ήταν ο Ιωσήφ, ο οποίος κατείχε την θέση ήδη από το 1474.²¹

Αίνος (Aynoz). Από τα τέλη του ΙΔ΄ αιώνα οι Gattilusi, οι Λατίνοι δυνάστες της Λέσβου, είχαν προσαρτήσει την πόλη, η οποία είχε αναπτυχθεί οικονομικά χάρη στις αλυκές της και στη γεωγραφική της θέση, στις εκβολές του Έβρου. Παρά την λατινική κυριαρχία, το 1395 φαίνεται πως βρισκόταν μητροπολίτης εγκατεστημένος σ' αυτή, ο οποίος ήταν πρόεδρος Δράμας και ο οποίος, επιπλέον, πήρε κατ' επίδοσιν την μητρόπολη των Φιλίππων. Ωστόσο, λίγα χρόνια αργότερα ο Πατριάρχης διαμαρτυρήθηκε στον Λατίνο δυνάστη της επειδή δεν γινόταν δεκτός μητροπολίτης εκεί. Η Αίνος πέρασε κάτω από τουρκικό ζυγό το 1456. Υπήρχε ήδη μητροπολίτης στην Αίνο, όταν το 1469-1471 παραχωρήθηκε από τον Σουλτάνο στον δεσπότη Δημήτριο Παλαιολόγο, ο οποίος είχε χάσει τις κτήσεις του στην Πελοπόννησο. Το 1483-1484 ο μητροπολίτης Αίνου ονομαζόταν Νήφων. Το 1488-1489 υπήρχαν στην Αίνο 756 χριστιανικές οικογένειες.²²

Αδριανούπολη (Edirne). Η πόλη αυτή, που ως την Άλωση ήταν η ευρωπαϊκή πρωτεύουσα του οθωμανικού κράτους, είχε κυριευθεί το 1369 και ο μητροπολίτης της, ο Πολύκαρπος, κατέφυγε στην Κωνσταντινούπολη, όπου πέθανε το 1379-1380.²³ Σχετικά σύντομα η πόλη απόκτησε την παλιά της εκκλησιαστική διοίκηση και, πριν από την Άλωση, δημιουργήθηκε εκεί μια εύπορη ορθόδοξη κοινότητα. Το 1488-1489 υπήρχαν στο βιλαέτι της Αδριανούπολης 1086 χριστιανικές οικογένειες και ανάμεσα στα έτη 1520-1535 υπήρχαν στην πόλη της Αδριανούπολης 522 χριστιανικές οικογένειες. Ωστόσο, το 1517-1518 η μητρόπολη βρισκόταν σε πενία.²⁴

21. DARROUZES, *Notitiae*, σ. 420· ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ, *Ιερός Κώδιξ*, σ. 129· πρβλ. και ΣΑΚΚΕΛΙΩΝ, Σιγίλλιον, σ. 19· ΓΕΡΜΑΝΟΣ ΣΑΡΔΕΩΝ, σ. 16.

22. M. M. *Acta*, τ. II, σ. 234, 338- 339· DARROUZES, *Registre synodal*, σ. 385. ΚΡΙΤΟΒΟΥΛΟΣ, σ. 150· DARROUZES, *Notitiae*, σ. 420· TV, I(1955) 134· ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ, *Ιερός Κώδιξ*, σ. 128· ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Μαγνησία*, σ. 652· PETIT, *Déposition*, σ. 148· BARKAN, *Cizye*, σ. 35.

23. Για την χρονολογία της κατάληψης της πόλης από τους Τούρκους, βλ. E. A. ZACHARIADOU, *The Conquest of Adrianople by the Turks*, *StuVe*, 12 (1970) 211-217. Για τους μητροπολίτες από την έναρξη της Τουρκοκρατίας (1369) ως το τέλος του ΙΣΤ΄ αιώνα βλ. V. LAURENT, *La liste épiscopale du Synodicon de la métropole d'Andrinople*, *EO*, 38 (1939) 25-30. Πρβλ. και DARROUZES, *Notitiae*, σ. 419· PETIT, *Déposition*, σ. 148· ΕΥΣΤΡΑΤΙΑΔΗΣ, σ. 46· ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *ΑΙΣ*, τ. I, 478-480· GOUILLARD, *Synodikon*, σ. 116.

24. Παραπάνω, σ. 69· BARKAN, *Cizye*, σ. 35· BARKAN, *Research*, σ. 170.

Μήδεια (Midye). Προς το τέλος του ΙΔ΄ αιώνα η μητρόπολη θα βρισκόταν σε δύσκολη θέση εξ αιτίας των τουρκικών επιδρομών και είχε ως πρόεδρο τον μητροπολίτη Αμασείας. Το 1468 έχει αναδιοργανωθεί, όπως φαίνεται από την τοποθέτηση σ' αυτήν του Θεοδώρου Αγαλλιανού, γνωστού για την δράση και τα έργα του, που, όταν έγινε μητροπολίτης, πήρε το όνομα Θεοφάνης. Το 1483-1484 μητροπολίτης Μηδείας ήταν ο Νεόφυτος, που ήταν εκεί τουλάχιστον από το 1474.²⁵

Σωζόπολη (Süzebolu). Η πόλη κυριεύθηκε από τους Τούρκους λίγο πριν από την Άλωση. Ήταν επισκοπή και προβιβάσθηκε σε μητρόπολη κατά το διάστημα του ΙΔ΄ αιώνα. Μαρτυρείται μητροπολίτης σ' αυτή το 1467-1468. Το 1482 ο μητροπολίτης βρισκόταν σε φτώχεια και μη έχοντας κατοικία είχε εγκατασταθεί στην Μονή του Αγίου Ιωάννου του Προδρόμου. Στα χρόνια του Ιερεμία Α΄ μητροπολίτης Σωζόπολεως ήταν ο Ιωαννίκιος, που προσπάθησε να καταλάβει τον πατριαρχικό θρόνο.²⁶

Αγχιάλος (Ahiyolu). Και αυτή η πόλη, πλούσια εξ αιτίας των αλυσών της, κυριεύθηκε από τους Τούρκους λίγο πριν από την Άλωση. Τον ΙΔ΄ αιώνα προβιβάσθηκε από αρχιεπισκοπή σε μητρόπολη που οργανώθηκε μετά την Άλωση. Μαρτυρείται μητροπολίτης σ' αυτήν το 1467. Το 1483-1484 μητροπολίτης Αγχιάλου ήταν ο Νεόφυτος.²⁷

Μεσημβρία (Mēsivri). Και αυτή η πόλη, που έγινε μητρόπολη στο τέλος του ΙΔ΄ αιώνα, κυριεύθηκε από τους Τούρκους λίγο πριν από την Άλωση μαζί με την Σωζόπολη και την Αγχιάλο. Μαρτυρείται μητροπο-

25. DARROUZES, *Notitiae*, σ. 420· M.M. *Acta*, τ. II, σ. 27, 39, 99. Το 1409 ο μητροπολίτης Μηδείας Ματθαίος είχε καθαιρεθεί· βλ. G. T. DENNIS, *Official Documents of Manuel II Palaeologus, Byzantion*, 41 (1971) 56· ΠΑΤΡΙΝΕΛΗΣ, *Αγαλλιανός*, σ. 14-18· PETIT, *Déposition*, σ. 148· ΠΑΪΖΗ, *Ανεπίσημα*, σ. 99-100· ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ, *Ιερός Κώδιξ*, σ. 92, 128· ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Κοσινίτζα*, σ. 20.

26. ΒΑΚΑΛΟΠΟΥΛΟΣ, *Ιστορία*, τ. I, σ. 316· DARROUZES, *Notitiae*, σ. 189-191, 414, 420· ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Μαγνησία*, σ. 653· βλ. και ΕΥΣΤΡΑΤΙΑΔΗΣ, σ. 46· Ι. ΣΑΚΚΕΛΙΩΝ, *Ιωάννου Ε΄ και Ιωάννου Ζ΄ των Παλαιολόγων χρυσόβουλλον και αργυρόβουλλον περί της κατά την Σωζόπολιν Μονής του Προδρόμου*, *ΔΙΕΚΕ*, 2 (1885) 620.

27. ΒΑΚΑΛΟΠΟΥΛΟΣ, *Ιστορία*, τ. I, σ. 316· DARROUZES, *Notitiae*, σ. 417, 420· PETIT, *Déposition*, σ. 148· ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Κοσινίτζα*, σ. 20· ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ, *Ιερός Κώδιξ*, σ. 128. Α. ΔΙΑΜΑΝΤΟΠΟΥΛΟΣ, *Κατάλογος επισκόπων και μητροπολιτών Αγχιάλου*, *Θρακικά*, 9 (1938) 167-180. Βλ. και M.M. *Acta*, τ. II, σ. 345-346.

λίτης σ' αυτήν το 1474. Το 1477 ο μητροπολίτης της ονομαζόταν Παχώμιος και το 1488 Δοσίθεος.²⁸

Βάρνα (Varna). Δεν είναι με σαφήνεια γνωστό πότε το σημαντικό αυτό λιμάνι ονομάστηκε έδρα μητροπολίτη. Πάντως μετά την Άλωση υπήρχε μητροπολίτης τουλάχιστον από το έτος 1467-1468. Το 1483-1484 ο μητροπολίτης Βάρνας ονομαζόταν Κάλλιστος.²⁹

Φιλιπούπολη (Filibe). Η πόλη στο τέλος του ΙΔ' αιώνα διετέλεσε έδρα του μπεηλέρμπεη της Ευρώπης. Πριν από την Άλωση, υπήρχε εκεί μια εύπορη Ορθόδοξη κοινότητα. Στις αρχές του ΙΣΤ' αιώνα η πόλη είχε 29 μουσουλμανικές και 4 χριστιανικές συνοικίες, και το 1528 ζούσαν σ' αυτή 81 χριστιανικές οικογένειες και 609 μουσουλμανικές. Στην ύπαιθρο όμως υπερτερούσε ο χριστιανικός πληθυσμός και ο μουσουλμανικός αποτελούσε μόνο το 41% καθώς στα 244 χωριά της περιοχής υπήρχαν 5.848 χριστιανικά νοικοκυριά. Η μητρόπολή της ήταν σε καλή κατάσταση.³⁰

Σόφια (Sofya). Η πόλη κυριεύθηκε για πρώτη φορά από τους Τούρκους το 1382 και μεταφέρθηκε σ' αυτήν η έδρα του μπεηλέρμπεη της Ευρώπης. Εξελίχθηκε σε "εξαίρετη επαρχία" της Οθωμανικής αυτοκρατορίας. Στις αρχές του ΙΣΤ' αιώνα σ' ολόκληρο το βιλαέτι της Σόφιας υπήρχαν 24.341 χριστιανικές οικογένειες και το 1520-1535 υπήρχαν στην πόλη 238 χριστιανικές οικογένειες.³¹

Τίρνοβο (Tirnovi). Η πόλη, πρωτεύουσα του βουλγαρικού κράτους και έδρα του βουλγαρικού Πατριαρχείου, αλώθηκε από τους Οθωμανούς το 1393. Αναδιοργανώθηκε και το τέλος του ΙΕ' αιώνα εξελί-

28. ΒΑΚΑΛΟΠΟΥΛΟΣ, *Ιστορία*, τ. Ι, σ. 316· DARROUZES, *Notitiae*, σ. 417, 420· ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ, *Ιερός Κώδιξ*, σ. 92· ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, Κοσινίτζα, σ. 20· ΓΕΡΜΑΝΟΣ ΣΑΡΔΕΩΝ, σ. 20. Για την κατάσταση της πόλης στο πρώτο μισό του ΙΕ' αιώνα βλ. και V. GJUZELEV-J. KODER, Ein inschriftliches Grabepigramm des Jahres 1428 in Nisebar, *Byzantinobulgarica*, 5 (1978) 305-310.

29. DARROUZES, *Notitiae*, σ. 190, 196, 417, 420· ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, Μαγνησία, σ. 653· ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ, *Ιερός Κώδιξ*, σ. 128. Για την μεσαιωνική πόλη της Βάρνας βλ. και A. KUZEV, Die Mittelalterliche Stadt Varna, *Le pouvoir central et les villes en Europe de l'Est et du Sud-Est du XVe siècle aux débuts de la révolution industrielle, Les Villes Portuaires*, Sofia 1985, σ. 73-78.

30. DARROUZES, *Notitiae*, σ. 419· παραπάνω, σ. 69· ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, ΑΙΣ, τ. Ι, 478-480· B. CVETKOVA, *El²*, λήμμα Filibe· KIEL, *Bulgaria*, σ. 179, 183.

31. DARROUZES, *Notitiae*, σ. 420· IACOPO DE PROMONTORIO, σ. 51· KIEL, *Bulgaria*, σ. 169, 184· BARKAN, *Essai*, σ. 32· BARKAN, *Research*, σ. 170· BARKAN, *Villes*, σ. 165-166.

χθηκε σε σημαντικό εμπορικό κέντρο. Η διαδοχή των μητροπολιτών ήταν ομαλή. Μαρτυρείται μητροπολίτης ήδη το 1464. Το 1530 ο μητροπολίτης Τιρνόβου ονομαζόταν Θεόφιλος.³²

Σέρρες (Siroz). Η πόλη κυριεύθηκε οριστικά από τους Οθωμανούς το 1383 και ο μητροπολίτης της, ο Ματθαίος Φακρασής, αιχμαλωτίστηκε. Ανασυγκροτήθηκε σύντομα και εξελίχθηκε σε διοικητικό κέντρο. Παράλληλα διοργανώθηκε η μητρόπολή της, όπως φανερώνει ένα έγγραφο του 1393. Σχετικά πυκνές μνείες μητροπολιτών της φανερώουν πως η εκκλησιαστική της ζωή συνεχιζόταν ομαλά. Το 1440 ο μητροπολίτης Μακάριος εκπροσώπησε την Ορθόδοξη κοινότητα σε μία δίκη που έγινε στο ισλαμικό δικαστήριο της πόλης. Όταν πήρε ο Συμεών το μπεράτι του, μητροπολίτης Σερρών ήταν, πιθανώς, κάποιος άλλος Μακάριος, που πέθανε το 1486. Το 1522, όταν έγινε Πατριάρχης ο Ιερεμίας Α', μητροπολίτης Σερρών ήταν ο Γεννάδιος, που ήταν επίσης υποψήφιος Πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως.

Η μητρόπολη των Σερρών διατηρούσε κατά τον ΙΕ' αιώνα και μία επισκοπή, την Έξοβα, όπου βρισκόταν εγκαταστημένη η Σερβίδα πριγκίπισσα Μάρα, χήρα του Σουλτάνου Μουράτ Β'. Το 1478-1479 υπήρχαν στις Σέρρες 350 περίπου χριστιανικές οικογένειες, ενώ σ'ολόκληρο το βιλαέτι των Σερρών υπήρχαν 5.216 χριστιανικές οικογένειες. Ανάμεσα στα έτη 1520-1535 οι χριστιανικές οικογένειες, που ζούσαν στην πόλη, αυξήθηκαν σε 357.³³

32. SCHREINER, *Kleinchroniken*, τ. II, σ. 350-351· B. A. CVETKOVA, Sur le sort de Tarnovo, capitale bulgare au Moyen Age, après sa prise par les Osmanlis, *Byzantinobulgarica*, 2 (1966) 181-195· KIEL, *Bulgaria*, σ. 179-180· DARROUZES, *Notitiae*, σ. 419· PETIT, *Déposition*, σ. 148· ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ, *Ιερός Κώδιξ*, σ. 92, 108.

33. SCHREINER, *Kleinchroniken*, τ. II, σ. 326-327· G. T. DENNIS, *The Reign of Manuel II Palaeologus in Thessalonica, 1382-1387*, Ρώμη 1960, σ. 75· DARROUZES, *Notitiae*, σ. 419, 421· *Actes d'Esphigmenou*, σ. 170-177· E. A. ZACHARIADOU, The Worrysome Wealth of the Čelnik Radić, *Studies in Ottoman History in Honour of Profesor V. L. MENAGE*, εκδ. C. HEYWOOD – C. IMBER, Ισταμπούλ 1994, σ. 386-387. Βλ. και PETIT, *Déposition*, σ. 148· *Actes du Pantocrator*, σ. 179· ΕΥΣΤΡΑΤΙΑΔΗΣ, σ. 46· ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *ΙΒ*, τ. I, σ. 346· GOUILLARD, *Synodikon*, σ. 115. Για την πόλη των Σερρών και τον χριστιανικό πληθυσμό της βλ. και NASTUREL-BELDICEANU, *Eglises byzantines*, σ. 271-273, 274-278, 283-284· BARKAN, *Cizye*, σ. 46· BARKAN, *Research*, σ. 170· Τ. ΚΑΡΑΝΑΣΤΑΣΗ, Ένας νεομάρτυρας στις Σέρρες του Β' μισού του 15ου αιώνα. Ο Άγιος Ιωάννης ο Σερραίος και η ακολουθία του, έργο του Μεγάλου Ρήτορος Μανουήλ Κορινθίου, *Βυζαντινά*, 16 (1991) 197-244. Βλ. και EVANGELIA BALTA, *Les vakifs de Serrès et de sa région (XVe et XVIe s.)*, Αθήνα 1995.

Ζίχνα (Zihne). Πιθανότατα κυριεύθηκε οριστικά από τους Οθωμανούς γύρω στο 1383, όταν πάρθηκαν οι Σέρρες. Το 1467-1468 και το 1471-1472 υπήρχε μητροπολίτης. Το 1478-1479 υπήρχαν στην Ζίχνα 520 χριστιανικές οικογένειες, ενώ σ' ολόκληρο το βιλαέτι της Ζίχνας ζούσαν 2.471 χριστιανικές οικογένειες.³⁴

Δράμα (Dirama). Πιθανότατα κυριεύθηκε οριστικά από τους Οθωμανούς γύρω στο 1383 μαζί με τις δύο προηγούμενες πόλεις, τις Σέρρες και την Ζίχνα. Λίγα χρόνια αργότερα η εκκλησία της έχει αναδιοργανωθεί και το 1388 ο μητροπολίτης της Ματθαίος είναι και πρόεδρος Σερρών. Από τότε η διαδοχή μητροπολιτών σ' αυτή είναι ομαλή. Το 1478-1479 υπήρχαν στη Δράμα 193 περίπου χριστιανικές οικογένειες.³⁵

Θεσσαλονίκη (Selânik). Η πόλη αλώθηκε το 1430 και ο πληθυσμός της εξανδραποδίσθηκε στο σύνολό του. Δύο περίπου χρόνια μετά την άλωσή της αναφέρεται μητροπολίτης και από τότε η διαδοχή των μητροπολιτών φαίνεται ομαλή. Το 1471-1472 ο μητροπολίτης Θεσσαλονίκης εκπροσώπησε τον ομόλογό του της Άγκυρας στην Ιερά Σύνοδο και εξακολουθούσε να επέχει τον τόπον του Αγκύρας το 1483-1484. Είχε στην δικαιοδοσία του επισκοπές, μία από τις οποίες, του Κίτρους, είχε ιδιαίτερη σπουδαιότητα. Το 1527 μητροπολίτης Θεσσαλονίκης ήταν ο Ιωάσαφ. Το 1478 ζούσαν στην πόλη 1275 χριστιανικές οικογένειες, που το 1488-1489 αυξήθηκαν σε 1838. Στην συνέχεια ελαττώθηκαν και ανάμεσα στα έτη 1520-1535 ζούσαν μόνο 989 χριστιανικές οικογένειες ενώ ο πληθυσμός της πόλης αυξανόταν με την άφιξη Εβραίων κυρίως από την Ισπανία.³⁶

34. SCHREINER, *Kleinchroniken*, τ. II, σ. 327· DARROUZES, *Notitiae*, σ. 420· PETIT, *Déposition*, σ. 148· *Actes du Pantocrator*, σ. 179. SCHREINER, *Kleinchroniken*, τ. II, σ. 613. Για την πόλη της Ζίχνας και τον χριστιανικό πληθυσμό της βλ. και NASTUREL-BELDICEANU, *Eglises byzantines*, σ. 273, 278-281, 284-285· BARKAN, *Cizye*, σ. 46.

35. DARROUZES, *Notitiae*, σ. 420· M.M. *Acta*, τ. II, σ. 115, 129, 147· DARROUZES, *Registre synodal*, σ. 385· P. WIRTH, *Zur Liste der Patriarchen von Konstantinopel, Byzantion*, 37 (1967) 415· PETIT, *Déposition*, σ. 148· *Actes du Pantocrator*, σ. 179· ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ, *Ιερός Κώδιξ*, σ. 92, 145, 159. Για την πόλη της Δράμας και τον χριστιανικό πληθυσμό της βλ. και NASTUREL-BELDICEANU, *Eglises byzantines*, σ. 270-271, 274-275, 282-283.

36. Για την κατάσταση αμέσως μετά την Άλωση βλ. ZACHARIADOU, *Dionysiou*, σ. 23-25· DARROUZES, *Notitiae*, σ. 419· GOUILLARD, *Synodicon*, σ. 115 και πρβλ. *PLP*, αρ. 4559. βλ. και M. L. RAUTMAN, *Notes on the Metropolitan Succession of Thessaloniki*, c.1300, *REB*, 46 (1988) 147-159· Γ. ΤΣΑΠΑΣ, *Το συνοδικό της Θεσσαλονίκης και ο διάδοχος του αρχιεπισκόπου Γρηγορίου, Μακεδονικά*, 12

Βέροια (Kara-Viryé, Kara-Ferye). Η πόλη κατακτήθηκε οριστικά από τους Τούρκους το 1387. Μετά την Άλωση μαρτυρείται μητροπολίτης το 1467. Το 1490 έγινε μητροπολίτης ο Μεθόδιος που διαδέχθηκε τον Νεόφυτο. Πιθανότατα ο τελευταίος να ήταν μητροπολίτης όταν ανέλαβε για τρίτη φορά καθήκοντα ο Συμεών. Το 1527 μητροπολίτης ήταν ο Ματθαίος, πιθανώς από το 1525, όταν έγινε Πατριάρχης ο Ιερεμίας. Ο χριστιανικός πληθυσμός της πόλης ενισχύθηκε με σουργούνηδες από την Κορώνη, που μετακίνησε ο Βαγιαζήτ Β΄, όταν κατέκτησε την πόλη αυτή το 1500.³⁷

Τρίκκαλα (Tirhala). Η πόλη αυτή δεν αποτελούσε έδρα μητροπολίτη και ασφαλώς ο μητροπολίτης που, σύμφωνα και με τα δύο μπεράτια, βρισκόταν σ' αυτήν ήταν ο Λαρίσης. Η τελευταία αυτή μητρόπολη αναφέρεται ως 24η στην τάξη πρωτοκαθεδρίας στην *Notitia* του 1500 και με επισκοπές. Επιπλέον η συμμετοχή του μητροπολίτη της στην εκκλησιαστική διοίκηση πιστοποιείται από διάφορα έγγραφα. Όμως ο χριστιανικός πληθυσμός της πόλης της Λάρισας (Yeni *Shehir*) είχε ελαττωθεί· το 1454 υπήρχαν στην πόλη μόνο 66 χριστιανικά νοικοκυριά. Αντίθετα, στα Τρίκκαλα, όπου είχε εγκατασταθεί ο Λαρίσης, ο χριστιανικός πληθυσμός επιβίωσε· το 1454-1455 υπήρχαν στα Τρίκκαλα 285 χριστιανικά νοικοκυριά, τα οποία ανάμεσα στα έτη 1520-1535 αυξήθηκαν σε 343, ενώ στις αρχές του ΙΣΤ΄ αιώνα ολόκληρο το βιλαέτι των Τρικκάλων είχε 57.671 χριστιανικές οικογένειες, πολλές από τις οποίες ανήκαν στην αλβανική και την βλαχική εθνότητα. Υπήρχε και μία μικρή εβραϊκή κοινότητα.³⁸

(1972) 264-269· LASCARIS, Joachim, σ. 130· PETIT, Déposition, σ. 148· ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, Μαγνησία, σ. 652· ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ, *Ιερός Κώδιξ*, σ. 129· *Actes du Pantocrator*, σ. 179· REGEL-PETIT, *Actes d'Esphigménou*, σ. 47· BARKAN, Cizye, σ. 49· BARKAN, Research, σ. 170· πρβλ. και S. VRYONIS, The Ottoman Conquest of Thessaloniki in 1430, *Continuity and Change*, σ. 281-321· επίσης H. W. LOWRY, Portrait of a City: the Population and Topography of Ottoman Selânik (Thessaloniki) in the year 1478, *Δίπτυχα*, 2 (1980-81) 254-293

37. Για την εξέλιξη του τουρκικού ονόματος της πόλης βλ. DEMETRIADES-ZACHARIADOU, σ. 44 υποσ. 26· SCHREINER, *Kleinchroniken*, τ. II, σ. 334· DARROUZES, *Notitiae*, σ. 420· PETIT, Déposition, σ. 148· ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, Μαγνησία, σ. 652· βλ. και ΕΥΣΤΡΑΤΙΑΔΗΣ, σ. 46· ΣΑΚΚΕΛΙΩΝ, Σιγίλλιον, σ. 19· ΕΥΛΟΓΙΟΥ ΚΟΥΡΙΑ ΛΑΥΡΙΩΤΟΥ, Ο κατάλογος των επισήμων αθωντικών εγγράφων του Ουσπένσκη, *ΕΕΒΣ*, 8(1931) 73· REGEL-PETIT, *Actes d'Esphigménou*, σ. 46-47. *Βιβλίον Ιστορικών*, σ. 447.

38. DARROUZES, *Notitiae*, σ. 419, 421· BARKAN, Research, σ. 170· BARKAN, Essai, σ. 32· BARKAN, Villes, σ. 171-172· NASTUREL-BELDICEANU, Thessalie, σ. 121-123· Τ. Α. ΓΡΙΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, *ΘΗΕ*, τ. VIII, σ. 128. Για τους μητροπολίτες Λαρίσης

Αθήνα (Atina). Ύστερα από μία μακρά περίοδο φραγκοκρατίας η πόλη κυριεύθηκε οριστικά από τους Οθωμανούς το 1456. Το 1471-1472 υπήρχε μητροπολίτης, ο Δωρόθεος, ο οποίος τοποθετήθηκε από την Ιερά Σύνοδο στην Τραπεζούντα. Η μητρόπολη είχε δύο επισκοπές, της Διαυλείας και του Ταλαντίου, που το 1493 ενώθηκαν σε μία. Ο χριστιανικός πληθυσμός του βιλαετιού της Αθήνας το 1488-1489 ανερχόταν σε 2.545 οικογένειες. Το 1506 οι Χριστιανοί διατηρούσαν μέσα στην πόλη της Αθήνας περίπου 2.382 νοικοκυριά. Υπήρχαν ελάχιστοι Τούρκοι. Το 1521 ο χριστιανικός πληθυσμός αυξήθηκε σε 2.909 οικογένειες.³⁹

Πόρος (Poros, Burus). Θα πρόκειται για την επισκοπή των Πόρων ή της Πορούς (Boru) στην Θράκη, όπου θα κατοικούσε ο μητροπολίτης Περιθεωρίου, ο οποίος αναφέρεται στην *Notitia* του 1500 και ο οποίος υπογράφει ορισμένα εκκλησιαστικά έγγραφα κατά το δεύτερο μισό του ΙΕ΄ αιώνα.⁴⁰ Αλλά η υπόθεση αυτή προσκρούει στα γεωγραφικά συμφραζόμενα καθώς η μητρόπολη αναφέρεται στα μπεράτια ανάμεσα στην Αθήνα και την Κόρινθο και θυμίζει το νησί Πόρος, το οποίο στο τέλος του ΙΣΤ΄ αιώνα ανήκε στην αρχιεπισκοπή Αίγινας. Η τελευταία αναφέρεται ως αρχιεπισκοπή από τα παλαιά χρόνια ως την *Notitia* του 1500. Θα μπορούσε κανείς να υποθέσει με βάση τα δύο μπεράτια πως κατά την περίοδο 1483-1525 είχε διατελέσει μητρόπολη, της οποίας ο μητροπολίτης κατοικούσε στον γειτονικό Πόρο, αλλά αυτός δεν είναι γνωστός από κανένα εκκλησιαστικό έγγραφο των ετών εκείνων.⁴¹

βλ. επίσης Δ. Ζ. ΣΟΦΙΑΝΟΣ, Οι Νεόφυτοι Λαρίσης του 16ου αιώνας, *ΕΜΑ*, 15 (1965) 86-124 και ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, Ο Μητροπολίτης Λαρίσης Άγιος Διονύσιος ο Ελεήμων (+1510) και οι εικονογραφικές παραστάσεις του, *Οικοδομή και Μαρτυρία, Έκφρασις αγάπης και τιμής εις τον Σεβ. Μητροπολίτην Σερβίων και Κοζάνης Διονύσιον*, τ. II, Κοζάνη 1991, σ. 389-403. Βλ. ακόμα Ν. BELDICEANU, Un acte sur le statut de la communauté juive de Trikala, *REI*, 40 (1972) 129-138.

39. SCHREINER, *Kleinchroniken*, τ. II, σ. 489· DARROUZES, *Notitiae*, σ. 419· V. LAURENT, La liste épiscopale de la métropole d'Athènes d'après le Synodicon d'une de ses églises suffragantes, *Mémorial L. Petit*, Παρίσι 1948, σ. 272-289, αφορά μόνο την βυζαντινή περίοδο· *Actes du Pantocrator*, σ. 178-179· BARKAN, Cizye, σ. 102· KIEL, Central Greece, σ. 403· πρβλ. και BARKAN, Research, σ. 170· ΜΑΧΗ ΠΑΪΖΗ-ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΥ, Μία συνοδική πράξη (1493) του Μαξίμου Δ΄ που αποδίδεται στον Νήφωνα Β΄, *Μνήμων*, 11 (1987) 74-82.

40. DARROUZES, *Notitiae*, σ. 420· ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ, *Ιερός Κώδιξ*, σ. 92, 129, 144, 159. Για τον τύπο “της Πορούς” βλ. Μ. LASCARIS, *Les Diplômes Grecs des Souverains Serbes*, Βελιγράδι 1937, σ. 14, 15.

41. DARROUZES, *Notitiae*, σ. 420· Ν. Κ. ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, *ΘΗΕ*, λήμμα “Αίγινα”· βλ. και Ν. ΚΟΝΟΜΟΣ, Άγιος Διονύσιος ο Πολιούχος Ζακύνθου, Αθήνα 1969, σ. 29.

Κόρινθος (Koritos). Η πόλη αυτή, γνωστή για την στρατηγική της σημασία και για την εύφορη πεδιάδα της, αναφέρεται μόνο στο μπεράτι του 1483. Στην *Notitia* του 1500 αναφέρεται ως 24η στην τάξη πρωτοκαθεδρίας με πέντε επισκοπές. Δεν υπάρχει εξήγηση σχετικά με την απουσία της από το δεύτερο μπεράτι επειδή, σύμφωνα με όσα είναι γνωστά, υπήρχαν σ' αυτή μητροπολίτες καθώς και χριστιανικός πληθυσμός. Υπάρχει μνεία του μητροπολίτη της Κυρίλλου, που παραιτήθηκε το 1508 και τον διαδέχθηκε ο Μακάριος. Το 1461 στην πόλη της Κορίνθου υπήρχαν 437 νοικοκυριά στην πλειονότητα χριστιανικά. Στα χωριά γύρω από την πόλη υπήρχαν 269 ελληνικά νοικοκυριά και 168 αρβανίτικα. Κατά τα χρόνια 1512-1520 ο πληθυσμός φαίνεται πως ελαττώθηκε και υπήρχαν στην πόλη περίπου 353 νοικοκυριά Χριστιανών.⁴²

Παλαιαί Πάτραι (Balya Badra). Η πόλη έζησε επί πολλά χρόνια κάτω από λατινική κυριαρχία και αποτέλεσε έδρα λατινικής επισκοπής. Σύμφωνα με τον Πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως, η ορθόδοξη μητρόπολή της είχε καταστραφεί ολοσχερώς στα μέσα του Ιδ' αιώνα. Ωστόσο, ο τίτλος του μητροπολίτη επέζησε. Το 1430 η πόλη επέστρεψε στα χέρια των Βυζαντινών και το 1460 κυριεύθηκε από τους Τούρκους. Το 1467 μητροπολίτης Παλαιών Πατρών ήταν ο Κύριλλος που εξακολουθούσε να είναι και το 1483. Το 1488-1489 υπήρχαν σ' ολόκληρο το βιλαέτι της Πάτρας 1.958 σπίτια Χριστιανών και κατά τα χρόνια 1512-1520 υπήρχαν στην πόλη περίπου 828 νοικοκυριά Χριστιανών.⁴³

Αρκαδία (Arkadya). Η Αρκαδία, δηλαδή η σημερινή Κυπαρισσία, αναφέρεται επειδή ήταν πιθανότατα η έδρα του μητροπολίτη Χριστιανουπόλεως. Η μητρόπολη αυτή πέρασε μία δύσκολη περίοδο στα τέλη του Ιδ' και είχε ως πρόεδρο τον Κορίνθου. Αναδιοργανώθηκε μετά την Άλωση και το 1474 αναφέρεται ο μητροπολίτης Κάλλιστος. Το 1489-

42. DARROUZES, *Notitiae*, σ. 419, 420· ΕΥΣΤΡΑΤΙΑΔΗΣ, σ. 46-47· ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, Κοσινίτζα, σ. 20· Α. ΓΛΑΒΙΝΑΣ, Μακάριος Παπαγεωργόπουλος ο από Κορίνθου μητροπολίτης Θεσσαλονίκης (1465; - 12 Απριλίου 1546), *Μακεδονικά*, 13 (1973) 167-176· BELDICEANU – BELDICEANU-STEINHERR, Morée, σ. 41· BELDICEANU – BELDICEANU-STEINHERR, Corinthe, σ. 41.

43. Για τα παλαιότερα χρόνια βλ. V. LAURENT, La liste épiscopale du Synodicon de la métropole de Lacédémone, *REB*, 19 (1961) 208-226 και ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, La date de l'érection des métropoles de Patras et de Lacédémone, *REB*, 21 (1963) 130-136· DARROUZES, *Notitiae*, σ. 419· PETIT, Déposition, σ. 148· ΕΥΣΤΡΑΤΙΑΔΗΣ, σ. 46· M.M. Acta, τ. I, σ. 327, 329-330· ΛΑΜΠΡΟΣ, Άγ. Όρος, τ. II, σ. 162· BARKAN, Cizye, σ. 104· BELDICEANU – BELDICEANU-STEINHERR, Morée, σ. 41.

1490 το βιλαέτι της Αρκαδίας περιείχε 1.795 χριστιανικά νοικοκυριά.⁴⁴

Μυστράς (Misitra, Mizsra). Η πόλη αυτή αναφέρεται επειδή ήταν πιθανότατα η έδρα του μητροπολίτη Λακεδαιμονίας. Η Λακεδαιμονία έγινε μητρόπολη τον ΙΑ΄ αιώνα και επέζησε ως την Τουρκοκρατία. Το 1483-1484 μητροπολίτης Λακεδαιμονίας ήταν ο Γεράσιμος, ο οποίος επέιχε τον τόπον του Σίδης. Η δικαιοδοσία του είχε διευρυνθεί με την προσθήκη νέων περιοχών. Το 1489-1490 το βιλαέτι του Μυστρά περιλάμβανε την Μεγάλη Μάνη και τον Μεγάλο Ζυγό. Η περιοχή αυτή ήταν σχετικά πυκνοκατοικημένη καθώς υπήρχαν εκεί 3.680 χριστιανικά νοικοκυριά. Ο αριθμός αυτός συμφωνεί με μία βενετική πηγή που πληροφορεί ότι το 1463 στην περιοχή της Μονεμβασίας και τα βουνά της Μάνης ζούσαν 12.000 Χριστιανοί.⁴⁵

Ιωάννινα (Yanya). Η πόλη παραδόθηκε το 1430 στους Τούρκους ειρηνικά και με συνθήκη με αποτέλεσμα να μην υπάρξει σημαντική διακοπή στην εκκλησιαστική της ζωή. Στις αρχές του ΙΣΤ΄ αιώνα ολόκληρο το βιλαέτι των Ιωαννίνων είχε 32.097 χριστιανικές οικογένειες.⁴⁶

Βιζύη (Vize). Αναφέρεται μόνο στο μπεράτι του 1483, άσχετα από τα γεωγραφικά συμφραζόμενα και μάλιστα σε ένα σημείο του, όπου η γεωγραφική σειρά των πόλεων αλλάζει προσανατολισμό. Πιο συγκεκριμένα, αναφέρεται η Αυλώνα και ακολουθούν δύο πόλεις της Βουλγαρίας, η Σιλίστρια και το Βιδίνι. Για τους λόγους αυτούς δεν αποκλείεται η μνεία της Βιζύης να οφείλεται σε λάθος του γραμματικού, ο οποίος παρασύρθηκε από παρανόληση του τοπωνυμικού Βιδίνι, που αναγράφεται λίγο παρακάτω. Δεν μπορούμε πάντως να είμαστε βέβαιοι ως προς παρανόληση επειδή τα σχετικά με την μητρόπολη της Βιζύης είναι ακόμα συγκεχυμένα. Έγινε μητρόπολη στα μέσα του ΙΔ΄ αιώνα αλλά απουσιάζει από την *Notitia* του 1500, στην οποία όμως μνημονεύεται η γειτονική μητρόπολη Καραβιζύη. Οι δύο αυτές μητροπόλεις, όπως έχει ήδη επισημανθεί, έχουν δημιουργήσει αρκετά προβλήματα στους μελετητές της εκκλησιαστικής ιστορίας, τα οποία μάλιστα

44. M. M. Acta, τ. II, σ. 76, 206-209· DARROUZES, *Notitiae*, σ. 420· ΓΕΡΜΑΝΟΣ ΣΑΡΔΕΩΝ, σ. 16· ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ, *Ιερός Κώδιξ*, σ. 92· BARKAN, Cizye, σ. 106.

45. SCHREINER, *Kleinchroniken*, τ. I, σ. 227 και τ. II, σ. 160· DARROUZES, *Notitiae*, σ. 420· ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ, *Ιερός Κώδιξ*, σ. 128· ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *ΑΙΣ*, τ. I, 476-478· βλ. και ΕΥΣΤΡΑΤΙΑΔΗΣ, σ. 46· Τ. Α. ΓΡΙΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, *ΘΗΕ*, τ. VIII, σ. 78-86· BARKAN, Cizye, σ. 106 (από αβλεψία έχει διαβαστεί zifos αντί του σωστού zigos=ζυγός)· G. VALENTINI, *Acta Albaniae Veneta*, τ. XXV, Παλέρμο 1979, σ. 95.

46. DARROUZES, *Notitiae*, σ. 419· BARKAN, Essai, σ. 32· BARKAN, Sürkünler, σ. 237.

περιπλέκονται στο πόνημα αυτό από τα στοιχεία των δύο μπερατιών. Πάντως, στις αρχές του ΙΣΤ΄ αιώνα υπήρχαν στο βιλαέτι της Βιζύης 9.467 χριστιανικές οικογένειες, αναμφισβήτητα αρκετές για να στηρίξουν μία μητρόπολη.⁴⁷

Αυλώνα (Anlonya). Το σημαντικό αυτό λιμάνι κατά το δεύτερο μισό του ΙΔ΄ αιώνα διατέλεσε κάτω από σερβική, χριστιανική ορθόδοξη, κυριαρχία και, ύστερα από ένα σύντομο διάστημα βενετικής κατοχής, κυριεύθηκε από τους Τούρκους το 1417. Σύμφωνα με όσα ήσαν γνωστά ανήκε στην δικαιοδοσία του αρχιεπισκόπου της Αχρίδας ήδη από το τέλος του ΙΔ΄ αιώνα καθώς επίσης και κατά τους νεότερους χρόνους. Η Αυλώνα αναφέρεται ως έδρα μητροπολίτη και από τα δύο μπεράτια και μάλιστα πριν από την Σιλίστρια. Το δεδομένο αυτό αποκλείει την υπόθεση πως πρόκειται για την Αυλώνα της περιοχής της Εύβοιας, η οποία άλλωστε ήταν επισκοπή και όχι μητρόπολη. Αντίθετα, επιτρέπει να προχωρήσουμε στο συμπέρασμα ότι κατά μία περίοδο, η οποία κατά το ελάχιστο περιορίζεται ανάμεσα στο 1483 και το 1525, η Αυλώνα είχε περάσει κάτω από την δικαιοδοσία του Πατριάρχη της Κωνσταντινουπόλεως. Το 1488-1490 ολόκληρη η περιοχή της Αυλώνας περιείχε περίπου 1820 μη μουσουλμανικά νοικοκυριά. Ακόμα το λιμάνι είχε μία δραστήρια εβραϊκή κοινότητα.⁴⁸

Βιδίνι (Vidin). Λίγα είναι γνωστά σχετικά με την εκκλησιαστική ιστορία αυτής της σημαντικής πόλης του Δούναβη, η οποία, όπως και η Δρίστρα που ακολουθεί, ανήκε για ένα διάστημα στο Πατριαρχείο της Αχρίδας αλλά ξαναπέρασε κάτω από την δικαιοδοσία του Πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως. Το Βιδίνι ήταν επισκοπή και έγινε μητρόπολη κατά το πρώτο μισό του ΙΔ΄ αιώνα. Αναφέρεται στην Notitia του 1500. Κατά το 1488-1489 ζούσαν στο βιλαέτι του Βιδινίου 2.576 χριστιανικές

47. Βλ. παραπάνω, σ. 116· DARROUZES, *Notitiae*, σ. 420· R. JANIN, *DHGE*, τ. IX, σ. 43-46 και XI, σ. 975-976· Τ. Α. ΓΡΙΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, *ΘΗΕ*, τ. III, σ. 889-890· BARKAN, *Essai*, σ. 32· BARKAN, *Sürgünler*, σ. 237.

48. Για την Αυλώνα τον μεσαίωνα βλ. K. JIRECEK, *Valona in Mittelalter, Illyrisch-Albanische Forschungen*, εκδ. L. von THALLOCHY, Μόναχο-Λιψία 1916, τ. I, σ. 168-187. Βλ. την σύντομη περιγραφή της πόλης στον F. HALKIN, *Un ermite des Balkans au XIVe siècle. La Vie grecque inédite de Saint Romylos, Recherches et documents d'hagiographie byzantine*, Βρυξέλλες 1971, σ. 143. GELZER, *Achrida*, σ. 19-20, 31· BARKAN, *Cizye*, σ. 87. Για την επισκοπή Αυλώνας βλ. R. JANIN, *DHGE*, τ. V, σ. 671-672· πρβλ. και ΤΕΟΤΕΟΙ, σ. 611-622· G. VEINSTEIN, *Une communauté ottomane : les Juifs d'Anlonya (Valona) dans la deuxième moitié du XVIe siècle, Gli Ebrei e Venezia, secoli XIV - XVIII*, εκδ. G. COZZI, Μιλάνο 1987, σ. 781-828.

οικογένειες και στις αρχές του ΙΣΤ΄ αιώνα σε μία, προφανώς ευρύτερη, διοικητική περιοχή του Βιδινίου ζούσαν 19. 517 χριστιανικές οικογένειες.⁴⁹

Σιλίστρια (Silistre, η Δρίστρα των Βυζαντινών). Και η μητρόπολη αυτή ανήκε για ένα διάστημα στο Πατριαρχείο της Αχρίδας αλλά ξαναπέρασε κάτω από την δικαιοδοσία του Πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως. Αναφέρεται ως Δρίστρα στην Notitia του 1500. Στις αρχές του ΙΣΤ΄ αιώνα στην διοικητική περιοχή της Σιλίστριας υπερεπερνούσε ο μουσουλμανικός πληθυσμός κατά 72,42% · υπήρχαν ωστόσο 6.615 χριστιανικές οικογένειες.⁵⁰

Τραπεζούντα (Tirabuzin, Tirbzon). Η πόλη κυριεύθηκε το 1461 ύστερα από συνθηκολόγηση. Το ένα τρίτο των κατοίκων της μαζί με τον μητροπολίτη Αντώνιο υποχρεώθηκε να μετοικήσει στην Κωνσταντινούπολη, όπου άρχισε να αναπτύσσει ποικίλη δραστηριότητα. Τα πρώτα χρόνια μετά την κατάκτηση, η μητρόπολή της αντιμετώπιζε δυσκολίες, αν κρίνουμε από το ότι ο μητροπολίτης Παγκράτιος, που μόλις είχε χειροτονηθεί, εκδιώχθηκε το 1471-1472, ύστερα από διαταγή του Σουλτάνου, από την Τραπεζούντα κι αναγκάστηκε να παραιτηθεί. Η Ιερά Σύνοδος τοποθέτησε στην μητρόπολη της Τραπεζούντας τον μητροπολίτη Αθηνών Δωρόθεο. Το 1489-1490 στο βιλαέτι της Τραπεζούντας ζούσαν 13.266 χριστιανικές οικογένειες. Το 1523 οι κάτοικοι της πόλης της Τραπεζούντας ήταν στην πλειονότητά τους Χριστιανοί, δηλαδή Φράγκοι, Αρμένηδες και κυρίως Ορθόδοξοι που διατηρούσαν 774 νοικοκυριά.⁵¹

Σταυρός (Istavros). Η μητρόπολη αυτή, δύσκολη ως προς την ταύτισή της, αναφέρεται μόνο στο μπεράτι του 1483. Καθώς ακολουθεί την Τραπεζούντα θυμίζει την βραχύβια αρχιεπισκοπή Σταυρουπόλεως, η οποία αναφέρεται σε έγγραφο του ΙΔ΄ αιώνα ως σχετική με την Τραπεζούντα. Δημιουργήθηκαν, ωστόσο, ερωτηματικά σχετικά με την πρα-

49. JANIN, Bulgarie, σ. 1130-1131 · DARROUZES, *Notitiae*, σ. 193, 400, 418, 420 · BARKAN, Cizye, σ. 57 · BARKAN, Essai, σ. 32 · BARKAN, Sürgünler, σ. 237 · σχετικά με την μητρόπολη του Βιδινίου μετά το 1557, βλ. και KIEL, *Bulgaria*, σ. 293. Βλ. και παραπάνω, σ. 116.

50. DARROUZES, *Notitiae*, σ. 419 · R. JANIN, *DHGE*, τ. XIV, σ. 826-827 · JANIN, Bulgarie, σ. 1130-1131, 1135 · BARKAN, Essai, σ. 32 · KIEL, *Bulgaria*, σ. 183 · για την μεταφορά σουργούνηδων κατά τον ΙΣΤ΄ αιώνα βλ. και BARKAN, Sürgünler, σ. 225.

51. DARROUZES, *Notitiae*, σ. 420 · Έκθεσις, σ. 26 · BARKAN, Sürgünler, σ. 220 · *Actes du Pantocrator*, σ. 178-179 · BARKAN, Cizye, σ. 110 · JENNINGS, *Urban Population*, σ. 43.

γματική ύπαρξή της και θεωρήθηκε πως προέκυψε από παρανόηση της Σωτηρουπόλεως.⁵² Είναι πιθανότερο πως ο Σταυρός ταυτίζεται με την Σταυρούπολη (Αφροδισιάδα), στην νοτιοδυτική Μικρά Ασία, επειδή η μητρόπολη αυτή υπήρχε κατά το πρώτο μισό του ΙΕ΄ αιώνα και το 1430 κατείχε τον θρόνο της ο Φιλόθεος. Το 1439 ο μητροπολίτης της Ησαΐας, που είχε πάρει μέρος στην Σύνοδο της Φλωρεντίας, είχε τελικά αρνηθεί να υπογράψει την Ένωση των Εκκλησιών. Αν και δεν αναφέρεται στην *Notitia* του 1500, ο μητροπολίτης της υπογράφει ένα έγγραφο το 1467.⁵³ Και η ταύτιση όμως αυτή δεν είναι ικανοποιητική επειδή προϋποθέτει πως η Σταυρούπολη αναφέρεται στο μεράτι με την μορφή Σταυρός.

Ο Σταυρός αναφέρεται εξ άλλου μαζί με την Χαλκηδόνα και θα μπορούσε να συσχετισθεί με το ομώνυμο προάστειο της ασιατικής ακτής του Βοσπόρου,⁵⁴ στο οποίο είχε εγκατασταθεί κάποιος μητροπολίτης αλλά τίποτε δεν υπάρχει που να στηρίζει αυτήν την υπόθεση.

Χαλκηδών (Halkidon). Η μητρόπολη αυτή, στην άμεση γειτνίαση της Κωνσταντινούπολης, γνωστή από τους εκκλησιαστικούς καταλόγους, αναφέρεται μόνο στο μεράτι του 1483. Επειδή όμως ο μητροπολίτης της αναφέρεται σε αρκετά έγγραφα του δεύτερου μισού του ΙΕ΄ αιώνα καθώς και του ΙΣΤ΄ επιτρέπεται να συμπεράνουμε πως η μητρόπολη συνέχιζε κανονικά την ζωή της και πως η απουσία της από το μεράτι του 1525 είναι συμπτωματική. Το 1483-1484 μητροπολίτης Χαλκηδόνας ήταν ο Ιωσήφ.⁵⁵

Νικομήδεια (Iznikmid). Κυριεύθηκε από τους Τούρκους το 1337 και στα χρόνια του ΙΔ΄ αιώνα που ακολούθησαν, ο θρόνος της άλλοτε έμενε κενός κι άλλοτε δινόταν κατά επίδοση σε κάποιον άλλο μητροπολίτη. Το 1464 μητροπολίτης Νικομηδείας ήταν ο Μακάριος, ο οποίος ίσως να άσκησε το λειτούργημά του επί πολλά χρόνια ώστε να ταυτίζεται με τον Μακάριο, που αναφέρεται σε έγγραφο του 1499.⁵⁶

52. DARROUZES, *Registre synodal*, σ. 382-383· DARROUZES, *Notitiae*, σ. 127.

53. ΖΑΧΑΡΙΑΔΟΥ, Συμβολή, σ. 205· ΣΥΡΟΠΟΥΛΟΣ, σ. 494, 524· PETIT, *Déposition*, σ. 148· πρβλ. και R. JANIN, *DHGE*, τ. III, σ. 943-944. Η Βηρινούπολη ή του Σταυρού που ήταν επισκοπή Αγκύρας αποκλείεται.

54. JANIN, *Constantinople*, σ. 489.

55. DARROUZES, *Notitiae*, σ. 419· ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ, *Ιερός Κώδιξ*, σ. 92, 128, 158· ΕΥΣΤΡΑΤΙΑΔΗΣ, σ. 46· ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *MB*, σ. 12· ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Κοσινίτσα*, σ. 20. Βλ. και Β. ΣΤΑΥΡΙΔΗΣ, *ΘΗΕ*, τ. XII, σ. 51-54· R. JANIN, *DHGE*, τ. XII, σ. 270-277.

56. DARROUZES, *Notitiae*, σ. 419· TRAPP, *Die Metropoliten*, σ. 190-192· ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *IB*, τ. IV, σ. 224-225· βλ. και ΕΥΣΤΡΑΤΙΑΔΗΣ, σ. 46.

Νίκαια (Iznik). Κυριεύθηκε από τους Τούρκους το 1331 και φαίνεται πως ο θρόνος της έμεινε κενός ως το 1355. Από τότε η διαδοχή των μητροπολιτών της φαίνεται ομαλή. Το 1467 υπήρχε μητροπολίτης. Το 1483-1484 ο μητροπολίτης Νικαίας εκπροσωπήθηκε στην Σύνοδο από τον Ιωσήφ Χαλκηδόνας. Το 1528 ο μητροπολίτης Νικαίας ονομαζόταν Αλέξιος και τον διαδέχθηκε ο Αθανάσιος, που μαρτυρείται το 1530.⁵⁷

Κύζικος (Aydinjik). Η σημαντική αυτή πόλη της Προποντίδας επέζησε ως έδρα μητρόπολης και ο μητροπολίτης της συμμετείχε σε διάφορες συνόδους, που έγιναν τα πρώτα χρόνια μετά την Άλωση. Το 1483-1484 ο μητροπολίτης ονομαζόταν Νεόφυτος και ήταν σε αυτή τη θέση ήδη από το 1474. Το 1521 σημειώθηκε μαζικός εξισλαμισμός των κτηνοτρόφων της περιοχής. Αργότερα ο μητροπολίτης εγκαταστάθηκε στην κοντινή Αρτάκη.⁵⁸

Προύσα (Bursa). Οι Οθωμανοί την κυρίεψαν το 1326 και την κατέστησαν πρωτεύουσά τους. Κατά το τέλος του ΙΔ' αιώνα η μητρόπολη βρισκόταν σε κακή κατάσταση και δόθηκε στον μητροπολίτη Νικαίας. Αργότερα αναδιοργανώθηκε και το 1467 μητροπολίτης Προύσης ήταν ο Θεόδουλος, που παρέμεινε τουλάχιστον ως το 1483-1484. Εφόσον η πόλη έγινε τουρκικό διοικητικό κέντρο ο μουσουλμανικός πληθυσμός της αυξήθηκε. Ο χριστιανικός πληθυσμός της περιλάμβανε εποίκους από την Φιλαδέλφεια, που ίσως υποχρώθηκαν να μετοικήσουν από τον Βαγιαζήτ Α', καθώς επίσης και από την πόλη Σιμάβνα της Ανατολής. Πριν από την Άλωση πάντως μαρτυρείται εκεί μια εύπορη Ορθόδοξη κοινότητα. Το 1487 υπήρχαν στην Προύσα 276 χριστιανικές οικογένειες αλλά ο αριθμός αυτός μειώθηκε εντυπωσιακά κατά τα επόμενα χρόνια ώστε το 1522 να υπάρχουν μόνο 69.⁵⁹

57. DARROUZES, *Notitiae*, σ. 419· TRAPP, *Die Metropoliten*, σ. 186-189· PETIT, *Déposition*, σ. 148· ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Μαγνησία*, σ. 652· ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ, *Ιερός Κώδιξ*, σ. 128· βλ. και ΕΥΣΤΡΑΤΙΑΔΗΣ, σ. 46· ΚΤΕΝΑΣ, *Δοχειαρίου*, σ. 106-107· *Actes de Kutlumus*, σ. 172.

58. DARROUZES, *Notitiae*, σ. 419· PETIT, *Déposition*, σ. 148· ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ, *Ιερός Κώδιξ*, σ. 92, 136· ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Μαγνησία*, σ. 652· βλ. και ΕΥΣΤΡΑΤΙΑΔΗΣ, σ. 46· επίσης Η. HUNGER, *Zwei byzantinische Urkunden der später Palaiologenzeit aus der Österreichischen Nationalbibliothek*, *BZ*, 48 (1955) 300, 303· BELDICEANU-STEINHERR, *Bithynie*, σ. 14.

59. DARROUZES, *Notitiae*, σ. 419· TRAPP, *Die Metropoliten*, σ. 187-188· βλ. παραπάνω, σ. 69· PETIT, *Déposition*, σ. 148· ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Κοσινίτσα*, σ. 20· ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ, *Ιερός Κώδιξ*, σ. 129· BELDICEANU-STEINHERR, *Bithynie*, σ. 10· Χ. Γ. ΠΑΤΡΙΝΕΛΗΣ, *Ειδήσεις για την ελληνική κοινότητα της Προύσας*, *ΔΚΜΣ*, 7 (1988-1989) 14-15, 23-24, 28.

Άγκυρα (Ankara). Η πόλη αυτή πέρασε κάτω από την οθωμανική εξουσία στα μέσα του ΙΔ' αιώνα. Η εκκλησία οργανώθηκε σύντομα και οι μητροπολίτες συμμετείχαν στις υποθέσεις του Πατριαρχείου μετά την Άλωση. Ήδη από το 1457 φαίνεται να υπάρχει μνεία μητροπολίτη. Το 1471-1472 ο Αγκύρας εκπροσωπήθηκε στην Ιερά Σύνοδο από τον ομόλογό του της Θεσσαλονίκης και αυτό επαναλήφθηκε το 1483-1484. Το 1475 ο μητροπολίτης Αγκύρας χειροτόνησε Πατριάρχη τον Ραφαήλ Α'. Ανάμεσα στα έτη 1520-1535 υπήρχαν στην Άγκυρα 277 χριστιανικές οικογένειες.⁶⁰

Αμάσεια (Amasya). Αναφέρεται μόνο στο μεράτι του 1483. Η πόλη, καθώς αποτελούσε την μόνιμη κατοικία διαφόρων Οθωμανών πριγκίπων, είχε εξελιχθεί σε πολιτικό και μορφωτικό ισλαμικό κέντρο ενώ παράλληλα διέθετε πλούτο χάρη στην παραγωγικότητά της. Δεν υπάρχουν όμως, όσο ξέρω, στοιχεία σχετικά με τον χριστιανικό της πληθυσμό κατά τον ΙΕ' αιώνα. Λίγο πριν το 1470 μητροπολίτης Αμασειάς ήταν ο Παχώμιος, που ανήκε στους ενωτικούς κύκλους και που είχε εγκαταλείψει την μητρόπολή του για να αναλάβει καθήκοντα στην μητρόπολη του Καφά. Υπάρχουν μνείες μητροπολίτη Αμασειάς το 1499 αλλά και το 1546, οι οποίες φανερώνουν πως η έδρα είχε επιζήσει. Συνεπώς η απουσία της από το δεύτερο μεράτι θα είναι συμπτωματική. Το 1523 υπήρχαν στην Αμάσεια 1.403 νοικοκυριά, το 78% από τα οποία ανήκε σε Μουσουλμάνους και το υπόλοιπο σε Ορθοδόξους, Αρμένιδες και Εβραίους.⁶¹

Σεβάστεια (Sivas). Η πόλη αυτή είχε τεράστια εμπορική σημασία ως σταυροδρόμι των καραβανιών που διέσχιζαν την Μικρά Ασία. Στο δεύτερο μισό του ΙΔ' αιώνα την είχε αναλάβει ο μητροπολίτης Καισαρείας και αργότερα είχε πρόεδρο τον μητροπολίτη Γαγγρών Γερμανό. Αναφέρεται στην Notitia του τέλους του ΙΔ' αιώνα ως 11η στην πρωτοκαθεδρία αλλά απουσιάζει από την Notitia του 1500. Το γεγονός όμως ότι αναφέρεται και στα δύο μεράτια φανερώνει πως εξακολουθούσε

60. DARROUZES, *Notitiae*, σ. 419· DARROUZES, *Asie Mineure*, σ. 37, 39· ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Μαγνησία*, σ. 652· *Actes du Pantocrator*, σ. 179· ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ, *Ιερός Κώδιξ*, σ. 128· *Ιστορία*, σ. 113· BARKAN, *Research*, σ. 170. Βλ. και G. T. DENNIS, *Official Documents of Manuel II Palaeologus, Byzantion*, 41 (1971) 52-58· πρβλ. και παραπάνω, σ. 118.

61. DARROUZES, *Notitiae*, σ. 419· ΖΑΧΑΡΙΑΔΟΥ, *Καφάς*, σ. 285-286· ΕΥΣΤΡΑΤΙΑΔΗΣ, σ. 46· ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *MB*, σ. 12· JENNINGS, *Urban Population*, σ. 37-38. Πρβλ. και Τ. Θ. ΓΡΙΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, *ΘΗΕ*, τ. II, σ. 265, με την επιφύλαξη ότι δεν μεσολαβεί χάσμα ενός αιώνα στον μητροπολιτικό κατάλογο.

να υπάρχει, προφανώς κάπως περιθωριακά, καθώς δεν υπάρχουν ενδείξεις ότι οι μητροπολίτες της συμμετείχαν στις υποθέσεις του Πατριαρχείου. Ανάμεσα στα έτη 1520-1535 υπήρχαν στην Σεβάστεια 750 χριστιανικές οικογένειες· ενδεχομένως ένα ποσοστό τους ανήκε στην Εκκλησία των Αρμενίων.⁶²

Φιλαδέλφεια (Alashehir). Αναφέρεται μόνο στο μπεράτι του 1525. Ωστόσο, όπως παρατηρήθηκε παραπάνω, πρέπει να την αναγνωρίσουμε και κάτω από το Aladjahisar, που αναφέρει σε αντίστοιχη θέση το μπεράτι του 1483. Η Φιλαδέλφεια, έκτη μητρόπολη σε πρωτοκαθεδρία σύμφωνα με την Notitia του 1500, κυριεύθηκε από τον Βαγιαζήτ Α΄ το 1390. Η μητρόπολή της σύντομα αναδιοργανώθηκε αλλά δώδεκα χρόνια αργότερα η πόλη καταστράφηκε από τα στρατεύματα του Ταμερλάνου, που εξανάγκασαν τον τότε μητροπολίτη να αλλαξοπιστήσει. Αναδιοργανώθηκε και πάλι ώστε η διαδοχή των μητροπολιτών να είναι σε γενικές γραμμές ομαλή ως το δεύτερο μισό του ΙΣΤ΄ αιώνα. Από την χρονική αυτή περίοδο και για ένα μεγάλο χρονικό διάστημα οι μητροπολίτες Φιλαδελφείας εδρεύουν στην Βενετία. Το γεγονός αυτό μαρτυρεί πως μόνο το όνομα της μητρόπολης είχε επιζήσει γιατί ο χριστιανικός πληθυσμός της πόλης είχε σημαντικά ελαττωθεί.⁶³

Αττάλεια (Atalya, Antalya). Αυτό το λιμάνι είχε μεγάλη κίνηση και εύπορους κατοίκους επειδή αποτελούσε, ως και τους νεότερους χρόνους, την κύρια πύλη γι' αυτούς που ταξίδευαν από την Αίγυπτο, την Συρία και την Κύπρο στην Μικρά Ασία και αντίστροφα. Το 1489-1490 κατοικούσαν σε ολόκληρη την περιοχή της Αττάλειας, δηλαδή στο σαντζάκι του Τεκέ, 265 περίπου μη μουσουλμανικές οικογένειες. Δεν είναι βέβαιο πως ήταν όλες ορθόδοξες, γιατί είναι γνωστό πως στην Αττάλεια κατοικούσαν επίσης Αρμένηδες και Εβραίοι. Ανάμεσα στα έτη 1520-1535 οι μη μουσουλμανικές οικογένειες στο Τεκέ γίνονται 123. Η Αττάλεια δεν αναφέρεται στην Notitia του 1500 ως έδρα μητροπολίτη. Ήδη από τα τέλη του ΙΔ΄ αιώνα η μητρόπολη αυτή αντιμετωπίζει

62. M. M. Acta, τ. I, σ. 468 και τ. II, σ. 65· DARROUZES, Asie Mineure, σ. 36, 37· DARROUZES, Notitiae, σ. 416· BARKAN, Research, σ. 170.

63. M. M. Acta, II, σ. 209-210, V, σ. 238 και VI, σ. 260· ΔΟΥΚΑΣ, σ. 161· DARROUZES, Notitiae, σ. 419· DARROUZES, Remarques, σ. 232· PETIT, Déposition, σ. 148· ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, Μαγνησία, σ. 652· Μ. ΜΑΝΟΥΣΑΚΑΣ, Η εν Βενετία Ελληνική Κοινότης και οι Μητροπολίται Φιλαδελφείας, ΕΕΒΣ, 37 (1969-1970) 170-210· Π. Γ. ΝΙΚΟΛΟΠΟΥΛΟΣ, ΘΗΕ, τ. XI, σ. 1036. Βλ. και R. E. SINKIEWICZ, Church and Society in Asia Minor in the Late Thirteenth Century : The Case of Theoleptos of Philadelphiea, Conversion and Continuity, σ. 355-354.

πολλές δυσκολίες και ενώνεται με την μητρόπολη της Πέργης, εκπροσωπείται από τον Σίδης και δίνεται κατ' επίδοσιν στον μητροπολίτη Μύρων. Γύρω στο 1438 είναι και πάλι ενωμένη με την Πέργη. Πάντως επειδή ούτε η Πέργη ούτε η Σίδη⁶⁴ αναφέρονται στην Notitia του 1500 θα πρέπει να θεωρήσουμε την Αττάλεια ως έδρα του μητροπολίτη Πισιδίας επειδή είναι βέβαιο πως κατά τους μεταγενέστερους χρόνους ο μητροπολίτης Πισιδίας κατοικούσε στην Αττάλεια, η οποία είχε λίγους Χριστιανούς κατοίκους αλλά αρκετά εύπορους για να συντηρούν τον μητροπολίτη τους. Η Πισιδία αναφέρεται στην Notitia του 1500 ως 18η στην ιεραρχία. Το 1467-1468 μαρτυρείται μητροπολίτης Πισιδίας και το 1483-1484 ο μητροπολίτης ονομαζόταν Μητροφάνης. Το 1527 αναφέρεται ο Μακάριος ως πρώην Πισιδίας.⁶⁵

Εγριντίρ (Egridir). Η κωμόπολη αυτή της αρχαίας Πισιδίας, στα εδάφη όπου κατά τον ΙΔ' αιώνα ιδρύθηκε το εμιράτο του Χαμίτ, ήταν σπουδαίος σταθμός των καραβανιών, τα οποία μετέφεραν εμπορεύματα από το λιμάνι της Αττάλειας προς το εσωτερικό της Μικράς Ασίας. Τίποτε όμως δεν είναι γνωστό σχετικά με την εκκλησιαστική της ιστορία κατά την περίοδο που μας απασχολεί. Προφανώς αναφέρεται και στα δύο μπεράτια ως έδρα κάποιου μητροπολίτη, ο οποίος στην ορολογία της Μεγάλης Εκκλησίας ήταν γνωστός με άλλο τίτλο. Σύμφωνα με όσα είναι γνωστά, ο μόνος μητροπολίτης που μπορεί να είχε την έδρα του σ' αυτή είναι ο Ικονίου, ο οποίος δεν αναφέρεται στα δύο μπεράτια. Οι μητροπολίτες Ικονίου αντιμετώπισαν διάφορες δυσκολίες προς το τέλος του ΙΔ' αιώνα. Η έδρα τους ήταν μία πόλη με έντονα ισλαμικό χαρα-

64. Η επιβίωση της μητρόπολης της Σίδης παρουσιάζει προβλήματα. Στο τέλος του ΙΔ' αιώνα το χριστιανικό ποίμνιο είχε εκλείψει και ο μητροπολίτης είχε πεθάνει. Μετά την Άλωση επέχουν τον τόπο του Σίδης διάφοροι μητροπολίτες : ο Σωζοπόλεως το 1474, ο Γεράσιμος Λακεδαιμονίας το 1483-1484, ο Ιωάσαφ των Θηβών το 1562 και ο Μακάριος Μονεμβασίας το 1570. Βλ. Μ. Μ. *Acta*, τ. II, σ. 276, 285 και τ. V, σ. 176-177· ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ, *Ιερός Κώδιξ*, σ. 92, 128· ΧΑΡΙΤΑΚΗΣ, σ. 177· μάλλον πρόκειται για τίτλο χωρίς υπόσταση.

65. BARKAN, Cizye, σ.108· BARKAN, Essai, σ. 30. DARROUZES, *Registre synodal*, σ. 377, 381, 387· DARROUZES, *Remarques*, σ. 232· ΧΑΡΙΤΑΚΗΣ, σ. 124, 203· DARROUZES, *Notitiae*, σ. 419· ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Μαγνησία*, σ. 652· ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ, *Ιερός Κώδιξ*, σ. 128· ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *MB*, σ. 7· Δ. Ε. ΔΑΝΙΗΛΟΓΛΟΥ, *Περιήγησις εις την Παμφυλίαν κατά το 1850*, Κωνσταντινούπολις 1855, σ. 168. Πρβλ. και την περιγραφή της Αττάλειας στον LEGRAND, *Zygomalas*, σ. 194-195. Το σημείωμα του Μ. Ι. Γ[ΕΔΕΩΝ], *Αποσημείωμα περί των Αρχιερέων Πισιδείας, Εκκλησιαστική Αλήθεια*, 10 (1890) 45-46, παρουσιάζει ελλείψεις σχετικά με την αρχαιότερη περίοδο.

κτήρα, η οποία, επιπλέον, είχε περάσει στην εξουσία της δυναστείας των Καραμάνογλου, των μεγάλων εχθρών των Οθωμανών. Ήταν επόμενο λοιπόν να επιζητήσουν να εγκατασταθούν σε μία πιο ήσυχη γειτονική πόλη. Το Ικόνιο αναφέρεται στην Notitia του 1500· το 1484 μητροπολίτης Ικονίου ήταν ο Αμφιλόχιος, που κατείχε την θέση ως και το 1488.⁶⁶

Λαοδίκεια (Tonguzlu, Lazkiya). Η αρχαία αυτή μικρασιατική μητρόπολη έχει στα τουρκικά διπλή ονομασία. Ο Μαροκινός περιηγητής Ibn-Battuta, που την επισκέφθηκε γύρω στο 1332, την αναφέρει με την ονομασία Ladik. Είχε τότε σημαντικό χριστιανικό πληθυσμό και πολλές Χριστιανές εργάζονταν στην βιοτεχνία υφαντών, τα οποία είχαν μεγάλη φήμη. Η πόλη αναφέρεται σε Notitia του τέλους του ΙΔ΄ αιώνα και έχει σωθεί το έγγραφο εκλογής του μητροπολίτη της Μακαρίου το 1400. Δεν αναφέρεται στην Notitia του 1500 αλλά υπάρχει μνεία του μητροπολίτη της, που πήρε μέρος σε σύνοδο το 1467-1468. Επειδή αναφέρεται και στα δύο μπεράτια επιτρέπεται να θεωρήσουμε την ύπαρξή της ως βέβαια. Αργότερα φαίνεται πως εξαφανίσθηκε. Λίγο πριν το 1536 η πόλη είχε 913 σπίτια αλλά δεν είναι γνωστό πόσα από αυτά ανήκαν σε Χριστιανούς.⁶⁷

Μίλητος (Balat, που προέρχεται από την μεσαιωνική ονομασία της πόλης Παλάτια). Η πόλη αυτή της εύφορης κοιλάδας του Μαιάνδρου καταγράφεται στους εκκλησιαστικούς καταλόγους άλλοτε ως αρχιεπισκοπή κι άλλοτε ως μητρόπολη. Όμως δεν αναφέρεται μετά τον ΙΔ΄ αιώνα και πάντως απουσιάζει από την Notitia του 1500. Ωστόσο, επειδή αναφέρεται και στα δύο μπεράτια, επιτρέπεται να θεωρήσουμε την ύπαρξή της ως βέβαια. Το 1488-1489 σ'ολόκληρο το βιλαέτι του *Menteshe*, όπου ανήκε η Μίλητος, υπήρχαν 220 περίπου χριστιανικά νοικοκυριά, τα οποία ανάμεσα στα έτη 1520-1535 ελαττώθηκαν σε 64. Ίσως τότε, με την γρήγορη συρρίκνωση του χριστιανικού πληθυσμού, να εξαφανίσθηκε και η μητρόπολη.⁶⁸

66. M. M. Acta, τ. II, σ. 1-7, 89, 169· DARROUZES, *Notitiae*, σ. 419· ΑΠΟΣΤΟΛΟ-ΠΟΥΛΟΣ, *Ιερός Κώδιξ*, σ. 136, 145· BARBARA FLEMMING, *Landschaftsgeschichte von Pamphylien, Pisidien und Lykien im Spätmittelalter*, Wiesbaden 1964, σ. 67-68· Βλ. και Z. ARIKAN, XV.-XVI. yüzyıllarda Hamit Sancağı, Σμύρνη 1988.

67. H. A. R. GIBB, The Travels of ibn Battuta a.d. 1325-1354, τ. II, σ. 425-428· DARROUZES, *Notitiae*, σ. 416· M. M. Acta, τ. II, σ. 312· PETIT, *Déposition*, σ. 148· ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, Κοσινίτσα, σ. 20· ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, Μαγνησία, σ. 652. Το λήμμα Λαοδίκεια γραμμένο από τον R. JANIN, *ΘΗΕ*, τ. VIII, σ. 121, μπορεί να θεωρείται ξεπερασμένο. FAROQHI, Urban activities, σ. 39.

68. DARROUZES, *Notitiae*, σ. 350, 389, 407, 410, 413, 417· V. LAURENT, *ΘΗΕ*, τ. VIII, σ. 1156-1158· BARKAN, Cizye, σ. 108· BARKAN, *Essai*, σ. 30.

Έφεσος (Ayasoluk, που αποτελεί παραφθορά της μεσαιωνικής ονομασίας της πόλης Άγιος Θεολόγος). Ο μητροπολίτης της σημαντικής αυτής πόλης, που διετέλεσε και μεγάλο εμπορικό κέντρο κατά τον ΙΔ΄ αιώνα, ήταν δεύτερος σε πρωτοκαθεδρία. Είναι γνωστή η ερήμωση της εκκλησίας της κατά την ίδια χρονική περίοδο χάρη στις επιστολές του μητροπολίτη Ματθαίου. Αργότερα η μητρόπολη αναδιοργανώθηκε. Το 1467-1468 ο μητροπολίτης ονομαζόταν Νεόφυτος, τον οποίον το 1483-1484 διαδέχθηκε ο λόγιος και συγγραφέας Δανιήλ, που μας άφησε μία περιήγηση των Αγίων Τόπων. Το 1522, όταν έγινε Πατριάρχης ο Ιερεμίας Α΄, μητροπολίτης Εφέσου ήταν ο Ιωσήφ, που ήταν επίσης υποψήφιος Πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως. Στην πόλη της Εφέσου κατά τον ΙΕ΄ και ΙΣΤ΄ αιώνα ο πληθυσμός ήταν μουσουλμανικός και οι Χριστιανοί αποτελούσαν μειονότητα. Το 1489-1490 στο Αϊδίν, δηλαδή στο βιλαέτι, στο οποίο ανήκε η Έφεσος, υπήρχαν 740 χριστιανικές οικογένειες αλλά ο αριθμός τους μειώθηκε και ανάμεσα στα έτη 1520-1535 υπήρχαν μόνο 451.⁶⁹

Σμύρνη (Izmir). Η σπουδαιότητα αυτή πόλη υπέφερε κατά τις αρχές του ΙΔ΄ αιώνα εξ αιτίας της τουρκικής εξάπλωσης και το 1344, όταν οι σταυροφόροι κατέλαβαν το λιμάνι της, διαιρέθηκε στα δύο. Κατά το δεύτερο μισό του ΙΔ΄ αιώνα ο μητροπολίτης Σμύρνης κατοικούσε στην Φώκαια. Γύρω στο 1415 ο Σουλτάνος Μωάμεθ Α΄ ανέθεσε την διοίκηση της Σμύρνης στον Βούλγαρο τσάρο Αλέξανδρο Σισμάνο. Μετά την Άλωση η μητρόπολη αναδιοργανώθηκε και το 1467-1468 υπήρχε εκεί μητροπολίτης, που μάλιστα βρισκόταν σε αντιδικία με τον Εφέσου εξ αιτίας της επισκοπής της Μαγνησίας. Αναφέρεται στην Notitia του 1500 η οποία επιβεβαιώνεται από τα δύο μπεράτια. Ωστόσο, η κατάσταση της μητρόπολης δεν θα ήταν καλή, όπως φαίνεται όχι μόνο από την απουσία του Σμύρνης από διάφορες συνόδους αλλά και από το γεγονός ότι ο μητροπολίτης της Μεθόδιος βρισκόταν εγκατεστημένος στην Μονή της Πάτμου το 1499. Η Σμύρνη, όπως και η Έφεσος, ανήκαν στο βιλαέτι του Αϊδίν, όπου, όπως ήδη έχει γραφεί, το 1489-1490 υπήρχαν

69. VRYONIS, Decline, σ. 343-348· DARROUZES, *Notitiae*, σ. 419· ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, Μαγνησία, σ. 652, 660· J. DARROUZES, Notes inédites de transferts episcopaux, *REB*, 40 (1982) σ. 165· ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *IB*, τ. I, σ. 346· ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ, *Ιερός Κώδιξ*, σ. 128· Z. ARIKAN, XIV-XVI. Yüzyıllarda Ayasulug, *Belleten*, 54 (1990) 140-149· BARKAN, Cizye, σ. 108· BARKAN, Essai, σ. 30. Αργότερα, το 1577, ο μητροπολίτης Εφέσου κατοικούσε στο Θύραιον (Tire)· βλ. LEGRAND, Zygomalas, σ. 197.

740 χριστιανικές οικογένειες αλλά ο αριθμός τους μειώθηκε· ανάμεσα στα έτη, 1520-1535 υπήρχαν μόνο 451.⁷⁰

Γάγγρα (Kengri). Η πόλη αυτή της Παφλαγονίας, που κυριεύθηκε από τους Οθωμανούς μαζί με την Άγκυρα στα μέσα του ΙΔ΄ αιώνα, αναφέρεται ως μητρόπολη ως το τέλος του ίδιου αιώνα. Μολονότι απουσιάζει από την Notitia του 1500, αναφέρεται και στα δύο μπεράτια, και για τον λόγο αυτό επιτρέπεται να θεωρήσουμε πως συνέχιζε την ζωή της. Μαρτυρείται ακόμα η συμμετοχή του μητροπολίτη της σε συνόδους το 1467-1468. Είναι πιθανό να αντιστοιχεί με την Νεοκαισάρεια, που αναφέρεται στην Notitia του 1500 αλλά λείπει από τα δύο μπεράτια. Η μητρόπολη της Νεοκαισαρείας προς το τέλος του ΙΔ΄ αιώνα είχε ενωθεί με την μητρόπολη Αμασειας. Αργότερα, τον ΙΖ΄ αιώνα μνημονεύεται ως ενωμένη με την μητρόπολη της Γάγγρας. Αν η ένωση αυτή έγινε κατά το δεύτερο μισό του ΙΕ΄ αιώνα, συμβιβάζεται η απουσία της Γάγγρας από την Notitia του 1500 και η παρουσία της Νεοκαισαρείας, που δεν μνημονεύεται, όσο ξέρω, από καμία άλλη πηγή. Η υπόθεση αυτή ενισχύεται από το γεγονός ότι στην Notitia του 1500 η Νεοκαισάρεια κατέχει την 15η θέση στην πρωτοκαθεδρία, ενώ στην αμέσως αρχαιότερη Notitia την 15η θέση κατέχει η μητρόπολη της Γάγγρας και η Νεοκαισάρεια κατέχει την 18η. Σε ολόκληρο το βιλαέτι της Γάγγρας υπήρχαν 538 χριστιανικές οικογένειες το 1488-1489 και ανάμεσα στα έτη 1520-1535 ελαττώθηκαν, φαίνεται, σε μόνο 81.⁷¹

Μυτιλήνη (Midili). Το νησί της Λέσβου ήταν από τα μέσα του ΙΔ΄ αιώνα κάτω από την εξουσία της οικογένειας των Gattilusi. Παρά την λατινική κυριαρχία εξακολουθούσαν να κατοικούν εκεί οι Ορθόδοξες

70. M. M. *Acta*, τ. I, σ. 445-448, τ. II, σ. 96, 105· ΔΟΥΚΑΣ, σ. 147· DARROUZES, *Notitiae*, σ. 419· ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, Μαγνησία, σ. 650-660· Χ. ΣΟΛΟΜΩΝΙΔΗΣ, *Εκκλησία της Σμύρνης*, Αθήνα 1960, σ. 164-165· πρβλ. και ΖΑΧΑΡΙΑΔΟΥ, Συμβολή, σ. 199, υποσ. 5, και σ. 205· BARKAN, Cizye, σ. 108· BARKAN, *Essai*, σ. 30.

71. Για την παλαιότερη περίοδο βλ. Π. Γ. ΝΙΚΟΛΟΠΟΥΛΟΣ, *ΘΗΕ*, τ. IV, σ. 134· DARROUZES, *Notitiae*, σ. 412, 416· M. M. *Acta*, τ. II, σ. 491-492· DARROUZES, *Asie Mineure*, σ. 36-37· J. DARROUZES, *Notes de littérature et de géographie ecclésiastiques*, *REB*, 50 (1992) 98-101· PETIT, *Déposition*, σ. 148· ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, Μαγνησία, σ. 650-660· BARKAN, Cizye, σ. 108· BARKAN, *Essai*, σ. 30. Η μνεία του μητροπολίτη το 1497 είναι ανυπόστατη καθώς η ανάγνωση Γαγγρών έχει διορθωθεί σε Ζιχνών : ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ, *Ιερός Κώδιξ*, σ. 159. Η είδηση του Μ. Ι. ΓΕΔΕΩΝ, *Πατριαρχικά Εφημερίδες*, Αθήνα [1936], σ. 78, πως η μητρόπολη της Γάγγρας ανασυστάθηκε το 1604 δεν ευσταθεί. Για την Νεοκαισάρεια βλ. DARROUZES, *Notitiae*, σ. 416, 419· R. JANIN, *ΘΗΕ*, τ. IX, σ. 401-403.

εκκλησιαστικές αρχές και να αναπτύσσουν δραστηριότητα ώστε να επιτρέπεται το συμπέρασμα πως δεν υπήρχαν σοβαρά κενά στην ιστορία των μητροπόλεων της. Η σπουδαιότερη από αυτές ήταν της Μυτιλήνης. Το 1483-1484 μητροπολίτης ήταν ο Μεθόδιος. Το νησί ήταν αρκετά πυκνοκατοικημένο και το 1489-1490 υπήρχαν σ' αυτό 5.535 χριστιανικές οικογένειες. Στις αρχές του ΙΣΤ' αιώνα ο αριθμός είχε αυξηθεί σε 7.327.⁷²

Μόλυβος (Molinos). Αναφέρεται μόνο στο μεράτι του 1483 και πρόκειται ασφαλώς για την κωμόπολη της Λέσβου, στην οποία κατοικούσε ο μητροπολίτης Μηθύμνης. Όπως ήδη αναφέρθηκε, το νησί ήταν αρκετά πυκνοκατοικημένο ώστε να έχει και δεύτερη μητρόπολη, που έζησε κάτω από τις ίδιες περίπου συνθήκες με την μητρόπολη της Μυτιλήνης. Η Μήθυμνα ήταν αρχιεπισκοπή και προβιβάσθηκε σε μητρόπολη κατά το τέλος του ΙΔ' αιώνα. Το 1483-1484 ο μητροπολίτης της ονομαζόταν Ματθαίος. Η απουσία της από το μεράτι του 1525 είναι συμπτωματική γιατί η μητρόπολη εξακολουθούσε να υπάρχει: μαρτυρείται μητροπολίτης, ο Μακάριος, το 1516 και το 1527.⁷³

Εύριπος (Egribos). Πρόκειται για την μητρόπολη της Εύβοιας, η οποία διετελέσε επί πολλά χρόνια κάτω από λατινική κατοχή και ο μητροπολίτης, μολονότι αναφέρεται, φαίνεται πως δεν κατοικούσε στην έδρα του. Το 1470, όταν την κυρίεψαν οι Οθωμανοί, αναδιοργανώθηκε η μητρόπολη και ο πρώτος της μητροπολίτης ονομαζόταν Λάζαρος. Σύμφωνα με την Notitia του 1500, ο μητροπολίτης Ευρίπου είχε πέντε επισκοπές. Το 1488-1489 κατοικούσαν στην Εύβοια 6.189 χριστιανικές οικογένειες. Στις αρχές του ΙΣΤ' αιώνα σε μία προφανώς ευρύτε-

72. DARROUZES, *Notitiae*, σ. 419· ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ, *Ιερός Κώδιξ*, σ. 128, 136, 144· Ε. Ι. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΗΣ, *ΘΗΕ*, τ. IX, σ. 271· Démétrius Cydonès *Correspondance*, εκδ. R. J. LOENERTZ, τ. I, Βατικανό 1956, σ. 167 και 173. Το 1395 ο Πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως ανέθεσε στον μητροπολίτη Μυτιλήνης αποστολή στην Μαυροβλαχία: M. M. *Acta*, τ. II, σ. 256-257. Βλ. ακόμα και R. VALENTINI, L'Egeo dopo la caduta di Costantinopoli nelle relazioni dei Gran Maestri di Rodi, *Bulletino dell'Istituto Storico Italiano per il medio evo e Archivio Muratoriano*, 51 (1936) 164-168. BARKAN, Cizye, σ. 108· BARKAN, *Essai*, σ. 32.

73. Βλ. προηγούμενη υποσημείωση. Démétrius Cydonès *Correspondance*, εκδ. R. J. LOENERTZ, τ. II, Βατικανό 1960, σ. 228-229· DARROUZES, *Notitiae*, σ. 407, 413, 420· ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ, *Ιερός Κώδιξ*, σ. 129· ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *MB*, σ. 7, 11-12· Δ. Π. ΠΑΣΧΑΛΗΣ, Μεσαιωνικών και μεταγενέστερων επιγραφών της νήσου Άνδρου συμπλήρωμα, *ΕΕΒΣ*, 6 (1929) 203.

ρη διοικητική περιοχή (vilayet) που έφερε το όνομα Egribos υπήρχαν 33.065 χριστιανικές οικογένειες.⁷⁴

Ίμβρος (Imros). Το νησί αυτό αποτέλεσε τμήμα της Βυζαντινής αυτοκρατορίας ως το τέλος της και μετά την Άλωση παραδόθηκε στους Οθωμανούς με πρωτοβουλία του άρχοντα και ιστορικού Κριτόβουλου. Συνεπώς δεν πρέπει να σημειώθηκε τότε διακοπή στην εκκλησιαστική του ιστορία. Φαίνεται πως είχε γίνει αρχιεπισκοπή στα χρόνια του Μανουήλ Β΄ Παλαιολόγου και λίγα χρόνια αργότερα μητρόπολη. Μετά την Άλωση αναφέρεται ο μητροπολίτης Δωρόθεος (1458-1464). Στις αρχές του ΙΣΤ΄ αιώνα ανήκε μαζί με την Λήμνο στην διοικητική περιφέρεια της Καλλιπόλης.⁷⁵

Λήμνος (Limnos). Το νησί αυτό αποτέλεσε τμήμα της Βυζαντινής αυτοκρατορίας ως το τέλος της. Μετά την Άλωση παραχωρήθηκε από τον Σουλτάνο στους ηγεμόνες της Λέσβου Gattilusi και στην συνέχεια στον δεσπότη Δημήτριο Παλαιολόγο. Προβιβάσθηκε σε μητρόπολη πριν από το 1430 και οι μητροπολίτες της συμμετείχαν σε διάφορες εκκλησιαστικές υποθέσεις κατά τον πρώτο αιώνα μετά την Άλωση. Προς το τέλος του ΙΕ΄ αιώνα ο χριστιανικός πληθυσμός του νησιού αριθμούσε 2.875 ψυχές.⁷⁶

Αλέξη (Aleksi). Η μητρόπολη αυτή, που αναφέρεται μόνο στο μπεράτι του 1483, παρουσιάζει κάποια δυσκολία ως προς την ταύτισή της. Μπορούμε ωστόσο να την ταυτίσουμε με την μητρόπολη της Γοθθίας, η οποία είχε επιζήσει στην Κριμαία, και να υποθέσουμε πως η ονομασία της στο τουρκικό έγγραφο αποτελεί επιβίωση του ονόματος του ηγεμόνα

74. DARROUZES, *Notitiae*, σ. 420, 421 · R. JANIN, *DHGE*, τ. 15, σ. 1421-1423 · Τ. Α. ΓΡΙΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, *ΘΗΕ*, τ. V, σ. 1072 · ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ, *Ιερός Κώδιξ*, σ. 92 · BARKAN, Cizye, σ. 102 · BARKAN, *Essai*, σ. 32. Βλ. και Δ. Ν. ΚΑΡΥΔΗΣ - Μ. ΚΙΕΛ, Σαντζάκι του Ευρίπου, 15ος-16ος αι., *Τα Τετράμηνια*, τεύχος 28-29 (Άμφισσα 1985) 1859-1903 · Ε. BALTA, Rural and Urban Population in the Sancak of Euripos in the Early 16th Century, *Αρχαίον Ευβοϊκών Μελετών*, 29 (1992) 55-185.

75. ΚΡΙΤΟΒΟΥΛΟΣ, σ. 85-87 · DARROUZES, *Notitiae*, σ. 410, 420 · Σ. ΛΑΜΠΡΟΣ, *ΝΕ*, 10 (1913) 114 · BARKAN, *Essai*, σ. 32.

76. *Actes de Dionysiou*, σ. 128, 147, 162, 189 · *Actes du Pantocrator*, σ. 174 · DARROUZES, *Notitiae*, σ. 420 · ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ, *Ιερός Κώδιξ*, σ. 158 · Ν. BELDICEANU, Structures socio-économiques à Lemnos à la fin du XVe siècle, *Turcica*, 15 (1983) 247-266. Βλ. ακόμα J. HALDON, Limnos, monastic holdings and the Byzantine state : ca. 1261-1453, *Continuity and Change*, σ. 161-215. Ωστόσο, σύμφωνα με τον SANUDO, που είναι γενικά ενημερωμένος σωστά, ο πληθυσμός της νήσου ανερχόταν σε 18.000 ψυχές : SANUDO, *Diarii*, τ. II, στ. 881.

της Αλεξίου. Ο Αλέξιος, ο “αυθέντης πόλεως Θεοδωρούς”, ή “αυθεντόπουλος” ή “αφεντίτζης”, με αφετηρία την Θεοδωρού, την κυριότερη πόλη της ηγεμονίας του, ανέπτυξε αξιόλογη δράση στην Κριμαία και συγκρούστηκε με τους Γενουάτες. Πέθανε λίγο πριν το 1447 και τον διαδέχθηκαν ο γιος του και κατόπι ο εγγονός του, και οι δυο τους σχετικά άσημοι. Η ηγεμονία του Αλεξίου, κυριεύθηκε από τους Οθωμανούς το 1475, μαζί με τις άλλες πόλεις της Κριμαίας. Η μητρόπολη της Γοτθίας, που γύρω στο 1400 είχε ένα μητροπολίτη λογιότατο, τον Ιωάννη Ολόβολο, είχε το 1483-1484, όταν εκδόθηκε το μπεράτι του Συμεών, ένα μητροπολίτη που ονομαζόταν Γρηγόριος.⁷⁷

Καφάς (Kefe). Η μητρόπολη του Καφά φαίνεται πως ιδρύθηκε κατά το πρώτο μισό του ΙΕ΄ αιώνα κάτω από συνθήκες που δεν είναι γνωστές με σαφήνεια. Μετά την τουρκική κατάκτηση της πόλης (1475) ένα τμήμα του Ορθοδόξου πληθυσμού υποχρεώθηκε να μετοικήσει στην Κωνσταντινούπολη. Το 1481 υπήρχαν στην πόλη του Καφά 6.000-7.000 Χριστιανοί, στους οποίους όμως ασφαλώς συμπεριλαμβάνονταν Αρμένιδες και Καθολικοί. Το 1488-1489 υπήρχαν στην περιοχή 2.904 χριστιανικά νοικοκυριά. Στις αρχές του ΙΣΤ΄ αιώνα σ΄ ολόκληρο το βιλαέτι του Καφά υπήρχαν 5.412 χριστιανικά νοικοκυριά.⁷⁸

Κερασούντα (Kirasuna, Kirasun). Το τοπωνυμικό στο πρώτο έγγραφο είναι δυσανάγνωστο αλλά η ανάγνωσή του καθίσταται βέβαια χάρη στο δεύτερο έγγραφο. Το αξιόλογο αυτό λιμάνι ανήκε στην αυτοκρατορία της Τραπεζούντας και προς το τέλος του ΙΔ΄ αιώνα πέρασε στην εξουσία του Σουλτάνου της Σεβαστείας. Η Κερασούντα ήταν τα παλαιά χρόνια επισκοπή Νεοκαισαρείας και προβιβάσθηκε σε μητρόπολη ήδη από τον ΙΑ΄ αιώνα. Από τότε αναγράφεται τακτικά στους εκκλησιαστικούς καταλόγους και μαρτυρείται μητροπολίτης, ο Κάλλιστος, το 1474. Το 1515 ο χριστιανικός πληθυσμός της Κερασούντας περιλάμβανε 1.000 περίπου ψυχές.⁷⁹

77. DARROUZES, *Notitiae*, σ. 420· ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ, *Ιερός Κώδιξ*, σ. 128, 136· A. A. VASILIEV, *The Goths in the Crimea*, Cambridge Mass. 1936, σ. 47-52, 97-101, 192-221, 236-237, 249-264 και πρβλ. *PLP*, αρ. 599, 21044. Βλ. ακόμα A. AGOSTO, *Nuovi reperti archivistici genovesi dell' "Officium Provisionis Romaniae" sulla la guerra di Cembalo (1434)*, *Byzantinobulgarica*, 7 (1981) 103-108.

78. DARROUZES, *Notitiae*, σ. 420· ΖΑΧΑΡΙΑΔΟΥ, Καφάς, σ. 280-292, κυρίως σ. 283· BARKAN, *Cizye*, σ. 111· BARKAN, *Essai*, σ. 32.

79. Βλ. την περιγραφή της πόλης κατά τον ΙΔ΄ αιώνα : ΟΔ. ΛΑΜΨΙΔΗΣ, *Ανδρέου Λιβαδηνού Βίος και Έργα*, Αθήνα 1975, σ. 73-75, όπου μνεία αρχιερέως. DARROUZES, *Notitiae*, σ. 420· πρβλ. Μητρ. Τραπεζούντος ΧΡΥΣΑΝΘΟΥ, *Η Εκκλησία Τραπε-*

Ρίζαιοι (Rizova, Rize). Η ανάγνωση του τοπωνυμικού στο αρχαιότερο μεπράτι παρουσιάζει δυσκολίες που ξεπερνιούνται χάρη στο μεταγενέστερο. Το Ρίζαιο ήταν κατά τον ΙΒ΄ αιώνα αρχιεπισκοπή, η οποία όμως αργότερα παύει να αναφέρεται στους εκκλησιαστικούς καταλόγους. Στο τέλος του ΙΔ΄ αιώνα έγινε μητρόπολη και αναφέρεται μητροπολίτης το 1476. Επίσης περιλαμβάνεται στην Notitia του 1500. Το 1489-1490 στην διοικητική περιφέρεια του Ριζαίου ζούσαν 13.865 χριστιανικές οικογένειες, οι οποίες αναμφίβολα μπορούσαν να στηρίξουν μία μητρόπολη. Επί πλέον, μολονότι είναι περιορισμένα τα στοιχεία σχετικά με την ιστορία του Ριζαίου, μία σημείωση σε κώδικα μας πληροφορεί ότι κατάγονταν από αυτό πρόσωπα που ασκούσαν κατά το δεύτερο μισό του ΙΕ΄ αιώνα επιρροή στις υποθέσεις της Οθωμανικής αυτοκρατορίας και του Πατριαρχείου : από το Ρίζαιο καταγόταν ο ντεφτερντάρης Δαβίδ, ο αδελφός της Χριστιανής μητέρας του μεγάλου βεζίρη Μαχμούτ πασά, ο οποίος επί πολλά χρόνια ήταν το δεύτερο σε δύναμη πρόσωπο μετά τον Σουλτάνο Μωάμεθ Β΄. Επίσης ο Δημητράκης Γουλιανός, που διετέλεσε λογοθέτης της Μεγάλης Εκκλησίας.⁸⁰

Μετά την απαρίθμηση και τον σύντομο σχολιασμό των μητροπόλεων, οι οποίες αναφέρονται στα δύο πατριαρχικά μεπράτια, μπορούν να διατυπωθούν ορισμένες παρατηρήσεις. Από τα παραπάνω προκύπτει πως τρεις μικρασιατικές μητροπόλεις, οι οποίες δεν αναφέρονται στην Notitia του 1500 και για τον λόγο αυτό θεωρούνταν ανύπαρκτες –της Μιλήτου, της Σεβάστειας και της Λαοδίκειας– συνέχιζαν την ζωή τους ανάμεσα στα έτη 1483 και 1525. Το συμπέρασμα είναι πως η Notitia του 1500 δεν μπορεί να λογίζεται ως ασφαλής βάση για μία έρευνα σχετικά με τις μητροπόλεις κατά τον πρώτο αιώνα μετά την Άλωση.

Στην Notitia του 1500 αναφέρονται δύο μικρασιατικές μητροπόλεις που απουσιάζουν και από τα δύο μεπράτια, η Καισάρεια και η Νεοκαισάρεια. Κάτω από την δεύτερη αναγνώρισα την μητρόπολη της Γάγγρας. Θα ασχοληθώ περισσότερο με την πρώτη, επειδή ύστερα από τα σχετικά με τις πόλεις, οι οποίες ήσαν έδρες μητροπολιτών, επιβάλλεται ένας σχολιασμός σχετικά με τις πόλεις, στις οποίες, φαίνεται, δεν υπήρχαν

ζούντος, Αθήνα 1933, σ. 580· ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ, *Ιερός Κώδιξ*, σ. 92· Ε. Α. ΖΑΧΑΡΙΑΔΟΥ, Trebizond and the Turks (1352-1402), *ΑΠ*, 35 (1979) 355, 357· F. M. EMECEN, XV.-XVI. asirlarda Giresun ve yöresine dâir bâzi bilgiler, *Ondokuzmayis Üniversitesi Egitim Fakültesi Dergisi*, 4 (1989) 157-166.

80. DARROUZES, *Notitiae*, σ. 156, 166, 192- 196, 418, 420· ΠΑΪΖΗ, *Ανεπίσημα*, σ. 94-97· ΣΑΚΚΕΛΙΩΝ, *ΠΒ*, σ. 310· BARKAN, *Cizye*, σ. 110.

στην πραγματικότητα μητροπολίτες αλλά εξακολουθούσαν να είναι σε χρήση οι τίτλοι τους.

Η Καισάρεια, μητρόπολη της Καππαδοκίας, με μεγάλη αίγλη, ήταν πρώτη σε πρωτοκαθεδρία από τα παλαιά χρόνια.⁸¹ Όμως, καθώς δεν αναφέρεται ούτε στο μεράτι του 1483 ούτε στο μεταγενέστερο του 1525, φανερώνεται πως δεν κατοικούσε σ' αυτήν μητροπολίτης κατά την χρονική εκείνη περίοδο. Αν, ύστερα από την διαπίστωση αυτή, αναδράμουμε στην ιστορία της, θα βρούμε την εξήγηση. Η Καισάρεια ερημώθηκε κατά τον ΙΕ' αιώνα εξ αιτίας των αδιάκοπων πολεμικών αναμετρήσεων ανάμεσα στους Οθωμανούς και τους δυνάστες του Καραμάν, οι οποίοι επι πλέον βρίσκονταν σε σύγκρουση με τους Dülkadiroğlu, τους ηγεμόνες της περιοχής του Elbistan. Έγινε οριστικά οθωμανικό έδαφος κατά την βασιλεία του Βαγιαζήτ Β'. Και πάλι όμως καταστράφηκε από τους Μαμελούκους της Αιγύπτου και από τα στρατεύματα των Σαφαβιδών της Περσίας. Ύστερα από τις κατακτήσεις της Συρίας, της Αιγύπτου και μεγάλων τμημάτων της Περσίας, που επιτελέσθηκαν κατά τα έτη 1514-1517, η Καισάρεια έπαψε να είναι παραμεθόρια πόλη και να υφίσταται επιδρομές. Κατά συνέπεια άρχισε να ανασυγκροτείται χωρίς όμως να ξαναποκτήσει την παλαιά της σπουδαιότητα. Το 1500 κατοικούσαν στην Καισάρεια 1.848 οικογένειες. Από αυτές 278 ήσαν χριστιανικές αλλά μόνο οι 60 ήσαν Ορθόδοξες. Οι υπόλοιπες ήσαν αρμένικες. Το 1523 οι Ορθόδοξες οικογένειες είχαν γίνει 64.⁸² Υπάρχει μνεία του μητροπολίτη Καισαρείας σε ορισμένα πατριαρχικά έγγραφα. Το 1471-1472 δεν υπήρχε μητροπολίτης στην Καισάρεια και ο μητροπολίτης Τραπεζούντος Δωρόθεος πήρε εντολή από την Ιερά Σύνοδο να επέχει καὶ τὸν τόπον τοῦ Καισαρείας. Το 1508 ο Μάξιμος Καισαρείας υπογράφει ένα εκκλησιαστικό έγγραφο.⁸³ Το 1544 ο μητροπολίτης Σερρών ήταν επίσης ἐπέχων τον τόπον του Καισαρείας. Λίγο πριν από το 1546 ο Πατριάρχης Διονύσιος Β' χειροτόνησε μητροπολίτη Καισαρείας τον Μητροφάνη, τον μετέπειτα Πατριάρχη. Η χειροτονία όμως έγινε όχι για να πάει ο Μητροφάνης στην μητρόπολή του αλλά για να σταλεί στην ελληνική κοινότητα της Βενετίας και, κατά μία εκδοχή, και στον Πάπα.⁸⁴ Από

81. DARROUZES, *Notitiae*, σ. 419.

82. JENNINGS, *Urban Population*, σ. 27-29· πρβλ. IRÈNE BELDICEANU-STEINHERR, *La Cappadoce à l'époque turque, Quinto Convegno Internazionale di Studio sulla Civiltà Rupestre Medioevale nel Mezzogiorno d'Italia*, Università degli Studi di Lecce, 1981, σ. 106-107.

83. *Actes du Pantocrator*, σ. 178-179· ΕΥΣΤΡΑΤΙΑΔΗΣ, σ. 47.

84. *Actes de Kutlumus*, σ. 175· ΖΑΧΑΡΙΑΔΟΥ, Διονύσιος Β', σ. 144-145.

αυτά συμπεραίνουμε πως “μητροπολίτης Καισαρείας” ήταν απλώς τίτλος, όπως ήταν απλώς τίτλος λίγο αργότερα ο “μητροπολίτης Φιλαδελφείας”. Ωστόσο, προς το τέλος του ΙΣΤ΄ αιώνα πρέπει να υπήρχε μητροπολίτης στην Καισάρεια επειδή μαρτυρείται μία διένεξή του με τον μητροπολίτη Αγκύρας σχετικά με τα χωριά του Μουσούρη.⁸⁵

Τέλος, πρέπει να παρατηρηθεί πως στα δύο μεράτια δεν αναφέρονται μητροπόλεις, των οποίων οι μητροπολίτες είναι γνωστοί από τις υπογραφές τους, ενώ παράλληλα δεν υπάρχει κανένας εμφανής λόγος που θα τους εμπόδιζε να κατοικούν πραγματικά στην έδρα τους. Ενδεικτικά μόνο αναφέρω δύο περιπτώσεις του Μελενίκου και του Ναυπάκτου και Άρτης.

Στην περιοχή του Μελενίκου υπήρχαν στο τέλος του ΙΕ΄ αιώνα περίπου 3.000 χριστιανικά νοικοκυριά και κατά την ίδια περίοδο οι μητροπολίτες του μας άφησαν την υπογραφή τους σε διάφορα εκκλησιαστικά έγγραφα.⁸⁶ Η Ναύπακτος ήταν βενετική κτήση ως το 1499 και ο μητροπολίτης της κατοικούσε συνήθως στην Άρτα, όπου το 1488-1489 υπήρχαν 1.122 χριστιανικά νοικοκυριά. Κατά το δεύτερο μισό του ΙΕ΄ αιώνα ο κατάλογος μητροπολιτών Ναυπάκτου δεν παρουσιάζει κενά.⁸⁷ Θα μπορούσε κανείς να αποδώσει την απουσία των δύο αυτών μητροπόλεων, και ενδεχομένως και μερικών άλλων, σε λόγους συμπτωματικούς. Μπορεί όμως να υπάρχουν συγκεκριμένες αιτίες, άγνωστες στην τωρινή έρευνα, που ακόμα είναι στην αρχή της.

85. Το κενό, ανάμεσα στην χρονολογία της Συνόδου της Φλωρεντίας και τον διορισμό του Μητροφάνη, φαίνεται και στην μονογραφία για τους μητροπολίτες Καισαρείας, που είναι γραμμένη στα καραμανλήδικα, από τον Ι. ΙΩΑΝΝΙΔΗ, *Καισάρεια μητροπολιτλερί βε μαλουμάτη μουτενεββια*, Ισταμπούλ 1896. ΓΕΔΕΩΝ, *Ιστορία*, σ. 311.

86. BARKAN, Cizye, σ. 45· ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ, *Ιερός Κώδιξ*, σ. 92, 144· ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Μαγνησία*, σ. 652-653.

87. BARKAN, Cizye, σ. 97· PETIT, *Déposition*, σ. 147· ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Κοσινίτσα*, σ. 20· ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Μαγνησία*, σ. 652-653.

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ

ΤΑ ΕΓΓΡΑΦΑ

I. ΤΑ ΜΠΕΡΑΤΙΑ

Παρακάτω εκδίδουμε πέντε σουλτανικά μπεράτια. Τα δύο είναι πατριαρχικά μπεράτια, για τον Συμεών Α΄ και τον Ιερεμία Α΄. Το τρίτο είναι για την τοποθέτηση επισκόπου στην Κάρπαθο. Το τέταρτο για την τοποθέτηση νέου επισκόπου στην Κασσάνδρεια ύστερα από τον θάνατο του παλαιού. Το τελευταίο μπεράτι έχει εκδοθεί για να ανανεωθεί, ύστερα από την ενθρόνιση νέου Σουλτάνου, ο διορισμός του επισκόπου της Λέρου, Καλύμνου και Αστυπάλαιας.

Berat είναι λέξη αραβική, που πολιτογραφήθηκε από πολύ παλιά στην τουρκική γλώσσα· η εξελληνισμένη μορφή της είναι μπεράτι.¹ Στην αρχή σήμαινε το διάταγμα με το οποίο ένας Μουσουλμάνος ηγεμόνας παραχωρούσε προνόμια στους μη Μουσουλμάνους υπηκόους του, δηλαδή στους *dhimmi* της επικράτειάς του, είτε σε ατομικό είτε σε συλλογικό επίπεδο. Το διάταγμα αυτό είχε κι άλλες ονομασίες : *manshur*, που πέρασε ως μουσούριο² στην μεσαιωνική ελληνική, ή *mithal*. Στους μεταγενέστερους όμως χρόνους η οθωμανική γραμματεία χρησιμοποιούσε τον όρο berat για να δηλώσει έναν ορισμένο τύπο εγγράφου, με το οποίο ο Σουλτάνος έδινε ένα αξίωμα, μεγάλο ή μικρό, σε κάποιον υπήκοό του, είτε Μουσουλμάνο είτε “άπιστο”³ και κυρίως τα έγγραφα που αυτός εξέδιδε όταν διόριζε ένα Πατριάρχη ή μητροπολίτη ή επίσκοπο. Σπανιότερα χρησιμοποιούνταν οι όροι *nishan* ή *biti*.⁴

Το μπεράτι, καθώς είναι ειδικός τύπος εγγράφου, από διπλωματική άποψη παρουσιάζει ως προς την δομή του ορισμένα τυποποιημένα χαρακτηριστικά. Ως προς το περιεχόμενό του πάλι βασίζεται στην ισλαμική νομική αντίληψη των σχέσεων ανάμεσα στον ηγεμόνα και τους υπηκόους του. Όπως είδαμε παραπάνω, δημιουργήθηκε μία μυθολογία σχετικά με την αναγνώριση των χριστιανικών κοινοτήτων κατά τα πρώτα χρόνια της ισλαμικής κατάκτησης κι επινοήθηκαν διάφορα έγγραφα

1. MORAVCSIK, *Byzantinoturcica*, τ. II, σ. 205.

2. MORAVCSIK, *Byzantinoturcica*, τ. II, σ.199.

3. L. FEKETE, *El²*, λήμμα berat.

4. INALCIK, *Patriarch*, 412-413.

με τα οποία παραχωρήθηκαν προνόμια.⁵ Παραμερίζοντας αυτό το δεδομένο μπορούμε να θεωρήσουμε ως βέβαιο πως οι Οθωμανοί ακολούθησαν ισλαμικά πρότυπα για να συντάξουν έγγραφα με παραχώρηση προνομίων. Σύμφωνα με τον Inalcik, γενικότερα ως προς τα ισλαμικά πρότυπα, το αρχαιότερο ισλαμικό έγγραφο με το οποίο παρουσιάζουν συγγένεια τα οθωμανικά πατριαρχικά μπεράτια, είναι το *mithal* που εξέδωσε το 1138 ο Αββασίδης χαλίφης Muktafi II για τον Νεστοριανό Πατριάρχη Abdisho III. Σ' αυτό ο χαλίφης, αφού επιβεβαιώσει την εκλογή του Πατριάρχη από την κοινότητά του, τον αναγνωρίζει ως αρχηγό των Νεστοριανών, απαριθμεί τα δικαιώματα που του παραχωρεί κι εγγυάται για τον σεβασμό που του οφείλουν οι κληρικοί. Σε αντάλλαγμα, πάλι, ο χαλίφης απαιτεί υπακοή και την καταβολή του κεφαλικού φόρου. Επίσης ο Inalcik συσχετίζει προς τα οθωμανικά μπεράτια το έγγραφο που εξέδωσε το 1195 ο Αγιουβίδης ηγεμόνας της Αιγύπτου Al-Malik al-Adil για τους μοναχούς της Αγίας Αικατερίνης του Σινά αναγνωρίζοντας ως ηγούμενό τους αυτόν, τον οποίο οι ίδιοι επέλεξαν, παρέχοντας εγγύηση για την ασφάλειά τους και το δικαίωμα να συνεχίσουν την ζωή τους ακολουθώντας τις ίδιες συνήθειες και έχοντας τις ίδιες φορολογικές υποχρεώσεις.⁶

Ειδικότερα, ως προς τα έγγραφα και τα λειτουργήματα μέσα στην Οθωμανική αυτοκρατορία, ο Inalcik συσχετίζει το πατριαρχικό μπεράτι με τον τύπο του εγγράφου που εξέδιδε ο Σουλτάνος προκειμένου να διορίσει αρχηγό συντεχνίας. Ο αρχηγός εκλεγόταν από τα μέλη της συντεχνίας του και κατόπι τον αναγνώριζε ο Σουλτάνος και του έδινε εξουσία πάνω στα μέλη της, την οποία θα ασκούσε σύμφωνα με παλιές συνήθειες και τον εσωτερικό κανονισμό. Αντίστοιχα ο Πατριάρχης εκλεγόταν πρώτα από την Ιερά Σύνοδο και κατόπι τον αναγνώριζε ο Σουλτάνος και του έδινε εξουσία για να διοικήσει το ποίμνιό του σύμφωνα με τις παραδοσιακές συνήθειές του.⁷

Από τα έγγραφα προκύπτει πως, για να αποκτήσει ένας ιεράρχης το μπεράτι του, όφειλε προηγουμένως να καταβάλει το πεσκέσι του στο σουλτανικό θησαυροφυλάκιο. Όταν ένας ιεράρχης αποκτούσε το μπεράτι του, φρόντιζε, όπως είναι φυσικό, να μην το αποχωρισθεί γιατί ήταν η ταυτότητά του ή το διαβατήριό του. Από την άποψη αυτή αποτελεί πρόβλημα η διάσωση ενός μπερατιού σε αρχείο ιδρύματος, με το

5. Παραπάνω, σ. 49-50, 91-92.

6. INALCIK, Patriarch, σ. 413-414.

7. INALCIK, Patriarch, σ. 419-420.

οποίο δεν είχε, απ' όσο γνωρίζουμε, καμία σχέση ο ιεράρχης για τον οποίο είχε εκδοθεί. Αποτελεί, π.χ., πρόβλημα το γεγονός ότι το μπεράτι του Ιερεμίας Α' βρέθηκε στην Μονή της Πάτμου, επειδή δεν είναι γνωστή παραμονή του σ' αυτή, ώστε να μπορεί κανείς να φαντασθεί ότι το ξέχασε. Ο τόπος και η περίπτωση του θανάτου του δεν προσφέρουν καμία εξήγηση. Όπως ξέρουμε, ο Ιερεμίας είχε ξεκινήσει, έχοντας φυσικά μαζί του και το μπεράτι του, για περιοδεία στην Βλαχία, στο διάστημα της οποίας καταστράφηκαν από πυρκαγιά τα υπάρχοντά του και μαζί τους εκκλησιαστικά έγγραφα. Κατά την επιστροφή του πέθανε στην κωμόπολη Βράτζα, κοντά στην Σόφια.⁸ Θα μπορούσε κανείς να φαντασθεί ότι κάποιος από την συνοδεία του, στα χέρια του οποίου έμειναν τα χαρτιά του νεκρού, αποσύρθηκε αργότερα στην Μονή της Πάτμου.

Για την διάσωση των μπερατιών του αρχιεπισκόπου Καρπάθου και του επισκόπου Λέρου στο αρχείο της Πάτμου προτείνονται άνετα λύσεις. Πρώτα-πρώτα είναι πιθανό οι δύο αυτοί ιεράρχες να τελείωσαν την ζωή τους ως μοναχοί. Επιπλέον η Μονή της Πάτμου ήταν το μεγάλο μοναστικό και θρησκευτικό κέντρο του νοτιοανατολικού Αιγαίου, και στο αρχείο του μπορεί να κατέληγαν διάφορα έγγραφα, οι κάτοχοι των οποίων τα θεωρούσαν διατηρητέα. Ανάλογες λύσεις προτείνονται άνετα για την διάσωση του μπερατιού του επισκόπου Κασσάνδρειας στο αρχείο της σχετικά κοντινής Μονής των Ιβήρων καθώς και για το μπεράτι του Συμεών Α', που βρέθηκε στο Βατοπέδι, δεδομένου ότι πολλοί Πατριάρχες Κωνσταντινουπόλεως κατέληγαν σε αθωνικά μοναστήρια.

Οι Σουλτάνοι εξέδιδαν μπεράτια για τους ιεράρχες και πριν από την Άλωση, καθώς μας πληροφορεί ο Μάρκος ο Ευγενικός, ο οποίος το 1440 είχε αγανακτήσει επειδή ο Σουλτάνος, ο Μουράτ Β', δεν του έδινε *αὐθεντικὸν ὄρισμὸν* για να πάει στην μητρόπολή του, την Έφεσο.⁹ Χάρη στην περιγραφή που άφησε ένας μητροπολίτης Σάμου του ΙΖ' αιώνα, γνωρίζουμε την χρήση του μπερατιού από έναν ιεράρχη, προκειμένου αυτός να αναλάβει καθήκοντα στην περιοχή του. Με την άφιξή του στην έδρα του, ο ιεράρχης έδειχνε το μπεράτι του στον καδή, ο οποίος καλούσε τους προεστούς και, αφού το διάβαζε μπροστά τους, το αντέγραφε στο κατάστιχό του. Κατόπιν πήγαιναν στην εκκλησία, όπου διαβαζόταν το έγγραφο με το οποίο ο Πατριάρχης διόριζε τον ιεράρχη. Στην συνέχεια ο ιεράρχης καθόταν στον θρόνο του και το ποίμνιο περ-

8. *Βιβλίον Ιστορικών*, σ. 445 : *ορισμοί της Εκκλησίας*: ΠΑΤΡΙΝΕΛΗΣ, Ιερεμίας Α', σ. 261-262· πρβλ και ΠΑΤΡΙΝΕΛΗΣ, *Μεγάλοι Ρήτορες*, σ. 36-37.

9. Κ. Γ. ΜΑΜΩΝΗ, *Μάρκος ο Ευγενικός, Βίος και Έργον*, Αθήνα 1954, σ. 30· πρβλ. ΙΝΑΛCΙΚ, Istanbul, σ. 237.

νούσε και του φιλούσε το χέρι ενώ αυτός ανταπέδιδε ευλογώντας. Επακολουθούσε κήρυγμα και κατόπιν οι ιερείς και οι πιστοί του έκαναν χρηματικά δώρα.¹⁰

Το αρχαιότερο γνωστό μπεράτι μητροπολίτη περιλαμβάνεται στην νομική συλλογή (kanun-name) του Μωάμεθ Β' (1451-1481) και του Βαγιαζήτ Β' (1481-1512) και αφορά σε ένα μητροπολίτη που δεν κατονομάζεται.¹¹ Το κείμενο αυτό δεν φαίνεται να αποτελεί ένα έγγραφο τελειωτικό που έχει εκδοθεί για μία συγκεκριμένη περίπτωση. Μάλλον πρόκειται για ένα τύπο εγγράφου, που υπήρχε στην σουλτανική γραμματεία, για να χρησιμοποιείται κάθε φορά που διοριζόταν ένας μητροπολίτης, αφού προηγουμένως συμπληρωνόταν το όνομά του και η έδρα της μητρόπολής του. Ο τύπος πιθανότατα ανάγεται στην περίοδο πριν από την άλωση της Κωνσταντινούπολης επειδή δεν αναφέρεται σ' αυτό ο Πατριάρχης, ενώ σε όλα τα αντίστοιχα γνωστά έγγραφα μετά το 1453 αναφέρεται συνήθως ο Πατριάρχης, για να διευκρινισθεί πως με την μεσολάβησή του τοποθετείται ο μητροπολίτης.¹²

Στον ελληνικό χώρο άλλο γνωστό μπεράτι είναι αυτό που έχει εκδοθεί για τον μητροπολίτη Λαρίσης Βησσαρίωνα το έτος 1527 και σώζεται στο πρωτότυπο στην Μονή του Δουσίκου. Το περιεχόμενό του είναι γνωστό από μία μεταγενέστερη μετάφραση που περιλαμβάνει και τους αυτοσχεδιασμούς αυτού, που την εξεπόνησε. Π.χ., στο σημείο, όπου κανονικά αναγράφεται το ποσό του πεσκεσιού, διαβάζουμε την ακατανόητη και αινιγματική φράση "δοθείσης σημειώσως του τριακοστού δευτέρου χανέ προς τον βασιλικόν μου χαζνέν".¹³ Περιμένοντας την σωστή έκδοσή του δεν θα το πάρω υπόψη στην τωρινή μου μελέτη.

Σχετικά πρόσφατα εκδόθηκε ένα μπεράτι του έτους 1582 που είχε δώσει ο Μουράτ Γ' στον μητροπολίτη Ανδρέα, ο οποίος όμως ανήκε στο Σερβικό Πατριαρχείο. Για τον λόγο αυτό το χρησιμοποιώ μόνο παρεμπιπτόντως.¹⁴

10. J. GREGORENES, *A Description of the Present State of Samos, Nicaria, Patmos and Mount Athos by Joseph Gregorenes, Archbishop of Samos now Living in London, Translated by one that knew the Author in Constantinople*, Λονδίνο 1677, σ. 33. Τα χρηματικά δώρα προς τον ιεράρχη, που αποτελούν έσοδα του ιερατείου, δεν μελετήθηκαν εδώ γιατί ανήκουν σε άλλη εποχή, κατά την οποία υπήρχε μεγάλος πληθωρισμός.

11. BELDICEANU, *Actes*, τ. I, σ. 137. Πρβλ. INALCIK, *Patriarch*, σ. 418-419.

12. Βλ. έγγραφο 9.

13. ΣΟΦΙΑΝΟΣ, *Βησσαρίων*, σ. 199-201.

14. BOŠKOV-BOJANIĆ, σ. 190, 206-207, 213.

Έχουν σωθεί πάνω από 1000 έγγραφα εκδεδομένα από τον Σουλτανό τον Μεγαλοπρεπή, στα χρόνια του οποίου ανήκει το μπεράτι του Ιερεμιά και τα μπεράτια για την Κασσάνδρεια και την Κάρπαθο. Τα έγγραφα του Σουλτάνου αυτού έχουν μελετηθεί ιδιαίτερα. Το μεγαλύτερο μέρος τους έχει καταλογογραφηθεί από τον Matuz το 1971. Έκτοτε έχουν εκδοθεί και αξιόλογες συλλογές εγγράφων του από τον Schaendlinger.¹⁵ Λίγα από αυτά είναι μπεράτια.¹⁶ μερικά όμως έχουν εκδοθεί για εκκλησιαστικά ζητήματα και, πιο συγκεκριμένα, για την Μονή του Σινά, για την Μονή των Βλαττάδων στην Θεσσαλονίκη και για τον Πατριάρχη Αλεξανδρείας σχετικά με την εκκλησία του Αγίου Σάββα και με τους Χριστιανούς της Γάζας.¹⁷ Δεν υπάρχουν πάντως ανάμεσά τους μπεράτια για την ονομασία Πατριαρχών ή ιεραρχών.

Τα δύο πατριαρχικά μπεράτια που εκδίδονται παρακάτω παρουσιάζουν ορισμένες διαφορές ως προς το περιεχόμενο των προνομίων, οι οποίες οφείλονται σε αλλαγές που επιτελέστηκαν στην οθωμανική διοίκηση. Π.χ., στο αρχαιότερο ο Πατριάρχης απαλλάσσεται από καταβολή φόρων ενώ στο μεταγενέστερο δεν αναφέρεται ένα τέτοιο προνόμιο. Άλλες αλλαγές ίσως να οφείλονται στην παγίωση των θεσμών. Π.χ. και πάλι, στο αρχαιότερο μπεράτι ο Σουλτάνος προβλέπει την δυνατότητα να παυθεί ο Πατριάρχης από την Ιερά Σύνοδο, σε περίπτωση που δεν εκτελεί σωστά τα καθήκοντά του, και στην θέση του να εκλεγεί άλλος, ενώ στο μεταγενέστερο δεν αναφέρεται τίποτε το σχετικό, ίσως επειδή είχε πια καταστεί αυτονόητο.¹⁸

Το αρχαιότερο μπεράτι περιλαμβάνει αρχαϊσμούς, ο πιο χτυπητός από τους οποίους είναι ο τίτλος του Πατριάρχη. Ο όρος Πατριάρχης δεν αποδίδεται με τον πασίγνωστο τύπο *patrik* αλλά με τον τύπο *batriyah*, που απαντά επίσης και στο ιεροδικαστικό έγγραφο του 1489. Ο τύπος αυτός, όσο ξέρω, δεν μαρτυρείται αλλά είναι πλησιέστατος στον τύπο

15. SCHAENDLINGER, *Süleyman*.

16. MATUZ, *Herrscherurkunden*, index λήμμα berat.

17. MATUZ, *Herrscherurkunden*, 29 (αρ. 37), 39 (αρ. 93), 67 (αρ. 249). Τα σχετικά με το Πατριαρχείο Αλεξανδρείας είναι γνωστά από τον κατάλογο που συνέταξε ο Λιβανέζος διδάσκαλος των παιδιών του Σουλτάνου Αβδούλ Χαμίτ Β', ο οποίος έγινε αργότερα βιβλιοθηκάριος της Πατριαρχικής Βιβλιοθήκης του Καΐρου: R. SEKALY, *Catalogue des firmans, bérats et bouyourouldis imperiaux Ottomans depuis l'année 930 de l'Hégire (1498) jusqu'à l'année 1314 (1900)*, Ανάλεκτα του Ινστιτούτου των Ανατολικών Σπουδών της Πατριαρχικής Βιβλιοθήκης Αλεξανδρείας, 9 (1960) 35-51, αρ. 1 και 2.

18. Βλ. έγγραφα 1, 7.

batriyarth, που απαντά στο έγγραφο του 1494 και είναι γνωστός από την ορολογία των Σελτζούκων της Μικράς Ασίας και των Μαμελούκων στην Αίγυπτο κατά τον ΙΔ' αιώνα.¹⁹

Ανάμεσα στα δύο μπεράτια παρουσιάζεται και μία διαφορά που απηχεί την εξέλιξη στην κρατική νοοτροπία της Οθωμανικής αυτοκρατορίας. Το έγγραφο του Βαγιαζήτ Β' είναι πολύ λιτό. Αμέσως μετά την αρχική τυπική φράση αρχίζει η απαρίθμηση των μητροπόλεων που εξαρτιόνταν από το Πατριαχείο της Κωνσταντινούπολης, από τις οποίες άλλες ήταν μέσα στην οθωμανική επικράτεια κι άλλες, όπως η Χίος ή η Κρήτη, έξω από αυτήν. Και ακολουθούν κατόπι τα διάφορα δικαιώματα καθώς και οι υποχρεώσεις. Αλλά το έγγραφο του Σουλεημάν, μετά την αρχική τυπική φράση, έχει ένα είδος προοιμίου, στο οποίο δικαιολογείται η ύπαρξη του θεσμού του Πατριάρχη: ο Πατριάρχης υπάρχει για να επιβλέπει τους Χριστιανούς που ζουν μέσα στην Οθωμανική αυτοκρατορία ως προς την τήρηση των συνηθειών τους κι επίσης για να φροντίζει να στέλνονται μητροπολίτες ή επίσκοποι σε περιοχές έξω από την αυτοκρατορία, όταν υπάρχει ανάγκη. Με σαφήνεια αναφέρεται ότι μέρη όπως η Χίος, η Κρήτη, η Ρόδος, η Βλαχία, η Μολδαβία και η Ρωσία, για να αποκτήσουν μητροπολίτη ή επίσκοπο, απευθύνονται στον Πατριάρχη, που είναι εγκατεστημένος στην θεοφρούρητη Κωνσταντινούπολη. Είναι φανερό ότι οι γραμμές αυτές έχουν γραφεί για να τονίσουν την αίγλη της οθωμανικής πρωτεύουσας και προδίδουν την επιζητούμενη μεγαλοπρέπεια που χαρακτηρίζει την εποχή του Σουλεημάν.²⁰

Το κείμενο του μπερατιού του 1525 παρουσιάζει ένα στοιχείο, που καθιστά φανερό ότι αυτό είχε ως πρότυπο ένα άλλο, αρχαιότερο, το οποίο χρησιμοποιήθηκε από την σουλτανική γραμματεία. Το στοιχείο αυτό είναι η μνεία της Ρόδου, που μας επιτρέπει να συμπεράνουμε με βεβαιότητα ότι το πρότυπο αυτό αναγόταν στην χρονική περίοδο πριν το έτος 1522. Συγκεκριμένα, ανάμεσα στις περιοχές έξω από την σουλτανική επικράτεια, που είχαν πληθυσμό κυρίως Ορθόδοξο και για τον λόγο αυτό στρέφονταν προς τον Πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως για

19. P. WITTEK, *Les Gagaouzes : Les gents de Kaykaus*, *Rocznik Orientalistyczny*, 17 (1951/53) 17 υποσ. 1 (*Ptryarhy*)· BOSWORTH, *Qalqashandi*, σ. 69, 73. Με την ευκαιρία αυτή ας σημειωθεί πως το λήμμα *patrik* στην *El²* είναι ανεπαρκέστατο.

20. Βλ. MATUZ, *Kanzleiwesen*, σ. 18-22, όπου δίνονται εξηγήσεις για τις διαφορές που παρουσιάζουν τα έγγραφα της σουλτανικής γραμματείας στα χρόνια του Σουλεημάν, όταν παραβάλλονται με αρχαιότερα ή μεταγενέστερα έγγραφα.

να αποκτήσουν ιεράρχη, αναφέρεται η Ρόδος. Το νησί όμως αυτό είχε κυριευθεί από τους Τούρκους το 1522 κι αποτελούσε το 1525, οπότε έχει εκδοθεί το μπεράτι μας, τμήμα της Οθωμανικής αυτοκρατορίας. Η μόνη εξήγηση για την μνεία της Ρόδου είναι ότι περιλαμβανόταν στο πρότυπο, το οποίο είχε μπροστά του ο γραμματικός που κατάστρωσε το έγγραφο του 1525 και ότι ο τελευταίος το αντέγραψε μηχανικά μαζί με τις άλλες Ορθόδοξες περιοχές, οι οποίες δεν αποτελούσαν τμήμα της Οθωμανικής αυτοκρατορίας. Φαίνεται πως ο τύπος εγγράφου για την ονομασία Πατριάρχη, που ήταν καταχωρημένος στην οθωμανική γραμματεία, δεν είχε υποστεί την μικροαλλαγή που απαιτούσε η κατάκτηση της Ρόδου.

II. ΤΑ ΦΙΡΜΑΝΙΑ

Firman είναι λέξη αραβική που από παλιά πέρασε στην τουρκική γλώσσα κι αργότερα στην ελληνική με τον τύπο φερμάνι. Στα μεσαιωνικά και νεότερα ελληνικά μεταφραζόταν ως ορισμός ή αυθεντικός ορισμός (αυθέντης = Σουλτάνος). Σημαίνει το διάταγμα, το οποίο ο μονάρχης και, ειδικότερα στην Οθωμανική αυτοκρατορία, ο Σουλτάνος απευθύνει σε κρατικό αξιωματούχο, π.χ., σε μπεηλέρμπεη ή σαντζάκ-μπεη ή καδή κά. Συνηθισμένα συνώνυμα που χρησιμοποιούσε η οθωμανική γραμματεία γι' αυτό τον τύπο του διατάγματος είναι *tenki*, *emr* και *hüküm*, όροι που απαντούν και σ' αυτά που εκδίδονται παρακάτω. Το φερμάνι είναι πολύ συνηθισμένος τύπος εγγράφου και τα διπλωματικά του χαρακτηριστικά έχουν μελετηθεί διεξοδικά.²¹

Και τα τρία φερμάνια που εκδίδονται παρακάτω δεν απευθύνονται σε ένα συγκεκριμένο αξιωματούχο αλλά ευρύτερα σε αξιωματούχους της Ρούμελης και του Μοριά. Η περίπτωση δεν είναι η πιο κοινή αλλά δεν είναι και σπάνια. Συγκεκριμένα, το αρχαιότερο του 1494, το οποίο εξέδωσε ο Βαγιαζήτ Β', απευθύνεται στους καδήδες της Ρούμελης και του Μοριά, το διάταγμα του 1516, το οποίο εξέδωσε ο Σελήμ Α', απευθύνεται στους καδήδες της Ρούμελης και το διάταγμα του 1525, το οποίο εξέδωσε ο Σουλεϊμάν, απευθύνεται στους σαντζάκ-μπεήδες, τους καδήδες και τους σουμπασήδες της Ρούμελης.

21. U. HEYD, *El²*, λήμμα *farman* · SCHAENDLINGER, Süleyman · πρβλ και N. H. BIEGMAN, Some Peculiarities of Firmans issued by the Ottoman Treasury in the Sixteenth Century, *ArchOnt*, 1 (1969) 9-13.

Τα δύο αρχαιότερα έχουν εκδοθεί ύστερα από διαμαρτυρία, ανήκουν δηλαδή στην κατηγορία που ο Matuz χαρακτήρισε ως *ahkam-i shikayet*.²² Είναι φανερό πως και στις δύο περιπτώσεις οι Πατριάρχες, ο Μάξιμος Δ΄ και ο Θεόληπτος Α΄, ύστερα από την διαμαρτυρία τους στον Σουλτάνο, εφοδιάσθηκαν με ένα φερμάνι, το οποίο οι ίδιοι θα έδειχναν στους καδήδες για να αρχίσει η ανάκριση που θα τους διακαίωνε. Είναι γνωστό πως ο Μάξιμος Δ΄ υποχρεώθηκε να εγκαταλείψει τον πατριαρχικό θρόνο και αποσύρθηκε στη Μονή του Βατοπεδίου.²³ Συνεπώς είναι φυσικό το φερμάνι να βρίσκεται σήμερα σ' αυτό το μοναστήρι, όπου μετέφερε το προσωπικό του αρχείο. Δεν είναι το ίδιο εύκολο να εξηγήσει κανείς γιατί το φερμάνι του Θεολήπτου βρίσκεται σήμερα στο αρχείο της Λαύρας. Ωστόσο, όπως ήδη σημειώθηκε, οι σχέσεις ανάμεσα στο Οικουμενικό Πατριαρχείο και στον Άθω ήσαν πυκνές και στενές ώστε να μην είναι παράδοξο ότι πατριαρχικά έγγραφα κατέληγαν κάποτε στα αρχεία αγιορειτικών μονών.

Το νεότερο φερμάνι, που σώζεται σε αντίγραφο, έχει εκδοθεί για διοικητική υπόθεση, όπως ήταν μία πατριαρχική περιοδεία· ανήκει δηλαδή στην κατηγορία που ο Matuz χαρακτήρισε ως *ahkam-i mühimme*.²⁴ Το αντίγραφο είναι προφανές ότι κατέληξε στο αρχείο της Μονής Σταυρονικήτα, την οποία είχε ιδρύσει ο Ιερεμίας Α΄, επειδή βρέθηκε στα χέρια του μαζί με διάφορα χαρτιά του Ιωαννικίου Α΄, που είχε ενδιάμεσα καταλάβει τον πατριαρχικό θρόνο.

Σώζεται ακόμα ένα διάταγμα του Σουλεϊμάν σχετικό με περιοδεία Πατριάρχη, και συγκεκριμένα του Πατριάρχη Ιωάσαφ Β΄ (1555-1565). Πρόκειται για αντίγραφο, που μάλιστα είναι αχρονολόγητο αλλά που απέχει πάντως χρονικά από το δικό μας τουλάχιστον τρεις δεκαετίες.²⁵ Τα δύο διατάγματα παρουσιάζουν, όπως είναι φυσικό, ομοιότητες ως προς την δομή και το πνεύμα με το οποίο έχουν συνταχθεί. Παρουσιάζουν όμως και διαφορές που προφανώς οφείλονται στο ότι το ένα έχει εκδοθεί στην αρχή και το άλλο στο τέλος της βασιλείας του Σουλεϊμάν, που διήρκεσε σαράντα έξι χρόνια, στο διάστημα των οποίων σημειώθηκαν διαφοροποιήσεις.

22. MATUZ, *Kanzleiwesen*, σ. 107-110.

23. ΓΕΔΕΩΝ, *Πίνakes*, σ. 492.

24. MATUZ, *Kanzleiwesen*, σ. 105-106.

25. INALCIK, *Patriarch*, σ. 428-431.

III. ΤΑ ΙΕΡΟΔΙΚΑΣΤΙΚΑ ΕΓΓΡΑΦΑ

Στην ισλαμική κοινωνία ο δικαστής, ο καδής, δεν είχε μόνο δικαστικά καθήκοντα. Ενεργούσε και ως συμβολαιογράφος, τελούσε γάμους, κυρίως της υψηλής τάξης, έλεγχε και επέβλεπε τις κηδεμονίες ορφανών και ανηλίκων και, το σπουδαιότερο, είχε την ευθύνη για την σωστή διοίκηση. Όταν, για οποιαδήποτε αιτία, απουσίαζε από την έδρα του, τον αντικαθιστούσε ο τοποτηρητής του (naib).²⁶

Τα έγγραφα που εξέδιδε ο καδής ονομάζονταν *hüddjet* (ελληνικά χοτζέτι, χουτζέτι, χοντζέτι) ή *sidjil* και αποτελούν ξεχωριστό διπλωματικό τύπο.²⁷

Τα δύο ιεροδικαστικά έγγραφα που εκδίδονται παρακάτω, όπως εύκολα θα διαπιστώσει ο αναγνώστης, είναι συμβολαιογραφικές πράξεις. Το αρχαιότερο έχει εκδοθεί στο ιεροδικείο Θεσσαλονίκης το 1489 κι αποτελεί στην ουσία μία απόδειξη παραλαβής του φόρου, που όφειλε ο μητροπολίτης Θεσσαλονίκης στον Πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως. Το δεύτερο, του έτους 1520, έχει εκδοθεί στο ιεροδικείο Παλατιών κι αποτελεί την επίσημη παραίτηση του ηγουμένου της Μονής της Πάτμου. Εξήγησα ήδη του λόγους στους οποίους πιθανόν οφείλεται ότι το πρώτο βρίσκεται στην αθωνική Μονή του Βατοπεδίου και το άλλο στην Μονή της Πάτμου.

IV. ΣΧΕΤΙΚΑ ΜΕ ΤΑ ΕΓΓΡΑΦΑ

Θεώρησα σκόπιμο να δώσω μεταφράσεις των εγγράφων και μάλιστα πιστές στο πρωτότυπο, όσο αυτό ήταν δυνατό. Η οθωμανική γραμματεία είχε φυσικά τις ιδιοτυπίες της που κυρίως διαφαίνονται σε διάφορες τυποποιημένες φράσεις, οι οποίες ενδεχομένως ξενίζουν κάποιον που δεν έχει εξοικείωση με τον ισλαμικό και γενικότερα με τον ανατολικό κόσμο. Αυτές οι φράσεις, με τον τρόπο που παρεμβάλλονται, καθιστούν το κείμενο πλαδαρό. Για να διευκολύνω τον αναγνώστη δίνω ορισμένες εξηγήσεις σχετικά μ' αυτές.

26. GIBB-BOWEN, τ. II, σ. 121-133.

27. KLARA HEGYI, The Terminology of the Ottoman-Turkish Judicial Documents on the Basis of the Sources from Hungary, *AcOrHung*, 38 (1965) 191-203 · V. BOŠKOV, Die hüccet-Urkunde, Diplomatische Analyse, *Studia Turcologica Memoriae Alexii Bombaci Dicata*, Νεάπολη 1982, σ. 81-87 · πρβλ. και V. DEMETRIADES, Some Observations on the Ottoman Judicial Documents (Hüccets), *Balkan Studies*, 26 (1985) 25-27.

Τα τουρκικά έγγραφα αρχίζουν πάντοτε με μία επίκληση στον Θεό που συνήθως καταγράφεται ως “αυτός”. Τα σουλτανικά διατάγματα είχαν ως προμετωπίδα τον τουρά (tuğra)²⁸ του Σουλτάνου, δηλαδή ένα είδος μονογράμματος με το όνομά του, το όνομα του πατέρα του και τίτλους που με τα χρόνια αυξάνονταν.

Όταν ο Σουλτάνος ανέφερε μέσα σε ένα έγγραφο τον πατέρα του ή κάποιον από τους προγόνους του, το όνομα του τελευταίου έπρεπε πάντοτε να συνοδεύεται από μία ευχή· π.χ., ας ευωδιάζει ο τάφος του. Όταν ο Σουλτάνος ανέφερε μέσα σε ένα έγγραφο έναν ανώτατο αξιωματούχο του, πάλι το όνομα του τελευταίου έπρεπε πάντοτε να συνοδεύεται από μια ευχή, ανάλογη με το αξίωμά του· π.χ., ας αυξηθεί η αρετή του ή ας αυξηθεί η ικανότητά του. Τέλος, όταν ο Σουλτάνος μνημόνευε ένα διάταγμά του, συνόδευε τον όρο με διάφορα επίθετα που σήμαιναν άλλοτε ότι οφείλεται σ’ αυτό υπακοή, άλλοτε ότι είχε την καλωσύνη να το εκδώσει κτλ.

Με την λέξη αυλή, που απλά σημαίνει την σουλτανική έδρα, μεταφράζονται περισσότερες από μία λέξεις γιατί το τουρκικό λεξιλόγιο είναι πλουσιότερο σε συνώνυμα αυτού του όρου, επειδή οι Οθωμανοί έχουν δανεισθεί αντίστοιχες λέξεις κι από τα περσικά κι από τα αραβικά.

Θυμίζω ακόμα πως η οθωμανική γραμματεία συχνά παρουσιάζει σύγχυση σχετικά με την ονομασία χριστιανικών ιδρυμάτων. Στα τουρκικά έγγραφα μία μονή ή μία επισκοπή μπορούν να αναφέρονται απλά ως εκκλησία (kilise) κι ένα μοναστικό μετόχι ως μοναστήρι (manastir) – πιθανώς επειδή βρίσκονταν σ’ αυτό μοναχοί και περιέκλεινε κάποιο παρεκκλήσιο.²⁹ Η σύγχυση αυτή πάντως δυσκολεύει συχνά τον μελετητή στην διάκριση ανάμεσα σε εκκλησιαστική και μοναστηριακή περιουσία.

Η πρωτεύουσα της Βυζαντινής κι αργότερα της Οθωμανικής αυτοκρατορίας αναφέρεται στα έγγραφα που εκδίδονται ως Konstantiniyye ή ως Istanbul ή και, λαϊκότερα, Islambol. Συνήθως μεταφράζεται Κωνσταντινούπολη. Ο Πατριάρχης και το Πατριαρχείο αποδίδονται ως Πατριάρχης ή Πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως – ούτε καν Κωνσταντινούπολης – επειδή αυτούς τους όρους χρησιμοποιούμε αυθόρμητα όλοι οι Έλληνες όταν αναφέρουμε αυτούς τους θεσμούς.

28. Βλ. Γλωσσάριο.

29. ΖΑΧΑΡΙΑΔΟΥ, Συμβολή, σ. 213· ZACHARIADOU, Dionysiou, σ. 21. Βλ. και το έγγραφο αρ. 9, στο οποίο η επισκοπή της Κασσανδρείας αναφέρεται ως εκκλησία.

1. Μπεράτι του Βαγιαζήτ Β'.

1483, 9-18 Απριλίου : 888, τελευταίο δεκαήμερο του Ρεμπή ουλεββέλ.

Αντίγραφο κεκυρωμένο, Άθως : Αρχείο Ιεράς Μονής Βατοπεδίου.

Διαστάσεις : 0,790 x 0,143 μ.

Φωτογραφία αρ. 1α-1δ.

Αντίγραφο του σουλτανικού και ηγεμονικού διατάγματος, που έγινε από τον φτωχό Σεράτζ γιο του Ταγίμπ, μουλά τοποτηρητή στην πόλη της Κωνσταντινούπολης. Ας τους συγχωρήσει ο Θεός.

Ο ορισμός του αυτοκρατορικού σήματος και του ευδαιμονικότατου διατάγματος – ας το προστατεύσει ο Μεγάλος Θεός ως την ημέρα της ανάστασης των νεκρών – είναι ο εξής.

Τώρα, ο κομιστής του τιμημένου μου διατάγματος, ο Συμεών έχοντας διορισθεί Πατριάρχης στην θεοφρούρητη Κωνσταντινούπολη και υπεύθυνος να παραδίδει στο ηγεμονικό μου θησαυροφυλάκιο κάθε γιορτή των Χριστιανών³⁰ 2.000 φλουριά, να έχει στην εξουσία του τον διορισμό και την παύση στα βιλαέτια Ηρακλείας, Γάνου (*Tekir-dağı*), Σηλυβρίας, Αίνου, Αδριανουπόλεως, Μηδείας, Σωζοπόλεως, Αγχιάλου, Μεσημβρίας, Βάρνας, Φιλιππουπόλεως, Σόφιας, Τιρνόβου, Σερρών, Ζίχνας, Δράμας, Θεσσαλονίκης, Βεροίας, Τρικκάλων, Αθηνών, Πόρου (*Poros*), Κορίνθου, Παλαιών Πατρών, Αρκαδίας, Μυστρά, Ιωαννίνων, Βιζύης, Αυλώνος, Σιλιστρίας, Βιδινίου, Τραπεζούντος, Σταυρού (*Istavnos*), Χαλκηδόνας, Νικομηδείας, Νικαίας, Κυζίκου (*Aydıncık*), Προύσης, Αγκύρας, Αμασειάς, Σεβαστείας (*Sivas*), Αλατζά-χισαρ,³¹ Ατταλείας, Ικονίου ; (*Eğridir*), Λαοδικείας (*Tonguzlu*), Μιλήτου (*Balat*), Εφέσου (*Ayasoluğ*), Σμύρνης, Γάγγρας, Μυτιλήνης, Μηθύμνης (*Molinos*), Αήμνου, Ίμβρου, Ευρίπου (*Eğriboz*), Χίου (*Sakiz*), Κρήτης (*Krati*), Ρόδου (*[A]rodos*), Βλαχίας (*Eflak*), Μολδαβίας (*Bogdan*), Γοτθίας (*Aleksi*), Ρωσίας, Καφά, Κερασούντος, Ριζαίου (*Rizona*).

Ο παραπάνω Πατριάρχης, ώσπου να πεθάνει, να είναι ο έγκυρος Πατριάρχης. Αλλά, αν ενεργεί αντίθετα προς τις δικές τους θρησκευτικές πρακτικές, η συνάθροιση των μητροπολιτών με σύμπνοια να

30. Η γιορτή των Χριστιανών ήταν για τους Τούρκους το Πάσχα. Ο φόρος του Πατριάρχη προς τον Σουλτάνο καταβαλλόταν του Αγίου Γεωργίου, που συνήθως συμπίπτει με τον εορτασμό του Πάσχα. Βλ. παραπάνω, σ. 85.

31. Βλ. παραπάνω, σ. 115, 116-117.

κάνει ανάκριση και, αν είναι άξιος να παυθεί, να διορισθεί Πατριάρχης κάποιος άλλος, τον οποίο να εκλέξουν.

Όσοι γίνονται μητροπολίτες και επίσκοποι προηγουμένως να δίνουν στην αυλή μου το εθιμικό δώρο, το οποίο συνήθιζαν να δίνουν στην αυλή μου. Ποτέ κανένας να μην εμποδίζει κι αποσοβεί.

Συνοπτικά, στην Δύση (Rumili) και στην Ανατολή (Anadolu), οπουδήποτε συνήθιζαν να εξουσιάζουν κατά το παρελθόν αυτοί που ήσαν Πατριάρχες, και αυτός επίσης να εξουσιάζει· και εκτός από αυτόν κανείς να μην υπεισέρχεται και να μην ανακατεύεται για το χρέος των εκκλησιών ανάμεσα στον Πατριάρχη και τους μητροπολίτες και τους παπάδες. Κανείς να μην υπεισέρχεται ανάμεσά τους και εμποδίζει οτιδήποτε κι αν κάνουν.

Να είναι στην εξουσία του οι μητροπολίτες, οι επίσκοποι, οι ηγούμενοι, οι παπάδες, καθώς και τα βακούφια, αμπέλια, κήποι, τόποι, αγιάσματα, πανηγύρια, μύλοι, που είναι προσαρτημένα σε εκκλησίες. Εκτός από τον ίδιο και από αυτούς που όρισε, κανένας Μουσουλμάνος ή άπιστος να μην παρεμβαίνει, είτε είναι από αυτή τη μεριά, είτε είναι από την άλλη μεριά,³² είτε είναι στα νησιά. Τα παραπάνω μέρη να είναι στην εξουσία του, με τον τρόπο που αναφέρθηκε.

Να παύει όποιον θέλει και στη θέση του να διορίζει όποιον θέλει στις εκκλησίες, που αναφέρθηκαν.

Αν πεθάνουν Πατριάρχες ή μητροπολίτες ή παπάδες ή Πατριάρχες ή ένας καλόγερος, και αν έχουν κάνει οποιαδήποτε διαθήκη, να γίνεται δεκτή. Κι αν από αυτούς που αναφέρθηκαν πεθάνει ένας καλόγερος ή ένας παπάς χωρίς να αφήσει κανένα κληρονόμο, σε περίπτωση που τα υπάρχοντά του είναι παραπάνω από 5.000 [άσπρα] να κατακρατούνται για μένα. Ποσό κατώτερο των 5.000 [άσπρων], να το παίρνει ο Πατριάρχης, που αναφέρθηκε, και να το νέμεται. Ως προς το ζήτημα αυτό να μην επεμβαίνει ο μεβκουφτζής.³³

Αν μια γυναίκα φύγει κρυφά από τον άνδρα της κι αν ένας άπιστος πρόκειται να χωρίσει την γυναίκα του, ή ένας άπιστος πρόκειται να παντρευθεί, στις τελετές που έχουν σύμφωνα με τις συνήθειές τους, και στις κληρονομίες των απίστων σύμφωνα με τις συνήθειές τους, κανείς να μην μεσολαβεί εκτός από τον Πατριάρχη. Χωρίς αυτόν κανένας άπιστος να μη συνάπτει γάμο σύμφωνα με τις θρησκευτικές πρακτικές

32. Η έκφραση αυτή συνηθίζεται σε πρώιμα οθωμανικά έγγραφα και σημαίνει την Δύση (Rumili) και την Ανατολή. Πρβλ. και το έγγραφο του 1462 με τα προνόμια προς τους εμπόρους της Ραγούζας : KRAELITZ, σ. 47-47.

33. Mevkufdji· βλ. Γλωσσάριο.

τους, και να μη χωρίζει, και να μη γίνεται δεκτός στην εκκλησία.

Κανείς να μην υπεισέρχεται στην κληρονομία που έκανε ο Πατριάρχης, εκτός από τον Πατριάρχη που αναφέρθηκε. Να νέμεται και αυτός με οποιοδήποτε τρόπο συνήθιζαν να νέμονται οι Πατριάρχες πριν από αυτόν.

Οι εκάστοτε καδήδες, πρέπει να παίρνουν αποφάσεις να παραδίδουν τους φόρους που συσχετίζονται με το Πατριαρχείο, οποιοδήποτε κι αν είναι στο κάθε βιλαέτι.

Κανείς να μην κάνει έναν άπιστο με τη βία Μουσουλμάνο.

Κανείς να μην ανακατεύεται στις υποθέσεις που είναι στην αρμοδιότητα του Πατριάρχη.

Να νέμεται και αυτός την εκκλησία που ονομάζεται Παμμακάριστος (*Barmakaristi*) μαζί με την περιοχή της, και τις εκκλησίες που είναι μέσα στην περιοχή της και που ονομάζονται Αγιο(ς) Γιάννης και +;ρσο;η+ ,³⁴ και τα προσαρτημένα αμπέλια και σπίτια και μύλους, με τον ίδιο τρόπο, με τον οποίον συνήθιζαν να τα νέμονται οι Πατριάρχες πριν από αυτόν και να είναι ελεύθερος και απαλλαγμένος [*muaf ve musellem*]. Αν έρχονται σιτηρά και μούστος από ένα βιλαέτι στο μοναστήρι [της Παμμακαρίστου], κι αυτά να μην πληρώνουν τελωνειακό φόρο (*gümrük*) και να είναι απαλλαγμένα.³⁵

Ο Πατριάρχης που αναφέρθηκε να μην προσκομίζει με δυσκολία τα 2.000 φλουριά που δίνονται στο ηγεμονικό μου θησαυροφυλάκιο. Ο καθένας να βοηθεί σύμφωνα με την κατάστασή του. Ως προς το ζήτημα αυτό κανένας με τον ένα ή με τον άλλο τρόπο, έτσι ή αλλιώς, να μην ανακατεύεται και να μην παρεμβαίνει.

34. Παμμακάριστος αποτελεί ελαφριά παραφθορά του Παμμακάριστος· πιθανό να ευθύνεται γι' αυτή ο αρχικός γραφέας, πιθανό ο αντιγραφείς. Η εκκλησία του Άγιου Γιάννη μπορεί να ταυτισθεί με βεβαιότητα με την Μονή του Αγίου Ιωάννου του Προδρόμου, του *έν Τρούλλω*, η οποία γειτόνευε με την Παμμακάριστο και είχε μείνει στα χέρια των Χριστιανών ίσως ως το 1578· βλ. JANIN, *Eglises*, σ. 441-442. Δυστυχώς δεν μπόρεσα να ταυτίσω την δεύτερη εκκλησία, επειδή το όνομά της έχει παραφθαρεί πολύ. Θυμίζω στον αναγνώστη που θα θελήσει να την ταυτίσει πως στα τουρκικά τα φωνήεντα δεν γράφονται πάντα. Το Πατριαρχείο, δηλαδή η Μονή της Παμμακαρίστου, μαζί με δύο ακόμα εκκλησίες, είχε αγοράσει από την μητέρα του Μαχμούτ πασά, η οποία κατέβαλε στο τουρκικό δημόσιο (το *μοιρί*) 1.000 φλουριά· ΣΑΚΚΕΛΙΩΝ, *ΠΒ*, σ. 310· αποτελούσε, δηλαδή, πλήρη ιδιοκτησία αλλά δεν γνωρίζουμε ποιού προσώπου. Η αγορά πρέπει να έγινε πριν από το 1474, δηλαδή το έτος κατά το οποίο θανατώθηκε ο Μαχμούτ πασάς.

35. Για την φορολογική απαλλαγή βλ. παραπάνω, σ. 86-87.

Ο παραπάνω Πατριάρχης είναι ο έγκυρος Πατριάρχης και το αξίωμά του δεν θα δοθεί σε κάποιον που δίνει περισσότερα.³⁶ Σύμφωνα με τους όρους αυτούς είχε και πριν δοθεί αυτοκρατορικό μου διάταγμα. Τώρα τον κάνω και πάλι τον έγκυρο Πατριάρχη,³⁷ έδωσα αυτό το αυτοκρατορικό μου διάταγμα και διέταξα. Από δώ κι εμπρός να πατριαρχεύει κατά τον τρόπο, ο οποίος αναφέρθηκε, και καθ' όσο διάστημα παραδί-δει κάθε χρόνο στο ηγεμονικό μου θησαυροφυλάκιο τα 2.000 φλουριά, τα οποία αναφέρθηκαν, να μη γίνεται παράβαση στις παραπάνω διατάξεις, να μην παρενοχλείται και να μην γίνεται παρέμβαση.

Αυτά να γνωρίζουν. Να έχουν εμπιστοσύνη στο τιμημένο μου σύμβολο.

Γράφηκε κατά το τελευταίο δεκαήμερο του Ρεμπή ουλ-εββέλ το έτος 888 [1483, 9-18 Απριλίου].

Στην κατοικία της Αδριανούπολης.

هذه صورة الحكم السلطاني و مثال الامر الخاقاني زبره الفقير سراج بن طيب المولى نيابة بدمنه قسطنطينيه عفى
عنهما

نشان همایون و مثال میمون انفذه له تعلی الی یوم یبعثون حکمی اولدر کیم شمدکیخالده دارنده
مثال شریف سیمونی محروسه استانبولده بادریاخ نصب ایدوب هرعید نصاریده
خزانة عامرمة اکی بیگ فلوری تسلیم ایلکه ملتزم اولماغین ارکلو و تکورطاغی
و سلوری و اینوز و ادرنه و مدیه و سوزه بولی و آخیولو و مسوری
و وارنه و فله و صوفیه و طرنوی و سیروز و زخنه و درامه و سلا نیک
و قره ویرییه و ترخاله و اتنه و بوروس و قوریتوس و بالیه بادره و ارقادیه
و مسستره و یانییه و ویزه و آلونیه و سلسره و ودین و طربوزن و استاوروس و
وهالکدن و ازنکید و ازنیق و آیدینجق و برسا و انقره و اماسیه و سیواس
و الاجه حصار و اطله و اکیردر و طگوزلو و بلاط و ایائلوغ و ازمیر و کنقری
و مدلی و مولنوس و لیمنوس و امروس و اغریبوس و ساقز و قره طی
و [ا]رودوس و افلاق و بغداد و الکسی و روس و کفه و کراسونه و ریزاوه
ولایتلرینک عزلی و نصیی بوتک النده اول و مزبور بادریاخ فوت
اولینجیه دک مقرر بادریاخ اول اما کندو آیتلرینه مخالف حرکت ایدرسه

36. Ο Σουλτάνος δεσμεύεται ότι δεν θα δώσει τον πατριαρχικό θρόνο σε κάποιον που θα πλειοδοτήσει σχετικά με το πεσκέσι και το χαράτζι.

37. Σαφείς μνείες στις προηγούμενες πατριαρχείες του Συμεών.

جیمعی مدره بولیدلر اتفاقیله تفتیش اولنوب عزله مستحق اولورسه
 اختیار ایلدوکلری برکمنسه داخی بادریاخ نصب اولنه هر مدره پولید
 و بسقبوس اولنه اولدن قاپومه ویروکلدوکلری پشکشی کیرو
 قاپومه ویره لر هیچ افریده کان[ینا من کان مانع و دافع اولیه فی الجمله
 روم ایلنده و اناطولییده اول دن بادریاخ اولنلر هر نره یه حکم ایده
 کلدیسه بو داخی حکم ایده و بوندن غیری کلیسالر بورجیجون بادریاخ
 و مدره بولیدلر وک و باباسلر وک اراسنه کیروب دخل ایلیمه هر نه که ادالر
 کمنسه ارالرنه کیروب مانع اولیه و مدره پولید و بسقبوسلر و غوموسلر
 و باباسلر و کلیسالره متعلق اولان وقف باغلر و باغچه لر و ییرلر
 و ایازمه لر و بنایرلر و دکرمنلر بونگ حکمنده اولا کندودن
 و نصب اتدوکی کمنسه لردن غیری مسلمانلردن و کافرلردن
 کمنسه متعرض اولیه برو یقاده اولسون و اوته یقاده اولسون و ادالرده
 اولسون ذکر اولان ییرلر اسلوب مزبور ازره حکمنده اولا کمنسه
 تعرض ایلیمه ذکر اولان کمنسه لردن کمی دلرسه چقاره و کمی دلرسه
 یرنه نصب ایلیمه و مدره پولید و باباسلر و بادریاخلر ویا بر کشش
 فوت اولمالو اولسه هر نه وصیت ایدرسه مقبول اولا و مزبورلردن
 برکشش ویا بر باباس فوت اولب کمنسه سی وار ته سی
 اولسه کندو رزقنگ بیش بیک و بیش بیکدن زیاده سی بنومچون
 ضبط ایدوب بیش بیکدن اکسوکنی مزبور بادریاخ الوب متصرف
 اولا اول بابده موقوفجی دخل ایلیمه و بر عورت ارندن قاپسه
 و بر کافر عورتنی بوشاملو اولسه ویا برکافر عورت آللو اولسه
 عادتلرنجه اولان توزکلری عادتلرنجه کافرلر مراثنه بادریاخدن
 غیری کمنسه ارالرنه کیریمه و بوندن غیری کافرلردن بر کمنسه اینلری
 ازره نکاح اتدریمه و بوشامیه و کلیسایه قویمیا و بادریاخ
 اتدوکی میراث مزبور بادریاخدن غیری کمنسه ارالرنه کیریمه و بوندن
 اول بادریاخلر هر نه متصرف اولیکلدیلریمه بو داخی متصرف اولا
 و بادریاخلغه متعلق رسومدن هر قنقی ولایتده نسنه وارسه حاکم
 الوقت اولنلر حکم ایدوب آلبوره لر و بر کافری بر کمنسه
 جبرله مسلمان اتمیلر و بادریاخه متعلق اموره کمنسه
 دخل ایلیمه و بارمقریستی نام کلیسای حدودی یله و حدودی

اچنده اولان ايو يانیس و ؟؟رصو؟ی+ نام کلیسالری و مزبورلره
 متعلق اولان باغلریله و اولریله و دکرمنلریله بوندن اول
 بادریاخ اولان کمسنه لر نجه تصرف ایده کلدیلرایسه بو داخی
 تصرف ادوب معاف <و> مسلّم اولا و بر ولایتدن مناستره ذخیره و شیر
 سنه کلسا اولداخی کومرک ویرمیوب مسلّم اولا و خزانه عامر
 ویرلان اکی بیک فلوری مزبور بادریاخ کوچ کتورمیوب هر کشی
 حاللو حالنجه یاردم ایده لر بو بابده هیچ احد بوجه من الوجوه
 نوع من الانواع دخل و تعرض دکورمیا و مزبور بادریاخ مقرر بادریاخ
 اولوب ارتق ویرن کمسنه یه ویرلیه بو شرایط مزبوره ازره
 بوندن اسبق حکم همایون ویرلش ایمش شمدکیحالده داخی مقرر
 بادریاخ ادوب بو حکم هومایونی ویردم و بیوردم که بعد الیوم
 ذکر اولان اسلوب ازره بادریاخ اولوب مادام که ذکر
 اولان اکی بیک فلوری یلده خزانه عامر تسلیم ایلیه ذکر اولان
 اموردن تجاوز اولنمیه و مزاحم اولوب تعرض دکورمیه شیله بالالر
 علامت شریف ازره اعتماد قلالر تحریراً فی اواخر ربیع الاول سنه ثمان و ثمانین
 بمقام ادرنه

2. Ιεροδικαστικό έγγραφο.

1489, 18 Ιανουαρίου : 894, 15 Σαφέρ.

Τόπος έκδοσης : Θεσσαλονίκη.

Πρωτότυπο, Άθως : Αρχείο Ιεράς Μονής Μεγίστης Λαύρας.

Διαστάσεις : 0,27 x 0,13 μ.

Φωτογραφία αρ. 2.

Έγκυρα ομολογείται κι επιβεβαιώνεται από τον φτωχό Γιαχγιά γιο του Χαμζά, του μουλά της θεοφρούρητης Θεσσαλονίκης, του τοποτηρητή του Κυρίου μας Μαχμούτ τσελεμπί, του γιου του Αχμέτ.³⁸

Το έγγραφο καταστρώθηκε και συντάχθηκε για τον ακόλουθο λόγο.

Ο Αχμέτ, που ανήκει στο δεξί τάγμα των ουλουφετζήδων³⁹ και είναι επιφορτισμένος με την συγκέντρωση των καθυστερούμενων από τους φόρους του Πατριάρχη⁴⁰ Κωνσταντινουπόλεως,⁴¹ από την 22η Απριλίου, η οποία είναι η 28η του Ρεμπή ουλ-άχρ του έτους 892 [1487] ως την 22η Απριλίου, η οποία είναι η 9η του Τζεμάζι ουλ-εββέλ του έτους 893 [1488] ομολόγησε και αναγνώρισε τα παρακάτω. Πήρα από τον μητροπολίτη Θεσσαλονίκης Μάξιμο⁴² είκοσι επτά και μισό νομίσματα φραγκικής κοπής.

Έγινε παραδεκτό με σαφή δήλωση σύμφωνα με τον ιερό νόμο και καθαρή ομολογία και εκ μέρους του παραπάνω [του Πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως] και εξακριβώθηκε· και ύστερα από αίτηση του προαναφερόμενου [του μητροπολίτη Θεσσαλονίκης] συντάχθηκε αυτό το έγγραφο και δόθηκε στο χέρι του ώστε σε ώρα ανάγκης να χρησιμεύσει ως απόδειξη.

Το γεγονός συνέβη και καταγράφηκε την 15η ημέρα του μήνα Σαφέρ του έτους 894 [18 Ιανουαρίου 1489].

38. Για το πρόσωπο αυτό βλ. ZACHARIADOU, Dionysiou, σ. 30-31 και πρβλ. *Actes du Pantocrator*, σ. 182-183.

39. Για τους ουλουφετζήδες (ulufedji) βλ. Γλωσσάριο· αποτελούσαν δύο τάγματα στην σουλτανική αυλή.

40. Του Διονυσίου Α'. Στα χρόνια του διαχειριζόταν τα οικονομικά του Πατριαρχείου ο Απόκαυκος, που είχε την δυνατότητα να στείλει ένα ουλουφετζή για την συγκέντρωση των φόρων· βλ. παραπάνω, σ. 64, 76.

41. Η Κωνσταντινούπολη αναφέρεται στο έγγραφο με το λαϊκό της όνομα, Ισλαμπόλ, παρετυμολογία που σημαίνει άφθονο Ισλάμ.

42. Ο μητροπολίτης αυτός είναι γνωστός και από άλλες πηγές· βλ. *Actes de Dionysiou*, σ. 190-193.

Μάρτυρες : Ο Γέρων Μεχμέτ τσελεμπής ο γιος του μακαρίτη Κυρίου μας Αχμέτ-πασά, ο Μουντουρλού Γιουσούφ γιος του Αμούντ, ο Κασίμ γιος του Αμπντουλλάχ ο Καλαϊτζής, ο Χαμζά γιος του Ιβάζ και ο Ισά τσελεμπής ο γιος του Γιαχγιά Μπαλή.

وصح الاقرار والتصديق عندي زبره الفقير يحيا بن حمزه المولى بمحروسه سلانك خلافة عن قبل مولانا محمود چلبى بن احمد

سبب تحرير كتاب و موجب تسطير خطاب اولدر كيم سنه اثنى و تسعين و ثمانائة ربيع الاخرنگ يگرم سكرنجى كوننده واقع اولان ابريلگ يگرم اكنجى كونندن سنه ثلث و تسعين و ثمانائة جمادى الاولينگ طقوزنجى كوننده واقع اولان ابريلگ يگرم اكنجى كونته كلنجه اسلامبول پادرياخى رسوم بقيهسنه حواله كلان ساغ بلوكدن احمد العلوفى شيله اقرار و اعتراف ايدوب ايتديكه سلانك مدره پوليدى ماقسيمودن يگرم يدى بچق سكه حسنه افرنجيه الدم قبض ائدم ديو اقرار صحيحا شرعيا اعترافا مرعيه مقبولا و مصدقا عن قبل المقرله المزبور شفاها چونكه وجه مشروح ازره طرفندن اقرار و تصديق بولندى لابد مذكور مقرله طلبيله بوثيقه بر سبيل تمسك رقم اولنوب النه ويرلدى تا كه عند الحاجة حجة ادنه وذلك جرى وحرر فى اليوم الخامس والعشره عن شهر صفر من شهر سنه اربع و تسعين و ثمانائة

شهود الحال

پير محمد چلبى بن مولانا المرحوم احمد پاشا و مودرلو يوسف بن عمود و قاسم بن عبدالله القلايى و حمزه بن عوض و عيسى چلبى بن يحيا بالى

3. Ορισμός του Βαγιαζήτ Β'.

1494, 31 Αυγούστου : 899, 29 Ζιλκαντέ.

Πρωτότυπο, Άθως : Αρχείο Ιεράς Μονής Βατοπεδίου.

Διαστάσεις : 0,473 x 0,160 μ.

Φωτογραφία αρ. 3.

Ο Θεός

*Βαγιαζήτ, γιος του Μωάμεθ-χαν, πάντοτε νικητής.**Καυχήματα των δικαστών των Μουσουλμάνων, νομοδιδάσκαλοι των διοικητών των πιστών, δικαστές των βιλαετιών της Ρούμελης και του Μοριά, ας είναι παντοτινή η αρετή τους.**Με την άφιξη της υψηλής διαταγής να γίνει γνωστό ότι : Τώρα ήλθε στην υψηλή αυλή μου ο Πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως Μάξιμος και υπέβαλε αίτηση λέγοντας “σύμφωνα με τις μάταιες θρησκευτικές πρακτικές μας,⁴³ έχουμε να παίρνουμε φόρους από τις εκκλησίες, τους μητροπολίτες και τους επισκόπους που βρίσκονται στο βιλαέτι του Μοριά”.**Τώρα ο καθένας από σας να κάνετε ανάκριση στην έδρα του καζά σας και να φροντίσετε, οι οποιοιδήποτε από τους μάταιους φόρους τους [τους οφειλόμενους] από τις εκκλησίες, τους μητροπολίτες, τους επισκόπους και τους παπάδες εξακριβωθούν, να δοθούν γρήγορα στους ανθρώπους του που έρχονται, τον Παπα-Γαβριήλ και τον Γιάννη Αργυρόπουλο⁴⁴ και να σταλούν [στον Πατριάρχη]. Στο σημείο αυτό να καταβάλετε προσπάθεια. Να δείξετε προσοχή ώσπου από τους εξακριβωμένους φόρους σε κανενός χέρι να μη μείνει ούτε ένα άσπρο (akçe) [από τα οφειλόμενα] και ώσπου να παραδοθούν γρήγορα.**Αυτά να γνωρίζετε. Να έχετε εμπιστοσύνη στο τιμημένο μου σύμβολο.**Γράφηκε την 29η ημέρα του μήνα Ζιλκαντέ του έτους 899 [1494, 31 Αυγούστου].**Στην κατοικία της Κωνσταντινούπολης.*

43. Ο γραμματικός του Σουλτάνου βάζει στο στόμα του Πατριάρχη την έκφραση *ayin-i batileleri*, την οποία χρησιμοποιούσαν οι Μουσουλμάνοι όταν ανέφεραν τις χριστιανικές συνήθειες. Για την έκφραση αυτή βλ. παραπάνω, σ. 61.

44. Βλ. παραπάνω, σ. 102-103.

هو

بايزيد بن محمد خان المظفر دانا

مفاخر قضاة المسلمين موالى ولاية المؤمنين اروم ايلى و موره ولايت قاضيلرى دام فضلهم توقيع رفيع
 واصل اوليجاق معلوم اولاك حاليآ استانبول بادريارخى ماقسيمون دركاه معلّمه
 كلوب ولايت موره ده واقع اولان كليسالرده و مدره بوليدلرده و بسقبوس لرده
 كندو آيين باطله لرمزدن اليلرومز واردر ديو عرض ايلدي
 امدى هر بريگوز تحت قضاگوزده تفتيش ايدب كوره سز
 كليسالرده و مدره بوليدلرده و بسقبوس لرده و باباس لرده
 كندولرگ رسوم باطله لرندن هرنه ظاهر اولورسا
 واران ادميوسى باباس غاوريل و ياني اركيروبلو اليويرب ارسال اده سز
 بو بابده اهتمام ايدب ظاهر اولان اليمندن كمسنه ده
 ير اقچه قومايوب اليويرماينجه اولياسز شويله بله سز علامت شريفه اعتماد اده سز
 تحريراً فى اليوم التاسع و العشرين شهر ذى القعدة سنة تسع و تسعين و ثمانائة
 بمقام قسطنطينيه

4. Ορισμός του Σελήμ Α΄.

1516, 13 Φεβρουαρίου : 922, 9 Μουχαρρέμ.

Πρωτότυπο, Άθως : Αρχείο Ιεράς Μονής Μεγίστης Λαύρας.

Διαστάσεις : 0,44 x 0,16 μ.

Φωτογραφία αρ. 4.

Ο Θεός

*Σελήμ σαχ γιος του Βαγιαζήτ χαν πάντοτε νικητής.**Τα καυχήματα των κριτών και των δικαστών, τα μεταλλεία αρετής και θεολογίας, οι καδήςδες της Ρούμελης, ας διαρκέσει η αρετή τους.**Με την άφιξη της υψηλής αυτοκρατορικής γραφής ας γίνει γνωστό ότι : Τώρα ήλθε στην υψηλή αυλή μου ο Πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως⁴⁵ και πληροφόρησε τα παρακάτω. Σε ορισμένα μέρη Μουσουλμάνοι συκοφάντησαν τους ανθρώπους μου και τους καλόγερους και τους Ορθοδόξους Χριστιανούς, οι οποίοι βρίσκονταν στη Ρούμελη για να συγκεντρώσουν τους πατριαρχικούς φόρους· σε μερικούς είπαν “γίνατε Μουσουλμάνοι”,⁴⁶ σε μερικούς “εξυβρίσατε”,⁴⁷ σε μερικούς έκαναν παρόμοιες συκοφαντίες· ορισμένοι παρουσιάσθηκαν ως μάρτυρες, ορισμένοι ως κατήγοροι και απαίτησαν [από αυτούς] να εξισλαμισθούν.⁴⁸ Και με βιαιοπραγία τους κακοποίησαν. Εξ αιτίας των βιαιοπραγιών τους αυτού του είδους καθυστερεί η συγκέντρωση των φόρων για το ηγεμονικό θησαυροφυλάκιο και αναβάλλεται.**Τώρα διατάσσω. Ο καθένας σας, αν είναι έτσι τα πράγματα στην έδρα της δικαιοδοσίας του, θα καλέσει τους αντιδίκους μαζί, θα κάνει ανάκριση και θα φροντίσει. Αν μερικοί θέλησαν να εξισλαμίσουν με την βία, αντίθετα στον ιερό νόμο, τους ανθρώπους του, τους οποίους έστειλε για να συγκεντρώσουν τους φόρους, θα τους εμποδίσετε και δεν θα αφήσετε να τους κακοποιούν αντίθετα στον ιερό νόμο. Θα επιβάλετε τάξη σ' αυτούς που κάνουν διαβολές και συκοφαντίες. Θα τιμωρήσετε αυτούς που δεν συνετίζονται. Θα στείλετε στην πύλη μου μαζί με τον αντιδικο αυτούς που επιμένουν, για να εξετασθεί η υπόθεσή τους στην*

45. Ο Θεόληπτος Α΄.

*46. Η αποστασία από το Ισλάμ θεωρείται θανάσιμο αμάρτημα. Φαίνεται πως οι Τούρκοι χρησιμοποιούσαν ως συκοφαντία εναντίον Χριστιανών το ότι είχαν ήδη εξισλαμισθεί· βλ. ΖΑΧΑΡΙΑΔΟΥ, Neomartyr, σ. 59-61.**47. Κατά λέξη “εβρίσατε το στόμα”· για την έκφραση βλ. JENNINGS, Ottoman Cyprus, σ. 100 και πρβλ. ΖΑΧΑΡΙΑΔΟΥ, Συμβολή, σ. 215-216. Για την εξύβριση του Ισλάμ βλ. Α. TURKI, Situation du “tributaire” qui insulte l’Islam, au regard de la doctrine et de la jurisprudence musulmanes, *StuIsl*, 30 (1969) 39-72.**48. Σχετικά με τον βίαιο εξισλαμισμό βλ. παραπάνω, σ. 54-55, 60-61.*

πύλη μου. Και τους ανθρώπους, που συγκεντρώνουν τους φόρους του παραπάνω [του Πατριάρχη] δεν θα αφήσετε να τους κακοποιούν για άλλες υποθέσεις χωρίς αιτία και αντίθετα στον ιερό νόμο και δεν θα αφήσετε να κάνουν βιαιοπραγίες και θα εμποδίσετε αυτούς που κάνουν. Θα γράψετε και θα αναφέρετε αυτούς που δεν συνετίζονται.

Και θα καταθέσετε αυτό το αυτοκρατορικό μου διάταγμα στα χέρια του ανθρώπου του, του Ιωσήφ.

Αυτά να γνωρίζετε. Να έχετε εμπιστοσύνη στο τιμημένο μου σύμβολο.

Γράφηκε την 9η ημέρα του μήνα Μουχαρρέμ, του αγίου, του έτους 922 [1516, 13 Φεβρουαρίου].

Στην κατοικία της Αδριανούπολης.

هو

سليم شاه خان بن بايزيد خان المظفر دانا

مفاخر القضاة و الحكام معادن الفضل و الكلام روم ابلى قاضيلرى زيد فضلهم توقيع رفيع همايون واصل اوليجاق معلوم اولاكى

حاليا استانبول بطريق دركاه معلامه كلوب بطريقلى رسومي جمع ايلمك ايچون روم ايلنده آدملمره و كشيشرله و روملره بعضى ييرلرده مسلمانلر افترا ايدوب كمسنيه مسلمان اولدوگوز و كمسنيه اغيزه سوكدوگوز ديوب و كمسنيه وجه آخرايله افترا ايدوب بعضى شاهدلر و بعضى مدعى اولوب تكليف اسلام ايدرلر و بى وجه تعدى ايدوب انجدرلر آنلروگ بواصل

تعديلرندن ميرى رسوم جمع اولنماق تاخير اولنوب قالدوردو بلدردى امدى بيوردوم كى هر بريگوز تحت قضاگزه انوگ كى اوليجاق خصمايى برابر ايدوب تفتيش ايليوب كوره سز بونگ رسوم جمعى ايچون كوندردوكى ادملرله خلاف شرع كمسنيه جبر ايله تكليف

اسلام ايتكم استرلرله منع ايدوب خلاف شرع انجدرميه سز تزوير و افترا ايدنلرى سكه سز اسلمينلروگ حقلرندن كلاسز زياده عناد ايدنلرى خصمى ايله برابر ايدوب

قاپومه كوندره سز كه قضيه لرى قاپومده كوريله و مزبورگ آليم جمع ايدن ادملرينى آخر

خصوصده كمسنيه بى وجه و بى شرع انجدرميه سز و تعدى ايدنلرى منع ايده سز

اسلمزلر ايسه يازوب بلدره سز و بو حكم همايونى آدمى ياسيف اللرنده ابقا ايده سز شويله بلا سز علامت شريفه اعتماد قلاسز تحريراً فى اليوم التاسع شهر محرم الحرام سنه اثنى و عشرين و تسعمائة

بمقام ادرنه

5. Ιεροδικαστικό έγγραφο.

1520, 7-15 Ιουλίου : 926, τελευταίο δεκαήμερο του Ρετζέπ.

Τόπος έκδοσης : Παλάτια.

Πρωτότυπο, Πάτμος, Αρχείο Ιεράς Μονής Αγίου Ιωάννου του Θεολόγου.

Διαστάσεις : 0,29 x 0,13 μ.

Φωτογραφία αρ. 5.

Γράφτηκε και επικυρώθηκε μπροστά σ' αυτόν τον φτωχό, τον Αλή τον γιο του Εμινουντίν, τον μουλά των θεοφρούρητων Παλατίων. Ας τους συγχωρήσει ο Θεός.

Το έγγραφο καταστρώθηκε και συντάχθηκε για τον ακόλουθο λόγο.

Μερικοί άπιστοι από τους μη Μουσουλμάνους υπηκόους (zimmi) του νησιού Πάτμος παρουσίασαν στο ιερό δικαστήριο (ας είναι η ευλογία του Θεού πάνω στον ιδρυτή του)⁴⁹ αυτόν που φέρει το παρόν έγγραφο, τον παπα-Γληγόρη, ηγούμενο του λαού του νησιού αυτού, και δήλωσαν προφορικά τα ακόλουθα. "Υπάρχουν αμέλειες κατά την άσκηση των καθηκόντων του ηγουμένου εκ μέρους αυτού του παπα-Γληγόρη. Δεν τον χρειαζόμαστε. Τον αποστρέφονται όλοι οι άπιστοι αυτού του νησιού. Δεν τον θέλουν."

Αφού είπαν αυτά παρουσιάσθηκαν κάτοικοι των Παλατίων, οι οποίοι πηγαινοέρχονται στο παραπάνω νησί, ο Χαμζά γιος του Ισκεντέρ, και ο Πασά-Μπαλή γιος του Αμπντουλλάχ, και ο Δημήτρης γιος του Ταρακτσή,⁵⁰ και ο παπα-Νικόλα γιος του Τσιφτισή⁵¹ και είπαν τα ακόλουθα. "Πραγματικά, οι άπιστοι του νησιού αυτού αποστρέφονται τον ηγούμενο αυτό, τον παπα-Γληγόρη. Δεν τον θέλουν".

Όταν έδωσαν αυτή την πληροφορία ο παπα-Γληγόρης αυτοπροαίρετα και εκούσια είπε : "Εγκαταλείπω το αξίωμα του ηγουμένου. Παραιτούμαι και με την θέλησή μου αποχωρώ."

Αφού είναι έτσι και σύμφωνα με όσα συνέβησαν συντάχθηκε αυτό το έγγραφο ύστερα από αίτηση και δόθηκε στο χέρι αυτού που ζήτησε για να χρησιμοποιηθεί σε περίπτωση ανάγκης. Έγινε στο τελευταίο δεκαήμερο του μήνα Ρετζέπ, του τιμημένου, του έτους 926 [1520, 7-15 Ιουλίου].

Μάρτυρες : Γιαγμούρ γιος του Αμπντουλλάχ, Σουλέ γιος του Γιου-

49. Ο προφήτης Μωάμεθ.

50. Tarakdji σημαίνει τον κατασκευαστή χτενιών.

51. Çiftçi σημαίνει τον κάτοχο çift, δηλαδή τεμαχίου γης διαστάσεων ζευγαρίου.

νούς, Γιουσούφ γιος του Καραγκιόζ, Μουσταφά γιος του Ντερβίς, Ιβάζ-
Φακίχ γιος του Ισμαήλ, Χαϊντάρ γιος του Σερβέρ.

المحرر فيه مقرر عندى هذه الفقير على ابن امين الدين المولى بمحروسه
بلاط عفا عنهما العافى

سبب تحرير كتاب قلم و داعى تسطير خطاب رقم
اولدرکه جزیره بطنوس ذمیلندن بعض کفره جزیره
مزبوره خلقتنه غمنوس اولان اشبو حامل الوثیقه
بابا لکوری مجلس شرعه صلی الله علی بانیه احضار ادب
شویله تقریر کلام قلوب ایتدلر که مذکور بابا لکورینگ غمنوس
لق خدماتنده تقصیراتی وارد مذکوری بزه کرکمز
ذکر اولان جزیره نگ جمیع کفره سی مزبور دن اعراض اتمشلردر
استمزلر ددکلرنده جزیره مزبوره یه وارب کلنلردن
بلاط جماعتندن حمزه بن اسکندر و پاشا بالی بن عبدالله
و دمتری بن طراقجی و پاپا نقوله بن جفتجی حاضرین اولب
ایتدلرکه فی الواقع جزیره مزکوره کافرلری غمنوس
اولان مذکور بابا لکوریدن اعراض اتمشلر در استمزلر دیو
خبر ویردکلرنده مزبور بابا لکوری دخی بالطوع و الرضا
ذکر اولان غمنوسلفی براغب فراغت اتمدم حسن احتیارمله
وازکلدم ددی ایله اولسه ماجرانگ وقوعی اوزره
بو وثیقه بالطلب رقم اولنوب طالبی یدنده وضع اولندی
لدى الحاجة مذکر حال اولا جرى ذلك فى اواخر رجب
المرجب من شهور سنة ست و عشرين و تسعمائة

شهود الحال

یاغمو ر بن عبد الله و سوله بن یونس و یوسف بن قره کوز
و مصطفی بن درویش و عوض فقه بن اسماعیل و حیدر بن سرور

6. Ορισμός του Σουλεημάν του Μεγαλοπρεπούς.

1525, 10 Ιανουαρίου : 931, 15, Ρεμπή ουλ-εββέλ.

Κεκυρωμένο αντίγραφο, Άθως : Αρχείο Ιεράς Μονής Σταυρονικήτα.

Διαστάσεις : 0,430 x 0,168 μ.

Φωτογραφία αρ. 6.

Το αντίγραφο του τιμημένου σουλτανικού διατάγματος έγινε από το πρωτότυπο και γράφηκε από τον φτωχό Γιουσούφ γιο του Αμπντ ουλ-Κερίμ, τον τοποτηρητή μουλά των Σερρών.

Τα καυχήματα των ηγεμόνων και των μεγάλων, οι αρχηγοί των εξόχων και των επιφανών, οι κάτοχοι δύναμης και σεβασμού, οι σαντζάκ-μπεήδες της Ρούμελης – ας διαρκεί η δόξα τους – και τα καυχήματα των κριτών και των δικαστών, τα μεταλλεία αρετής και θεολογίας, οι καδήδες της Ρούμελης, ας διαρκεί η αρετή τους και οι σουμπασήδες και οι άνθρωποι, οι οποίοι τους αντικαθιστούν εκεί, ας αυξάνεται η δύναμή τους.

Με την άφιξη της υψηλής αυτοκρατορικής γραφής ας γίνει γνωστό ότι: Τώρα, επειδή ο Πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως⁵² θα κατευθυνθεί προσωπικά για να συγκεντρώσει τους φόρους που υπάρχουν στην μεριά της Ρούμελης, διατάσσω τα ακόλουθα.

Ο καθένας, όταν φθάσει στην έδρα της δικαιοδοσίας σας ο ίδιος ή άνθρωπός του μαζί με το τιμημένο μου διάταγμα, θα κάνετε ανακρίσεις με τον κατάλληλο τρόπο και θα φροντίσετε. Να διατάξετε και να φροντίσετε να δοθεί στο ακέραιο οτιδήποτε που, σύμφωνα με τις μάταιες θρησκευτικές πρακτικές τους, οφείλεται [στον Πατριάρχη] από τους μητροπολίτες, τους επισκόπους, τους παπάδες, τους καλόγερους και τους ηγουμένους.

Να βάλετε να πουληθούν τα υπάρχοντα και τα πράγματα αυτών που με προφάσεις αναβάλλουν και να φροντίσετε να δοθεί [το οφειλόμενο ποσό]. Τα έσοδα που θα συγκεντρώσει ο παραπάνω [Πατριάρχης] έχουν σχέση με το δημόσιο ταμείο (*miri*). Στο σημείο αυτό θα καταβάλετε πλήρη προσπάθεια και θα επιμεληθείτε το σύνολο.

Δεν θα αφήσετε να παίρνουν οι ταχυδρόμοι (*ulak*) και άλλοι⁵³ τα

52. Πιθανότατα ο Ιωαννίκιος Α΄· βλ. παραπάνω, σ. 154 καθώς και ΠΑΤΡΙΝΕΛΗΣ, Ιερεμίας Α΄, σ. 249-262. Σχετικά με τις περιοδείες του Πατριάρχη βλ. παραπάνω, σ. 102-103.

53. Οι ταχυδρόμοι (*ulak*) είχαν δικαίωμα να επιτάσσουν άλογα για να εκτελούν ταχύτερα τις υπηρεσίες τους. Έκαναν κατάχρηση αυτού του δικαιώματος με αποτέλεσμα να στιγματίζεται η τυραννική υπηρεσία τους στα μέσα του ΙΣΤ΄ αιώνα· βλ. B. LEWIS, *Ottoman Observers of Ottoman Decline, Islamic Studies*, 1 (1962) 71-72. Πρβλ. επίσης παραπάνω, σ. 81.

άλογα και τα υποζύγια του ίδιου και των ανθρώπων του, στο πήγαινε και στο έλα, στους δρόμους, στα καταλύματα, στους σταθμούς. Θα εμποδίσετε αυτούς που θέλουν να τα πάρουν και θα τιμωρήσετε αυτούς που δεν υπακούουν.

Θα τον βοηθήσετε να περάσει από τις στενωπούς και τα επικίνδυνα μέρη με τις καλύτερες συνθήκες ώστε να μη γίνει ζημιά στα πράγματα. Σε περίπτωση που γίνει ζημιά, να αποζημιωθεί από αυτόν, στην έδρα της δικαιοδοσίας του οποίου έγινε.

Να φροντίσετε ο Πατριάρχης, χωρίς ολιγωρία και γρήγορα, να συγκεντρώσει τους φόρους αυτού του έτους και τα καθυστερούμενα των φόρων του περασμένου έτους, να τους φέρει και να τους παραδώσει στο ηγεμονικό μου θησαυροφυλάκιο.

Οι σαντζάκ-μπέηδες και οι καδήδες, να φροντίσετε, όταν έλθει ο Πατριάρχης ή οι άνθρωποί του, κατά το έργο της συγκέντρωσης των νομίμων φόρων, των εθιμικών φόρων, της δεκάτης και των άλλων, οι οποίοι υπάρχουν σύμφωνα με τις καθιερωμένες συνήθειες των θρησκευτικών πρακτικών τους· και, όπως πρέπει, να βοηθήσετε, κατά την εύρεση και προσαγωγή των χρεοφειλετών και αυτών από τους οποίους θα εισπραχθούν οι φόροι και οι εθιμικοί φόροι, και να δοθούν [οι φόροι]. Δεν θα αφήσετε ούτε ένα άσπρο ως καθυστερούμενο. Αλλά να μη βιαιοπραγήσουν αντίθετα στο νόμο (*kanun*), ο οποίος εφαρμόζόταν.⁵⁴

Οι επίσκοποι και οι παπάδες εναντιώνονται λέγοντας “έχουμε προθεσμία· απομένουν δέκα ή δεκαπέντε μέρες ή και ένας μήνας ώσπου να συμπληρωθεί ο χρόνος [για την καταβολή των φόρων]” δεν θα αφήσετε να γίνονται τέτοιες δικαιολογίες και θα συγκεντρώσετε τα χρέη τους.

Κανείς να μην εμποδίσει τον Πατριάρχη, που αναφέρθηκε, στην παρπάνω επικράτεια [την Ρούμελη] αν φανερωθεί σφάλμα κάποιου από τους μητροπολίτες, τους επισκόπους και από τους άλλους, και πρόκειται [ο Πατριάρχης] να τον παύσει.

Αυτά να γνωρίζετε. Να έχετε εμπιστοσύνη στο τιμημένο μου σύμβολο.

Γράφηκε την δέκατη πέμπτη μέρα του μήνα Ρεμπή ουλ-εββέλ του έτους 931 [1525, 10 Ιανουαρίου].

Στην κατοικία της Κωνσταντινούπολης.

54. Πιθανή αναφορά στην προγενέστερη βυζαντινή νομοθεσία.

هذه صورة حكم الشريف السلطاني اخر من عن اصلها وانا الفقير يوسف بن
عبدالكريم المولى بسيروز خلافة

مفاخرالامراء الكرام مراجع الكبراء الفخام ذو القدر و الاخترام روم ايلى سنجاغى بكلى دام عزهم و مفاخرالقضاة
و الحكام معدن الفضائل و الكلام روم ايلى قاضيلرى دام فضلهم و سوباشيلري و يرلرينه دران ادملري
زيد قدرهم توقيع رفيع همايون واصل اوليجق معلوم ولا كم حاليا استانبول بطريقتى روم ايلى
جانبنده اولان اليملرين جمع اتمكه متوجه اولدوغى اجلدن بيوردم كى حكم شريفمله كندوسى ويا ادميسى
هر قنقكزگ تحت حكومتنه واصل اولرسه اوگات وجهله تفتيش ادوب كوره سز مدره بوليدلردن و پسقويسلردن
و پاپاسلردن و كشلردن و غومونسلردن ايبن باطله لرى ازره متوجه اولان هر نه ايسه حكم ادوب
بيقصور اليويره سز تعلل ايدنلروگ رزقلىردن واسبابلردن صاتدروب اليويرسز و مذكورگ
جمع اتدكى محصولى ميرى يه متعلقدر اول باده تمام مقيد اولوب اهتمام كلى اده سز ويوللرده
و قوناقلرده و منازلده وارنده و كلشده كندونگ و ادملرينگ اتلرين و باركيولرين اولاغه و غيرهه
الدرميه سز المى استيانلرى منع ادوب ممنوع اوليانلرگ حقندن كله سز و دريندلرده و مخوف
يرلردن احسن وجهله كچوره سز كى ماله ضرر كللو اوليه شويله كى ضرر گله هر قنقكزگ تحت قضاينده واقع
اولوريسه اگا تضمين اولنور و بطريق دخى اهمال اتميوب بو ييلگ اليملرين و كچمش ييلگ باقيلرين
تعجيل ايلدن جمع ادوب و كتوردوب خزانه عامره مه تسليم ايليه سز كه سنجاقبكلى و قاضيلرى مذكور
بطريق

ويا ادملرى واروب كندولرگ اينلرين اوليكلان عادتلى ازره واقع اولان حقوقدن و رسومدن
و اعشاردن و غيردن اولانن جمع اتمكه مباشرت اتدكده بورجولرين و اليملرين و رسوم الناجق
كمنسه لرين احضار اتدروب بولدرمكده و اليويرمكده كركى كى معاونت ايدة سز بر اقچه باقى
قودرميه سز اما اوليكلان قانونه مخالف تعدي ايلميه لر پسقويسلر و پاپاسلر بزوم وعده مز اتمام
اولغه اون و اون بش كون وياخود برآي قلمش درديو عنادايدرلرايمش اول اصل بهانه اتدريميوب
بورجولرين تحصيل ايدة سز و مزبور بطريق ولايت مزبورده اولان مدره بوليدلردن و پسقويسلردن
و غيريدن كمنسه نك كناهى ظاهر اولوب اخراج اوللو اولدقده كمنسه مانع اوليه شويله بلاسز
علامت شريفه اعتماد قلاسز تحريرا فى اليوم الخامس عشر فى شهر ربيع الاول سنه احدى و ثلثين و تسعمائة
بمقام قسطنطينيه

7. Μπεράτι του Σουλεημάν του Μεγαλοπρεπούς.

1525, 17 Οκτωβρίου : 931, 29 Ζουλχιτζέ.

Πρωτότυπο, Πάτιμος : Αρχείο Ιεράς Μονής Ιωάννου του Θεολόγου.

Διαστάσεις : 0,37 x 0,20 μ.

Φωτογραφία αρ. 7α και 7β.

Έχει σκισθεί και χαθεί το ανώτερο μέρος του εγγράφου, εκεί όπου θα ήταν γραμμένη η επίκληση στο Θεό και σχεδιασμένος ο τουράς· είναι σκισμένο και σε άλλα σημεία.

Ο ορισμός του τιμημένου υψηλού αυτοκρατορικού σήματος και του λαμπρού κοσμοκρατορικού ηγεμονικού τουρά –ας ισχύουν παντοτινά– είναι ο εξής.

Κατά το παρελθόν είχε τοποθετηθεί ένας Πατριάρχης στην θεοφρούρητη Ισταμπούλ για να επιβλέπει και να φροντίζει τις μάταιες θρησκευτικές πρακτικές που υπάρχουν ανάμεσα στις κοινότητες των απίστων. Στη Χίο (*Sakiz*), στά νησιά Κρήτη (*Kriti*) και Ρόδος, και στα βιλαέτια των Βλάχων (*Eflak*), των Μολδαβών (*Karabogdan*) και των Ρώσων, αν υπήρχε ανάγκη μητροπολίτη ή επισκόπου, τους δινόταν ένα άτομο, αφού προηγουμένως πλήρωναν το εθιμικό δώρο, το οποίο είχε ορισθεί από την υψηλή μου έδρα, και ζητούσαν άδεια από αυτούς που ήσαν πατριάρχες στην θεοφρούρητη [πόλη] που αναφέρθηκε. Και (μέσα στην θεοφρούρητη επικράτειά μου)⁵⁵ επέβλεπαν και φρόντιζαν τους μητροπολίτες και τους επισκόπους και πατριάρχευαν.

Έτσι έχουν τα πράγματα. Τώρα, ο κομιστής αυτού του λαμπρού διατάγματος, που φέρνει ευδαιμονία, ο Ιερεμίας, εφόσον παρέδωσε στο ηγεμονικό θησαυροφυλάκίό μου το εθιμικό δώρο, 500 φλουριά κοπής φραγκικής (*hasene-i efrendjiyye*)⁵⁶ την έκτη μέρα του μήνα Ζουλχιτζέ του έτους 931 [24 Σεπτεμβρίου 1525],⁵⁷ ορίστηκε από μένα Πατριάρχης στην θέση του Ιωαννικίου, ο οποίος παύθηκε. Του έδωσα αυτό το μπε-

55. Στο σημείο αυτό είναι το έγγραφο σκισμένο.

56. FEKETE, *Siyakat*, τ. I, σ. 238-239· πρόκειται για φλουριά. Πρβλ. παραπάνω, σ. 163.

57. Για τα χρονολογικά προβλήματα της πατριαρχείας του Ιερεμία Α', βλ. ΠΑΤΡΙΝΕΛΗΣ, Ιερεμίας Α', σ. 249-262, όπου διορθώνονται διάφορα λάθη, τα οποία επαναλαμβάνονταν κατά το παρελθόν· ο Ιερεμίας είχε την υποστήριξη του βεζίρη Ιμπράημ, ο οποίος, ύστερα από απουσία περίπου ενός έτους, γύρισε στην πρωτεύουσα τον Σεπτέμβριο του 1525, οπότε, όπως δείχνει το έγγραφό μας, έγινε ξανά ο Ιερεμίας Πατριάρχης.

ράτι, σημείο της ευδαιμονίας μου, με τον όρο ότι θα δώσει το κατ' αποκοπή ποσό των 3.500 φλουριών στο ηγεμονικό μου θησαυροφυλάκιο με έναρξη την αρχή του Απριλίου, η οποία συμπίπτει με την 28η του μήνα Τζεμάζη ουλ-αχέρ,⁵⁸ του έτους που αναφέρθηκε. Και διέταξα.

Να επιβλέπει τις υποθέσεις των μητροπολιτών, με τον ίδιο τρόπο με τον οποίο συνήθιζαν να τις επιβλέπουν και να τις φροντίζουν οι προηγούμενοι Πατριάρχες, – στις περιοχές Ηρακλείας, Γάνου (Tekfur-dağı), Σηλυβρίας, Αίνου, Αδριανουπόλεως, Μηδείας, Σωζοπόλεως, Αγκιάλου, Μεσημβρίας, Βάρνας, Φιλιππουπόλεως, Σόφιας, Τιρνόβου, Σερρών, Ζίχνας, Δράμας, Θεσσαλονίκης, Βεροίας, Τρικκάλων, Αθηνών, Πόρου (Poros), Παλαιών Πατρών, Αρκαδίας, Μυστρά, Ιωαννίνων, Βιδινίου, Αυλώνος, Σιλιστρίας, Τραπεζούντος, Νικομηδείας, Νικαίας, Κυζίκου (Aydıncık), Προύσης, Αγκύρας, Σεβαστείας (Sivas), Φιλαδελφείας (Alashehir), Ατταλείας (Antalya), Ικονίου; (Eğridur), Λαοδικείας (Lazkiyya), Μιλήτου (Balat), Εφέσου (Ayasoluğ), Σμύρνης, Γάγγρας, Μυτιλήνης, Ίμβρου, Λήμνου, Ευρίπου (Eğriboz), Καφά, Κερασούντος, Ριζαίου, όπως και οι προηγούμενοι Πατριάρχες.

Όποιος γίνεται μητροπολίτης ή επίσκοπος μέσα στην θεοφρούρητη επικράτειά μου πρέπει προηγουμένως να καταβάλλει άψογα στο ηγεμονικό μου θησαυροφυλάκιο το εθιμικό δώρο, το οποίο συνήθιζαν να καταβάλλουν στο παρελθόν.

Και να διοικεί και αυτός [ο Πατριάρχης] τους μητροπολίτες, τους επισκόπους, τους ηγουμένους, τους παπάδες, τα αμπέλια, τα αγιάσματα, τα πανηγύρια, τους μύλους και τους κήπους, που είναι προσαρτημένα σε εκκλησίες, οποιαδήποτε κι αν είναι, με τον ίδιο τρόπο, με τον οποίον συνήθιζαν να διοικούν όσοι ήσαν Πατριάρχες πριν από αυτόν. Κανένας, από τους Μουσουλμάνους ή τους Χριστιανούς, να μην παρεμβαίνει [σ' αυτές τις υποθέσεις] εκτός από τον ίδιο και από αυτούς, στους οποίους αυτός τις ανέθεσε.

Αν πεθάνουν Πατριάρχες ή μητροπολίτες ή παπάδες, ή λοιποί καλόγεροι, και αν, σύμφωνα με τις θρησκευτικές πρακτικές τους, έχουν κά-νει οποιαδήποτε διαθήκη, να γίνεται δεκτή. Κι αν από αυτούς που αναφέρθηκαν πεθάνει ένας καλόγερος ή ένας παπάς χωρίς να αφήσει κλη-

58. Η 28η του Τζεμάζη ουλ-αχέρ του έτους Εγίρας 931 έπεφτε όχι στις αρχές αλλά στις 22 Απριλίου, δηλαδή την παραμονή του Αγίου Γεωργίου, που ήταν η καθιερωμένη μέρα για την καταβολή του πατριαρχικού χαρατζιού· βλ. παραπάνω, σ. 85. Προφανώς πρόκειται για το χαράτζι που όφειλε ο Ιερεμίας αλλά δεν είχε πληρώσει εξ αιτίας της απουσίας του και της προσωρινής απομάκρυνσής του από τον πατριαρχικό θρόνο.

ρονόμο, αν η περιουσία του πρόκειται να περάσει στο δημόσιο (*beyt ul-mal*), σε περίπτωση που τα υπάρχοντά του είναι 5.000 [άσπρα] ή παραπάνω από 5.000 [άσπρα] να κατακρατούνται για μένα. Ποσό κατώτερο των 5.000 [άσπρων], να το νέμεται ο Πατριάρχης, που αναφέρθηκε, με τον ίδιο τρόπο, με τον οποίο ενέμονταν το ποσό το κατώτερο των 5.000 [άσπρων] αυτοί που διετέλεσαν ως τώρα Πατριάρχες. Ως προς το ζήτημα αυτό να μην επεμβαίνει ο μεβκουφτζής.⁵⁹

Ο Πατριάρχης να επιβλέπει τις υποθέσεις των γάμων ανάμεσα στις κοινότητες των απίστων και σύμφωνα με τις θρησκευτικές πρακτικές τους.

Κανένας άλλος εκτός από τον Πατριάρχη να μην υπεισέρχεται και παρενοχλεί τις κληρονομίες των απίστων, όποιες κι αν είναι οι συνήθειές τους. Εκτός αν απευθυνθούν [οι συγγενείς] στις επαρχιακές αρχές, οπότε οι καδήδες να φροντίσουν για τέτοιου είδους υποθέσεις.

Αν θέλουν να συγκεντρώσουν όσους φόρους συσχετίζονται με το Πατριαρχείο, οποιοδήποτε κι αν είναι στο κάθε βιλαέτι, και έχουν δυσκολία, τότε οι εκάστοτε καδήδες, πρέπει να παίρνουν αποφάσεις ώστε να τους συγκεντρώσουν.

Κανένας να μην κάνει έναν άπιστο με την βία Μουσουλμάνο.

Αν ένας άπιστος δεν συνάψει γάμο με την γυναίκα του σύμφωνα με τις θρησκευτικές πρακτικές τους ή αν χωρίσει με την γυναίκα του, χωρίς ενοχή εκ μέρους της, να μην γίνεται δεκτός στην εκκλησία.

Παραδίδεται πως οι κοινότητες των απίστων έδιναν κάποιο ποσό, με την μορφή ελεημοσύνης και με την δική τους θέληση, στους εκάστοτε Πατριάρχες για να τους βοηθούν για τα εθιμικά δώρα, τα οποία κάθε χρόνο δίνονται στο ηγεμονικό μου θησαυροφυλάκιο· και πάλι να συνεχίσουν να βοηθούν γι' αυτό το ζήτημα, σύμφωνα με τις παλιές συνήθειες· κανείς να μην εμποδίζει. Αλλά τίποτε να μην παίρνεται από κανένα ενάντια στη θέλησή του, με την χρήση βίας και καταπίεσης.

Καθ' όσο διάστημα καταβάλλει άψογα και έγκαιρα κάθε χρόνο στο ηγεμονικό μου θησαυροφυλάκιο το ποσό των 3.500 φλουριών κοπής φραγκικής, το οποίο αναφέρθηκε, να είναι ο έγκυρος Πατριάρχης· να μη γίνει παράβαση της παραπάνω διαταγής.

Μητροπολίτες, επίσκοποι, ηγούμενοι και άλλοι να μην προβαίνουν σε ενέργειες χωρίς την μεσολάβησή του και αντίθετα σ' αυτά που γίνονταν σύμφωνα με την συνήθεια. Στο ζήτημα αυτό κανένας να μην εμποδίζει και παρενοχλεί αυτόν που αναφέρθηκε [τον Πατριάρχη] και να μην ανακατεύεται και παρεμβαίνει.

59. Mevkufdji, βλ. Γλωσσάριο.

Αυτά να γνωρίζουν. Να έχουν εμπιστοσύνη στο τιμημένο μου σύμβολο.

Γράφηκε την εικοστή ενάτη μέρα του μήνα Ζουλχιτζέ του έτους 931 [17 Οκτωβρίου 1525].

Στην κατοικία της Κωνσταντινούπολης.

Νشان شریف عالی شان سلطانی و طغرای غرای کیتی ستان خاقانی نغذ بالعون الربانی <حکمی اولدر که>
 بوندن اول طوایف کفره نک ارالرنده واقع اولان ایین باطله لرین کورب و کوزتمک ایچون محروسه استانبولده
 بر بطریق وضع اولنورمش ساقز و جزیره قرطی و رودوس
 و افلاق و قره بغداد و روس ولایتلرنده مدره پولیده و پسقبوسه احتیاج اولسه درگاه معلامدن تعین اولونمش
 پیشکشلری اله ادم ویریلوب محروسه مزبورده
 بطریق اولاندن استجازه ایدرلرمش <و ممالك محروسده> واقع اولان مدره پولیدلری و پسقبوسلری کورب
 کوزدوب بطریق ایدرایمش ایله اولسا
 شمذیکیحالده دارنده منشور مشهور موجب السرور یریمه خزانه عامره مه سنه احدی و ثلثین و تسعمایه ذی
 الحجه سنک التنجی کوننده عادت پشکش بشیوز سکه حسنه افرنجیه
 تسلیم اتدکی اجلدن معزول اولان یانیکو یرنه بطریق نصب ادب سنه مزبوره جمادی الاخره سنک یکرمی سکزنده
 واقع اولان اپریل اولندن بر وجه مقطوع
 خزانه عامره مه اوچ بیک بشیوز سکه فلوری تسلیم ایلمک شرطی ازره بو برات سعادت آیاتی ویردم و بیوردم
 که بوندن اقدم بطریق اولانلر کورب کوزلانی کلدکلری
 یرلردن ارکلی و تکفورطاغی و سلوری و اینوز و ادرنه و مدیه و سوزه بولی و اخیولی و مسوری و وارنه و
 قلبه و صوفیه و طرنوی و سیروز و زیحنه و درامه و سلانیک
 و قره فریه و ترخاله و اتنه و پوروس و بالیه بادره و ارقادیه و مزستره و یانته و ودین و اولونیه و سلستره و
 طره بزون و ازنکید و ازنیق و ایدینجق و بروسا
 و انقره و سیواس و الاشهر و انطالیه و اکردیر و لاذقیه و بلاط و ایاثلوغ و ازمیر و کانقری و مدلولو و امروس
 و لیمنوس و اغریبوز و کفه و کراسون
 و ریزه ولایتلریک مدره پولیدلرینک امرین بوندن اول بطریق اولانلر نوجهله کوره کلدیلرایسه بو داخی اول وجهله
 کوره و ممالك محروسده هر کیم مدره پولید و پسقبوس اول
 اولدن خزانه عامره مه ویروکلکلری پیشکشلرین بی قصور مؤدی قلالر و مدره پولیدلر و پسقبوسلر و غومنوسلر
 و پاپاسلر و کلیسالره متعلق اولان باغلر و ایازمه لر و پتایرلر
 و دکرمنلر و بستانلر هر نه وارسه بوندن اقدم بطریق اولنلر نیجه تصرف ایده کلمشلرسه بو داخی اول وجه
 ازره متصرف اولوب کندودن و کندو معرفتی اله بو امره مباشر

اولانلردن غيرى مسلمانلردن و كافرلردن كمسنه متعرض اوليه بطريقلر و مدره پوليدلر و پاپاسلر و ساير
 كشيشرلر مرد اولمالو اولسه ايينلري ازره هرنه وصيت
 ايدرلرسه مقبول اولو و مزبورلردن بر كشييش ويا بر پاپاس فوت اولوب وارثي قاليوب مالى بيت المال اوللو
 اولسه رزقنك بيش بيك و بيش بيكدن زياده سى بنم ايچون
 ضبط اولنوب بيش بيكدن اكسوكن شمديه دكن بطريق اولنلر تصرف ايدرشمس وجه مزبور ازره بيش بيكدن
 اكسوكنه كيرو مزبور بطريق متصرف اولو اول باده موقوفجى دخل
 ايلميه و طوايف كفره اراسنده ايينلري ازره نكاح خصوصن مزبور بطريق كوريويره و عادتلر نجه كافرلر مراثنه
 بطريقدن غيرى كمسنه كرميه و دخل ايلميه مكركى ولايته مراجعت
 ايلهلهر انوك كبي لرگ امرلرين قضاة"كوريويره و بطريقلفه متعلق رسومدن هرقتنى ولايته نسنه وارسه كي
 حصولنده اظهار عجز ايلميه لر حاكم الوقت اولانلرحكم ايدب اليوره لر
 و بر كافرى جبرله كمسنه مسلمان ايلميه و كافرلردن بر كمسنه ايينلري ازره عورتنه نكاح اتدرمه ويا خود بى
 كناه بوشاسه كليسايه قويملر هر ييل خزانه عامره مه ويريلا
 پشكشلى ايچون طوايف كفره اختيارلريله معاونت ادب بطريق اولانلره طريق تصدق اله بر مقدار نسنه
 ويورلرايمش عادت قديم لرى ازره كيرو بو باده معاونت ايلميه لر
 هيچ احد مانع اوليه اما جبر و تعدى ايدب بلا اختيار كمسنه دن نسنه الميه
 مادام كه ذكر اولان اوچ بيك بشيوز سكه حسنه افرنجيه وقتى اله بى قصور خزانه عامرهمه
 تسليم ايلميه مقرر بطريق اولوب ذكر اولان امردن تجاوز اولنميه و مدره بوليدلر و پسقپوسلر و غوموسلر و
 غيرى بونك معرفتنسز اوليكلانه مخالف ايش اتميه لر
 بويابده مزكوره كمسنه مانع و دافى اولوب دخل و تعرض قلميه شويله بلالر علامت شريفه اعتماد قلالر تحريرا فى
 اليوم التاسع و العشرين فى شهر ذى الحجه سنه احدى و ثلثين و تسعمائة

بمقام قسطنطنيه

8. Μπεράτι του Σουλεϊμάν του Μεγαλοπρεπούς.

1551, 30 Ιουνίου : 958, 25 Τζεμάζη ουλ-αχήρ.

Πρωτότυπο, Πάτμος : Αρχείο Ιεράς Μονής Ιωάννου του Θεολόγου.

Διαστάσεις : 0,610 x 0,230 μ.

Φωτογραφία αρ. 8α και 8β.

Ο Θεός

Σουλεϊμάν-σαχ, γιος του Σελήμ-σαχ-χαν, πάντοτε νικητής.

Ο ορισμός του τιμημένου υψηλού αυτοκρατορικού σήματος και του λαμπρού κοσμοκρατορικού ηγεμονικού τουρά είναι ο εξής.

Κατά το παρελθόν ο μοναχός ο ονομαζόμενος παπα-Γιάννης στον καζά της Ρόδου, στα χωριά τα ονομαζόμενα Κοράκι,⁶⁰ Όλυμπος και Μενετές, που βρίσκονται στο νησί Κάρπαθος (Kerpe),⁶¹ επειδή αυτά ήσαν αδέσποτα και μη καταχωρισμένα στο κατάστιχο, και επειδή, για να γίνει επίσκοπος στους απίστους των παραπάνω χωριών παρέδωσε, μέσω του δραγομάνου της υψηλής μου Αυλής Γιουνούς (ας αυξηθεί η ικανότητά του), έξι φλουριά στο ηγεμονικό μου θησαυροφυλάκιο κατά την 27η ημέρα του μηνός Ρετζέπ του έτους 955 [1548, 1 Σεπτεμβρίου],⁶² έλαβε το επισκοπικό αξίωμα για τους απίστους των παραπάνω χωριών και κατέλαβε τη θέση με έγγραφο.⁶³

Τώρα, επειδή έφερε το έγγραφό του στην υψηλή αυλή μου και επει-

60. Άλλη ονομασία των κάτω χωριών της Καρπάθου και μάλιστα του χωριού που σήμερα ονομάζεται Απέρι : Μ. Γ. ΜΙΧΑΗΛΙΔΟΥ-ΝΟΥΑΡΟΥ, *Ιστορία της νήσου Καρπάθου*, Αθήνα 1940, σ. 43, υποσ. 2.

61. Η Κάρπαθος, αρχιεπισκοπή κατά την βυζαντινή περίοδο, αφού διατέλεσε ως το 1537 κάτω από την εξουσία της βενετικής οικογένειας Κορνάρο, πέρασε στα χέρια των Οθωμανών. Η αρχιεπισκοπή της αναφέρεται ξανά το 1562· για τον λόγο αυτό και σύμφωνα με τις πληροφορίες που παρέχει το ίδιο το έγγραφο, μπορεί να θεωρηθεί ως το επανιδρυτικό έγγραφο της αρχιεπισκοπής, σχετικά με την οποία – πράγμα αξιοπρόσεκτο – δεν αναφέρεται καθόλου ο Πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως. Το 1576 πεθαίνει ο αρχιεπίσκοπος Καρπάθου Ιωαννίκιος· θα μπορούσε να ταυτισθεί με τον παπα-Γιάννη του εγγράφου, ο οποίος πήρε νέο όνομα, όταν έγινε αρχιεπίσκοπος. Βλ. Π. Γ. ΖΕΡΑΕΝΤΗΣ, *Αρχιεπίσκοποι Καρπάθου και Κάσου, Νησιωτική Επετηρίς Α΄*, 1918, σ. 288-289.

62. Παρουσιάζεται κάποιο πρόβλημα σχετικά με το έτος θανάτου του Yunus, που, σύμφωνα με τον MATUZ (βλ. παραπάνω, σ. 75) πέθανε στις 27 Απριλίου 1541. Ο Yunus, σύμφωνα με το έγγραφό μας και, πιο συγκεκριμένα, σύμφωνα με τον τρόπο που αναφέρεται από τον Σουλτάνο, ήταν ακόμα ζωντανός και κατείχε το αξίωμά του.

63. Tezkere στο κείμενο.

δή ζήτησε ένα τιμημένο μπεράτι, εφόσον επιβεβαιώθηκε πως στο ηγεμονικό κατάστιχο κατείχε το αξίωμα του επισκόπου, του δίνω αυτό το αυτοκρατορικό μπεράτι μου και διατάσσω τα ακόλουθα. Να πάει να γίνει επίσκοπος σύμφωνα με τις μάταιες θρησκευτικές πρακτικές τους. Οι ηγούμενοι, οι παπάδες, οι καλόγεροι κι οι λοιποί άπιστοι αυτού του τόπου να αναγνωρίσουν τον παραπάνω ως επίσκοπο και να απευθύνονται σ' αυτόν σχετικά με ζητήματα που εξαρτώνται από το επισκοπικό του αξίωμα· να μην πράττουν διαφορετικά. Και να νέμεται και αυτός τις εκκλησίες, τα αμπέλια, τους κήπους, τα μοναστήρια, τους μύλους, τα αγιάσματα, τα πανηγύρια και, συνολικά, τα βακούφια των εκκλησιών, που εξαρτώνται από την επισκοπή του, με τον ίδιο τρόπο, με τον όποιον συνηθίζαν να τα νέμονται όσοι ήσαν επίσκοποι.

Όταν πεθάνει ένας καλόγερος ή ένας παπάς, αν, σύμφωνα με τις μάταιες θρησκευτικές πρακτικές τους, έχει κάνει οποιαδήποτε διαθήκη για μία εκκλησία, να γίνεται δεκτή. Και αν πεθάνει ένας καλόγερος ή ένας παπάς χωρίς να αφήσει κληρονόμο, αν η περιουσία του είναι κάτω των 5.000 [άσπρων],⁶⁴ σύμφωνα με τον νόμο που συνηθιζόταν από παλαιά, να κατακρατείται για τον Πατριάρχη· ως προς το ζήτημα αυτό να μην επεμβαίνει ο μεβκουφτζής.⁶⁵ Και [αν η περιουσία του είναι] 5.000 ή παραπάνω από 5.000, το παραπάνω ποσό από 5.000 [άσπρα] να κατακρατείται για το δημόσιο.

Αν μια “άπιστη” γυναίκα εγκαταλείψει τον άντρα της ή ένας άπιστος άντρας πρόκειται να χωρίσει την γυναίκα του, να μη μεσολαβεί ανάμεσά τους κανένας άλλος εκτός από τον επίσκοπο. Και στο ζήτημα γάμου, και επίσης κληρονομίας των απίστων που πεθαίνουν, με όποιο τρόπο ήσαν από παλιά οι μάταιες θρησκευτικές πρακτικές τους, και πάλι έτσι να είναι.

Κανένας, αντίθετα προς τον ιερό νόμο, να μην κάνει ένα άπιστο με την βία Μουσουλμάνο. Και κανένας Μουσουλμάνος να μην πηγαίνει και ασκεί βία, με κανένα τρόπο, στην εκκλησία του αναφερομένου [επισκόπου].

Και κανένας, με κανένα τρόπο, να μην παίρνει με την βία τα άλογά του και τα υποζύγιά του, όταν [ο επίσκοπος] πηγαίνει να συλλέξει τους φόρους του.⁶⁶

64. Πρβλ. έγγραφο 9.

65. Mevkufdji, βλ. Γλωσσάριο.

66. Πρβλ. έγγραφο 6 υποσ. 53.

Συνολικά, να ασκεί και αυτός το επισκοπικό αξίωμα στους απίστους του νησιού με τον ίδιο τρόπο, με τον οποίο συνήθιζαν ως τώρα όσοι ήσαν επίσκοποι σύμφωνα με τις ανώφελες συνήθειές τους.

Αυτά να γνωρίζουν. Να έχουν εμπιστοσύνη στο τιμημένο μου σύμβολο.

Γράφηκε την 25η ημέρα του μήνα Τζεμάζη ουλ-αχήρ του έτους 958 [30 Ιουνίου 1551].

Στην κατοικία της Κωνσταντινούπολης.

هو

سليمان شاه بن سليم شاه خان المظفر دانا

نشان شریف عالی شان سلطانی و طفرای غرای جهان ستان خاقانی حکمی اولدر که بوندن اقدم پاپا یانی نام راهب قضاء ردوسده کره جزیره سنده واقع اولان قوراکي و لنبوس و مناتن نام قریه لر

خالی و خارج ازدفتر اولغین ذکر اولنان قریه لر کفره سنگ پسخوسلغی ایچون التی سکه فلوری درگاه معلومه ترجومان

یونس زیدقدره الندن سنه خمس و حمسین و تسعمائة رجبنگ یگرمی یدینجی کوننده خزانه عامره مه التی سکه فلوری تسلیم اتدوکی

اجلدن ذکر اولنان قریه لر کفره سنگ پسخوسلغی توجیه اولنوب تذکره ایله متصرف ایمش حالیا تذکره سن درگاه معلومه کتوروب برات شریف طلب اتمکین دفترده پسخوسلغی اوزرنده مقرر اولغین بو برات هایونی ویردم

و بیوردم که واروب ایین باطله لری موجبجه بسقبوس اولوب اول یروگ غومنوسلری و پاپاسلری و کشیشلری و سایر کفره سی مزبوری پسخوس بلوب پسخوسلغنه متعلق خصوصلرده بوگا مراجعت ایدوب مخالفت اتمیه لر و بونگ

پسخوسلغنه متعلق کلیسالره وباغلره وباغچه لره و مناسترلره و دگرمنلره و ایازمه لره وینایرلره وبالجمله کلیسالره وقف اولنلره بسقبوس اولنلر نوجهله متصرف اولیکلمشلسره بو داخی اول وجهله متصرف اولا و بر گشیش

ویا بر پاپاس مرد اوللو اولدقدده ایینی باطله لری موجبجه کلیسا یه هر نه وصیت ایدرسه مقبول

اولا و بر گشیش ویا بر پاپاس مرد اولوب وارثی قالمسه اولدن اولکلان قانون اوزره رزنگ بیش بیگدن

اشغه سی بطریق ایچون ضبط اولنوب بو بایده موقوفجی دخل اتمیه و بیش بیگ و بیش بیگدن زیاده سنی

میری ایچون ضبط اولنه و بر کافره عورت ارندن قاقشه وبر کافر عورت بوشاملو اولسه ارالرنه بسقبوسدن

غیری کمنه کیرمیه و نکاهلری و مرد اولان کافرگ میراثی خصوصنده داخی ایین باطله لری قدیمدن
 نوجهله ایسه کیرو ایله اولا وهر کافری خلاف شرع کمنه جبرله مسلمان ایتیمیه و مزبورگ کلیساسنه
 مسلمان واروب بی <و>جه تعدی ایتیمیه و رسوم جمعته کیدرکن اتلرین و قاترینی کمنه بی وجه المیه لر
 بالجمله شمدیدکن جزیره مزبوره کفره سنه پسخپوس اولنلرعات عاطله لری موجبجه نوجهله پسخپوسلق ایده
 کلمشلسه
 بو داخی اول وجهله ایده شویله بلالر علامت شریفه اعتماد قلالر تحریراً فی الیوم الحامس و العشرین شهر
 جمادی الاخر سنه ثمان حسین و تسعمائة

بمقام قسطنطنیه

9. Μπεράτι του Σουλεημάν του Μεγαλοπρεπούς.

1564, 26 Μαρτίου : 971, 12 Σαμπάν.

Πρωτότυπο, Άθως : Αρχείο Ιεράς Μονής Ιβήρων.

Διαστάσεις : 0,56 x 0,22 μ.

Φωτογραφία αρ. 9.

Ο Θεός

Σουλεημάν-σαχ, γιος του Σελήμ-σαχ-χαν, πάντοτε νικητής.

Ο ορισμός του τιμημένου υψηλού αυτοκρατορικού σήματος και του λαμπρού κοσμοκρατορικού ηγεμονικού τουρά είναι ο εξής.

Τώρα, αυτός ο κομιστής του αυτοκρατορικού μου διατάγματος, ο μοναχός που ονομάζεται Παχώμιος, με την μεσολάβηση του Ιωάσαφ [B', Yuasif] που είναι Πατριάρχης των απίστων στην θεοφρούρητη Ισταμπούλ, έγινε επίσκοπος στην εκκλησία της Κασσάνδρας⁶⁷ (Kesendere) και της Ρουγούντα (Ruguda),⁶⁸ που υπάγονται στα Σιδηροκαύσια (Siderekarpusu), και διορίσθηκε επίσκοπος στην θέση του Δαβίδ, ο οποίος πέθανε.

Και επειδή παρέδωσε, μέσω του Μεχμέτ τζαούς, ενός από τους τζαούσηδες της υψηλής μου αυλής,⁶⁹ για εθιμικό δώρο δέκα φλουριά στο ηγεμονικό μου θησαυροφυλάκιο, κατά την 22η ημέρα του μηνός Ρετζέπ αυτού του έτους 971 [6η Μαρτίου 1564], διορίσθηκε στην παραπάνω επισκοπή.

Πρέπει, σύμφωνα με τις μάταιες θρησκευτικές πρακτικές τους και τους ανώφελους κανόνες τους, οι άπιστοι του τόπου, που αναφέρθηκε, οι παπάδες, οι καλόγεροι και οι ηγούμενοι, να αναγνωρίσουν τον παρα-

67. Η επισκοπή Κασσανδρείας ανήκε στη μητρόπολη Θεσσαλονίκης· τα Σιδηροκαύσια, που αναφέρονται στο έγγραφο, είναι το τουρκικό διοικητικό κέντρο. Για την επισκοπή βλ. Α. Α. ΓΛΑΒΙΝΑΣ, Αρχιερείς Κασσανδρείας, *Μακεδονικά*, 22 (1982) 222-257, κυρίως σ. 226. Ο Παχώμιος και ο προκάτοχός του Δαβίδ άσκησαν το λειτούργημά τους για σύντομο χρονικό διάστημα εφόσον παρεμβάλλονται ανάμεσα στον επίσκοπο Κάλλιστο, που μαρτυρείται το 1560 και στον Κοσμά, που μαρτυρείται το 1565.

68. Ο επίσκοπος ήταν συνήθως Κασσανδρείας και Βρυών· βλ. προηγούμενη υποσημείωση. Το τοπωνυμικό που αναγράφεται καθαρά στο έγγραφό μας δεν μπορεί να διαβασθεί Βρυών και παραμένει αταύτιστο. Θυμίζει την επισκοπή Δρουγουβιτείας, της περιοχής της Θεσσαλονίκης· DARROUZES, *Noitiae*, σ. 152, 371.

69. Οι τζαούσηδες αποτελούσαν διακεκριμένο σώμα που ανήκε στα σουλτανικά ανάκτορα· προέρχονταν από το παιδομάζωμα· βλ. R. MANTRAN, *EI*², λήμμα *čaush*.

πάνω ως επίσκοπό τους και να απευθύνονται σ' αυτόν σχετικά με ζητήματα που εξαρτώνται από το επισκοπικό του αξίωμα.

Και να νέμεται και αυτός τις εκκλησίες, τα ιδιόκτητα αμπέλια, τους κήπους, τα μοναστήρια, τα πανηγύρια, τους μύλους, και, συνολικά, τα βακούφια των εκκλησιών, που εξαρτώνται από την επισκοπή του, με τον ίδιο τρόπο, με τον όποιον συνήθιζαν να τα νέμονται όσοι ήσαν από παλιά επίσκοποι.

Όταν πεθάνει ένας καλόγερος, αν, σύμφωνα με τις μάταιες θρησκευτικές πρακτικές τους και τους καταπιεστικούς κανόνες τους, έχει κάνει οποιαδήποτε διαθήκη, να γίνεται δεκτή. Και αν πεθάνει ένας καλόγερος χωρίς να αφήσει κληρονόμο, αν η περιουσία του είναι κάτω των 5.000 [άσπρων],⁷⁰ σύμφωνα με τον νόμο που συνηθιζόταν από παλαιά, να κατακρατείται για τον Πατριάρχη· ως προς το ζήτημα αυτό να μην επεμβαίνει ο μεβκουφτζής.⁷¹ Και [αν η περιουσία του είναι] 5.000 ή παραπάνω από 5.000, το παραπάνω ποσό από 5.000 [άσπρα] να κατακρατείται για το δημόσιο.

Αν μιά “άπιστη” γυναίκα εγκαταλείψει τον άντρα της ή ένας “άπιστος” άντρας πρόκειται να χωρίσει την γυναίκα του, να μη μεσολαβεί ανάμεσά τους κανένας άλλος εκτός από τον επίσκοπο. Και στο ζήτημα γάμου, με όποιο τρόπο ήσαν από παλιά οι μάταιες θρησκευτικές πρακτικές τους, και πάλι έτσι να κάνετε.⁷²

Αυτά να γνωρίζετε. Να έχετε εμπιστοσύνη στο τιμημένο μου σύμβολο.

Γράφηκε την 22η ημέρα του μήνα Σαμπάν, του μεγάλου, του έτους 971 [1564, 26 Μαρτίου].

Στην κατοικία της Κωνσταντινούπολης.

70. Πρβλ. παραπάνω, σ. 93.

71. *Mevkufdji*· βλ. Γλωσσάριο.

72. Πρόκειται σαφώς για απροσεξία του γραμματικού που έπρεπε να γράψει “να κάνει” ή “να γίνεται”.

هو

سليمان شاه بن سليم شاه خان المظفر دانا

نشان شريف عالی شان سلطانی و طغرای غرای جهان ستان خاقانی حکمی اولدر که
 حالیا اشبو دارنده فرمان همایون پاقومیوس نام راهب محروسه استانبول کفره سنه بطریق اولان یواسیف
 معرفتیه سدره قهسی نه تابع کسندره و رعووده کلیساسنه
 پسقپوس اولوب مرد اولان داوید یرنه پسقپوس تعیین اولندی عادت پیش کش ایچون اشبو سنه احدی و
 سبعین و تسعمائة رجبیگ یگرمی اکنجی کوننده
 درکاه معلام چاوشلرندن محمد چاوش الندن اون سکه فلوری خزانه عامره مه تسلیم اولنمغین ذکر اولان
 پسقپوسلق مذکوره تعیین
 اولندی کرکدرکه آیین باطله و ارکان عاطله لری موجبجه ذکر اولنان یرگ کفره سی و پاپاسلری و کشیشلری
 و غومنسلری
 مذکوری کندولرینه پسقپوس بلوب پسقپوسلعه متعلق حصوصلرده بوگا مراجعت ایلیه لر و بونگ پسقپوسلعه
 متعلق کلیسالره
 و ملک باغله و باغچه لره و مناسترله و پنایرلره و دکرمنلر و بالجمله کلیسالره وقف اولنلره قدیمدن پسقپوس
 اولنلر نوجهیله متصرف
 اولیکلمش ایسه بو داخلی اول وجهیله متصرف اولا و بر کشیش مرد اولمالو اولدقده آیین باطله لری و ارکان
 قاسره لری موجبجه هر نه وصیت
 ایدرسه مقبول اولا و بر کشیش مرد اولوب وارثی قالمسه اولدن اولیکلان قانون اوزره رزقنگ پش بیگدن آشفه
 سی بطریق ایچون
 ضبط اولنوب و پش بیگ ویش بیگدن زیاده سی میریچون ضبط اولنه و بر کافره عورت ارندن قاچسه ویا بر
 کافر عورتی بوشاملو اولسه
 ارالرینه پسقپوسدن غیری کمسنه کیرمیه و نکاهلری خصوصنده داخلی آیین باطله لری نه وجهیله اولیکلمش ایسه
 کیرو ایله
 ایده سز شویله بلاسز علامت شریفه اعتماد قلاسز تحریراً فی یوم اثنا عشر
 شهر شعبان المظمن من شهر سنه احتی سبعین و تسعمائة

بمقام قسطنطنیه

10. Μπεράτι του Σελήμ Β'.

1567, 24 Μαρτίου : 974, 13 Ραμαζάν.

Πρωτότυπο, Πάτμος : Αρχείο Ιεράς Μονής Ιωάννου του Θεολόγου.

Διαστάσεις : 0,543 x 0,207 μ.

Σημειώματα επί του νότου : α) Λέρου μπαρατίον· β) ἄχρηστον διὰ τὸν Ῥόδου ἀρχιερέα (ΙΘ' α.).

Φωτογραφία αρ. 10.

Ο Θεός

Σελήμ-σαχ, γιος του Σουλεημάν-σαχ-χαν, πάντοτε νικητής.

Ο ορισμός του τιμημένου υψηλού αυτοκρατορικού σήματος και του λαμπρού κοσμοκρατορικού ηγεμονικού τουρά είναι ο εξής.

Κατά το παρελθόν ο μοναχός ο ονομαζόμενος Κάλλιστος είχε διοριστεί επίσκοπος στους απίστους των νησιών που ονομάζονται Λέρος, Κάλυμνος και Αστυπάλαια, τα οποία βρίσκονται στον καζά της Κως ο οποίος υπάγεται στην Ρόδο, έχοντας [ο Κάλλιστος] παραδώσει, με την μεσολάβηση του Πατριάρχη της θεοφρούρητης Ισταμπούλ, στο ηγεμονικό μου θησαυροφυλάκιο δέκα φλουριά για το εθιμικό δώρο κατά την 16η ημέρα του Ρεμπή ουλ-εββέλ του έτους 966 [1558, 27 Δεκεμβρίου]· στα χρόνια του μακαρίτη και συγχωρεμένου πατέρα μου, του Σουλτάνου Σουλεημάν χαν (ας ευωδιάσει ο τάφος του), κατέλαβε τη θέση με αυτοκρατορικό μπεράτι.⁷³

Τώρα [ο Κάλλιστος] επειδή ήλθε στην Πύλη μου, το κέντρο της ευδαιμονίας, και ζήτησε από το κέντρο της αυλής της χαλιφίας μου νέο μπεράτι, εφόσον επιβεβαιώθηκε πως σύμφωνα με το ηγεμονικό κατάστιχο κατείχε το αξίωμα του μητροπολίτη,⁷⁴ που αναφέρθηκε, του δίνω, ανανεώνοντας, αυτό το αυτοκρατορικό μπεράτι και διατάσσω τα ακόλουθα· Να πάει και από δω και μπρος να είναι ο επίσκοπος των απίστων των παραπάνω νησιών και, σύμφωνα με τις συνηθισμένες μάταιες θρησκευτικές πρακτικές τους, να ασκεί το αξίωμα του επισκόπου για

73. Το μπεράτι αυτό έχει εκδοθεί για να ανανεωθεί το αξίωμα του επισκόπου Καλλίστου με την άνοδο νέου Σουλτάνου, του Σελήμ Β', στον θρόνο. Για τον λόγο αυτό περιέχει τις δικαιοδοσίες του επισκόπου περιληπτικά. Οι δικαιοδοσίες θα αναφέρονταν διεξοδικά στο αρχικό μπεράτι, που είχε εκδοθεί από τον πατέρα του Σελήμ Β', τον Σουλεημάν, το οποίο θα παρουσίαζε ομοιότητες με τα έγγραφα αρ. 8 και 9.

74. Medrepolitlik στο κείμενο αντί για piskoposluk. Πρόκειται για αβλεψία εφόσον ο Κάλλιστος ήταν επίσκοπος. Πρβλ. τον όρο piskoposluk παρακάτω στο έγγραφο.

τους παραπάνω. Η κοινότητα των απίστων να απευθύνονται στον παραπάνω σχετικά με ζητήματα που εξαρτώνται από το επισκοπικό του αξίωμα· να μην παραβαίνουν τον λόγο του.

Αυτά να γνωρίζουν. Να έχουν εμπιστοσύνη στο τιμημένο μου σύμβολο.

Γράφηκε την δέκατη τρίτη μέρα του μήνα Ραμαζάν, του ευλογημένου, του έτους 974 [24 Μαρτίου 1567].

Στην κατοικία της Κωνσταντινούπολης.

هو

سليم شاه بن سليمان شاه خان المظفر دانا

نشان شریف عالی شان سلطانی و طغرای غرای گیتی ستان خاقانی حکمی اولدر که
 بوندن اقدم قالیستوس نام راهبی محروسه استانبول بطریقی معرفتیه عادت پیش کش ایچون سنه ست و
 ستین و تسعمائة ربیع الاولنگ
 اون التنجی کوننده خزانه عامر مه اون سکه فلوری تسلیم ایلمکین رودوسه تابع استانکوی قضااسنده واقع اولان
 لرو و قالیموس
 و استانبولیه نام چزیره لر کفره سنه پسقپوس تعیین اولنوب مرحوم و مغفورله بابام سلطان سلیمان خان طاب
 شراه زماننده برات همایون ایله
 متصرف ایمیش حالیا باب سعادت مآبه کلوب جناب خلافت مآبه قبلندن برات جدید طلب ایلمکین بر موجب
 دفتر حاقانی ذکر اولان
 مدره پولیدلق مذکورگ اوزرنده مقرر بولنماغین مجدداً بو برات همایونی ویردم و بیوردم کی واروب
 کماکان ذکر اولان چزیره لر کفره سنه پسقپوس اولوب اولیکلان آیین باطله لری اوزره مذکورلره پسقپوسلق
 ایده پسقپوسلغنه متعلق
 خصوصلرده کفره طایفه سی مزبوره مراجعت ایلیوب سوزندن تجاوز اتمیه لر شویله بلالر علامت شریفه اعتماد
 قلالر
 تحریراً فی الیوم الثالث عشر شهر رمضان المبارك سنه اربع و سبعین و تسعمائة

بمقام قسطنطنیه

ΓΛΩΣΣΑΡΙΟ

- ayin : σηνήθεια, θρησκευτική πρακτική· πρβλ. ΚΟΜΝΗΝΟΣ-ΥΨΗΛΑΝΤΗΣ, σ. 700, *το αίνι μας και η συνήθεια της εκκλησίας*.
- bakiye· υπόλοιπα, καθυστερούμενα, χρεωστούμενα· πρβλ. ΠΑΤΡΙΝΕΛΗΣ, Κώδιξ Ιέρακος, σ. 149, *μπακία*. Αντίστοιχο του βυζαντινού όρου *λοιπάς*· βλ. Ν. SVORONOS, Société et organisation intérieure dans l'empire byzantin au XIe siècle : les principaux problèmes, *The Proceedings of the XIIIth International Congress of Byzantine Studies*, εκδ. J. M. HUSSEY - D. OBOLENSKY - S. RUNCIMAN, Λονδίνο 1967, σ. 386.
- beyt ul-mal : το δημόσιο ταμείο, το κρατικό θησαυροφυλάκιο· βλ. R. LE TOURNEAU, *EI²*, λήμμα Bayt al-Mal. Παράγωγο ο όρος beytalmaldji, ο οποίος σημαίνει τον ανώτερο υπάλληλο του δημοσίου ταμείου· πρβλ. την νεοελληνική μορφή *μπενταλμαντζή*, LEMERLE-WITTEK, σ. 452, καθώς και *μπαγιταλματζής*, ΓΕΔΕΩΝ, *Επίσημα γράμματα*, σ. 16.
- čaušh : *τζαούσιος*, στρατιώτης που ανήκε στις δυνάμεις της σουλτανικής αυλής και υπηρετούσε κυρίως ως σουλτανικός αγγελιαφόρος· βλ. MORAVCSIK, *Byzantinoturcica*, τ. II, σ. 308, και A. KAZHDAN, *The Oxford Dictionary of Byzantium* (1991), λήμμα tzaousios· πρβλ. και παραπάνω, σ. 183 υποσ.
- celebi : *τζελεπής*, *τσελεμπής*· τίτλος που έφερε ο γιος του ηγεμόνα ή γενικότερα ο γιος αριστοκρατικής οικογένειας· βλ. MORAVCSIK, *Byzantinoturcica*, τ. II, σ. 311 και πρβλ. P. WITTEK, Der 'Beiname' des Osmanischen Sultans Mehmed I., *Eretz-Israel, L. A. Mayer Memorial Volume*, VII, 1963, σ. *144-*153.
- defterdar : *ντεφτερντάρης*, ο ανώτατος προϊστάμενος των οικονομικών υπηρεσιών του οθωμανικού κράτους· βλ. MORAVCSIK, *Byzantinoturcica*, τ. II, σ. 118, 307 και B. LEWIS, *EI²*, λήμμα daftardar.
- defter-i *khakani* : *κατάστιχον της βασιλείας*, δηλαδή τα σουλτανικά κατάστιχα των οικονομικών υπηρεσιών του οθωμανικού κράτους· βλ. Ö. L. BARKAN, *EI²*, λήμμα daftar-i *khakani*.
- emin : *εμίνης*, προϊστάμενος οικονομικής υπηρεσίας του οθωμανικού κράτους, επιφορτισμένος με την διαχείριση κρατικών εσόδων, όπως, π. χ., την είσπαξη τελωνειακών δασμών· βλ. MORAVCSIK, *Byzantinoturcica*, τ. II, σ. 124, και CL. CAHEN, *EI²*, λήμμα amin.
- menkufđji : υπάλληλος των οικονομικών υπηρεσιών επιφορτισμένος με την είσπραξη εισοδημάτων ή με την κατάσχεση περιουσιακών στοιχείων, τα οποία θα μπορούσαν να περιέλθουν στο οθωμανικό κράτος· βλ. MÜGE GÖÇEK, *EI²*, λήμμα mewkufatı.

menla και με λαϊκή προφορά molla, πρβλ. το νεοελληνικό *μουλάς*: ο κύριος, ο αυθέντης· τίτλος που ειδικότερα χρησιμοποιείται για νομοδιδάσκαλο ή ιεροδικαστή· βλ. GIBB - BOWEN, τ. Α', μέρος II, σ. 86-87 και υποσ. 4. Πρβλ. G. T. DENNIS, *The Letters of Manuel II Palaeologus*, Washington D.C. 1977, σ. 48, υποσ. 2.

miri : παράγωγο του όρου emir (*εμίρης*), το οποίο αποτελεί άλλη ονομασία του δημοσίου ταμείου· πρβλ παραπάνω beyt ul-mal. Βλ. A. COHEN, *ET²*, λήμμα miri.

tughra : ελληνικά *τουράς* και στα μεσαιωνικά ελληνικά *σημείον*· βλ. M.M. Acta, τ. III, σ. 317. Είδος μονογράμματος του Σουλτάνου, που ήταν χαρακτηριστικά τουρκικό. P. WITTEK, Notes sur la tughra ottomane, *Byzantion*, 18 (1948) 311-334 και 20 (1950) 267-293· πρβλ. S. M. STERN, *Fatimid Decrees*, Λονδίνο 1964, σ. 142-159, καθώς και την μελέτη της MARIA PIA PEDANI, Cenni di diplomatica ottomana, *Archivi per la Storia*, 3 (1990) 157-173.

ulufedji : *αλουφατζής* ή *αλοφατζής*· μισθοδοτούμενος στρατιώτης που ανήκε σε ειδική κατηγορία, η οποία αποτελούσε δύο τάγματα της σουλτανικής αυλής· βλ. MORAVCSIK, *Byzantinoturcica*, τ. II, σ. 65.

ΕΥΡΕΤΗΡΙΑ

Δεν περιλαμβάνονται οι όροι Βαλκάνια, Βυζαντινοί και Βυζάντιο, Ιερά Σύνοδος, Ισλάμ, Κωνσταντινούπολη, Λατίνοι, Μουσουλμάνοι, Οθωμανική αυτοκρατορία και Οθωμανοί, Πατριαρχείο, Τούρκοι, Χριστιανοί.

Με αστερίσκο σημειώνονται οι σελίδες στις οποίες συνοψίζονται οι κυριότερες πληροφορίες.

ΕΛΛΗΝΙΚΟ

A

- Αββασίδες, 148
Αβδούλ Χαμίτ Β΄, 151 υποσ.
Αγαλλιανός Θεόδωρος, μέγας χαρτοφύλαξ, 42, 46, 121
Αγία Σοφία (Κωνσταντινούπολη), 29, 30, 35
αγίασμα, 105 και υποσ., 158, 175, 180
Άγιοι Τόποι, 29, 39, 137
Άγιον Όρος, 80, 85 υποσ.
Άγιος Δημήτριος (Θεσσαλονίκη), 72
Άγιος Θεολόγος, 137
Άγιος Ιωάννης Πρόδρομος (Κων/πολη), 159 και υποσ.
Άγιος Νικόλαος (Αίνος), 71 υποσ.
Άγιος Σάββας (Αλεξάνδρεια), 151
Αγίου Γεωργίου γιορτή, 85 υποσ., 157 υποσ., 175 υποσ.
Αγιουβίδες, 56, 148
Άγκυρα, 66, 111, 115, 116, 118, 124, 131 υποσ., *133, 138, 144, 157, 175
Αγχιάλος, 65, 114, 115, *121, 157, 175
Αδριανούπολη, 42, 45, 46, 47, 59, 64, 65, 67, 69, 114, 115, 117, *120, 157, 160, 168, 175
Αθανάσιος Νικαίας, 132
Αθήνα, 95, 107, 114, 115, *126, 130, 157, 175
Άθως, βλ. Άγιον Όρος
Αιγαίο, 112 υποσ., 149
Αίγινα, 126
Αιγύπτιοι, Αίγυπτος, 53, 56, 83, 111, 134, 143, 152
Αϊδίν, 96, 137
Αϊδινόγλου, 79, 96 υποσ.
Αίνος, 65, 66 και υποσ., 71, 112, 114, 115, *120, 157, 175
Αλά-σεχίρ, 116· βλ. Φιλαδέλφεια
Αλατζά-χισάρ (Aladžahisar), 115, 116-117, 134, 157
Αλβανία, Αλβανοί, 58, 111, 125, 127
Αλεξάνδρεια, Πατριαρχείο, 39, 54-55, 60, 151
Αλέξανδρος Νέβσκη, 24
Αλέξανδρος Σισμάνος, 137
Αλέξη(ς), 115, 116, 117, *140-141, 157
Αλέξιος, αυθέντης Θεοδωρούς, 141
Αλέξιος Νικαίας, 132
Αλή, γιος του Εμινουντίν, μουλάς, 169
αλυκές, 65, 121
Αμάσεια, 115, 116, 117, 121, *133, 138, 157
Αμιρούτζης Γεώργιος, Φιλόσοφος, 94 και υποσ., 95

Αμιρούτζης Σκεντέρμπεης, 94 και υποσ.
 Αμφιλόχιος Ικονίου, 136
 Αναστάσιος Κάλλιστος, 63-64 και υποσ.
 Ανδαλουσία, 54
 Ανδρέας, Σέρβος μητροπολίτης, 100, 150
 Ανδρόνικος Β΄, βλ. Παλαιολόγος
 Ανθενωτικοί, 35-36, 39
 Άννα Κομνηνή, 32
 Αντιόχεια, Πατριαρχείο, 39, 54-55, 60
 Αντώνιος Δ΄, Πατριάρχης Κων/πόλεως, 41, 63
 Αντώνιος Τραπεζούντος, 130
 Απέρει, 179 υποσ.
 από σπαθίου, 52, 59
 Απόκαυκος Δημήτριος, ο Κυρίτζης, 64, 76, 163 υποσ.
 Άργος, 118
 Αργυρόπουλοι, 103
 Αργυρόπουλος Ιωάννης, 102, 165
 Αργυρόπουλος Ιωάσαφ, 103, 124
 Αρκαδία, 114, 115, 118, *127-*128, 157, 175
 Αρμένικος κλήρος, 93
 Αρμένιοι, 130, 133, 134, 141, 143
 Άρτα, 144
 Αρτάκη, 132
 άρχοντες, άρχων, 64, 67, 69-74, 75, 76
 Αστυπάλαια, 26, 88, 147, 186
 Αττάλεια, 79, 115, 116, *134-*135, 157, 175
 αὐθεντικός όρίσμός, 48, 149, 153
 αυθεντόπουλος, 141
 Αυλώνα, 114, 116, 128, *129
 αφεντίτζης, 141
 αφορισμός, 97
 Αφροδισιάδα, βλ. Σταυρούπολη
 Αχμέτ, ουλουφετζή, 102, 163
 Αχμέτ πασάς, 164
 Αχρίδα, 113 και υποσ., 116, 129, 130

B

Βαγιαζήτ Α΄, 59, 132, 134
 Βαγιαζήτ Β΄, 25, 40, 81, 92, 111, 125, 143, 150, 152, 153, 157, 165
 βακούφια, 158, 180, 184
 Βαλδουίνος της Φλάνδρας, 30
 Βαρλαάμ, μοναχός, 31

Βάρνα, 114, 115, *122, 157, 175
 Βασίλειος, ηγεμόνας της Μόσχας, 41
 Βενετία, Βενετοί, 30, 31, 47, 59 υποσ., 64, 134, 143
 Βέροια, 107, 114, 115, *125, 157, 175
 Βηρινούπολη, 131 υποσ.
 Βησσαρίων Λαρίσης, 105, 150
 Βησσαρίων Νικαίας, 33
 Βιβλίον Ίστορικό, 43-44, 70, 91
 Βιδί, 114, 116, 128, *129-*130, 157, 175
 Βιζύη, 114, 116, 117, *128-*129, 157
 Βιθυνία, 58, 116
 βιλαέτι (vilayet), 113, 159, 165, 174, 176
 Βλαχία, Βλάχοι, 64, 113, 125, 149, 152, 157, 174
 Βοδενά, 113
 Βοσνία, 95
 Βουλγαρία, Βούλγαροι, 74, 115, 122, 137
 Βράτζα, 149
 Βρυών επισκοπή, 183 υποσ.
 Βρυώνης, Σ., 117

Γ

Γαβριήλ, παπάς, 102-103, 165
 Γάγγρα, 115, 116, 133, *138, 142, 157, 175
 Γάζα, 151
 Γαλατάς, 60
 Γαλατιανοί, 67
 Γάνος, 119, 157, 175
 Γεμιστός Γεώργιος, Πλήθων, 72
 Γεννάδιος Σερρών, 107, 123
 Γεννάδιος Σχολάριος, 36, 38-39, 41-43, 44, 45, 46, 47-48, 59, 60, 64, 65, 66, 72, 73, 74, 79, 82
 γένος έλληνικό, 73-74, Έλλήνων, 74 υποσ.
 Γένουα, Γενουάτες, 30, 31, 71, 141
 Γεράσιμος Λακεδαιμονίας, 128, 135 υποσ.
 Γερμανός Γαγγρών, 133
 Γεώργιος, μοναχός, βλ. Γεννάδιος Σχολάριος
 Γιαγμούρ, γιος του Αμπντουλλάχ, 169
 Γιάννης, παπάς, 179 και υποσ., 180
 Γιαχγιά, γιος του Χαμζά, μουλάς, 163
 Γιουνούς (Yunus), δραγομάνος, 75 και υποσ., 92, 179 και υποσ.
 Γιουσούφ, γιος του Αμούντ, 164

Γιουσούφ, γιος του Αμπντ ουλ-Κερίμ, μουλάς, 171
 Γιουσούφ, γιος του Καραγκιόζ, 170
 Γοτθία, 140, 141, 157
 Γουλιανός Δημητράκης, 142
 Γουναρής, 72· βλ. και Μάξιμος Γ΄
 Γρηγόριος Γοτθίας, 141
 Γρηγόριος, ηγούμενος Πάτμου, 26, 104-105, 169

Γρηγόριος, ιερομόναχος, 63
 Γρηγόριος ΙΑ΄, Πάπας, 24
 Γρηγόριος Γ΄, Πατριάρχης Κων/πόλεως, 45 υποσ.

Δ΄

Δαβίδ, επίσκοπος Κασσανδρείας, 183
 Δαβίδ, ντεφτερνάρης, 142
 Δαμασκηνός Στουδίτης, 23 υποσ.
 Δανιήλ Εφέσου, 39, 137
 δεκανίκι, 45, 47, 119
 δεκάτη, 105 και υποσ., 172
 Δημήτρης, γιος του Ταρακτζή, 169
 Δημήτριος, δεσπότης, βλ. Παλαιολόγος
 Δημήτριος
 Δημήτριος, διδάσκαλος, 66
 Δημήτριος Κυδώνης, 33
 Διαυλείας επισκοπή, 126
 Διονύσιος ο Αλικαρνασσεύς, 71
 Διονύσιος ο Ελεήμων, μητροπολίτης Λαρίσης, 106
 Διονύσιος Α΄, Πατριάρχης Κων/πόλεως, 64, 69-70, 74, 76, 84, 88, 117, 163
 Διονύσιος Β΄, Πατριάρχης Κων/πόλεως, 67, 75, 143
 Διονύσιος Γ΄, Βαρδαλής, 49
 Διονύσιος Φιλιππουπόλεως, βλ. Διονύσιος Α΄

Δοκειανός Ιωάννης, 71
 Δοσίθεος Μεσημβρίας, 122
 Δούκας, 66
 Δούκας, βυζαντινός ιστορικός, 37
 Δούκας Δημήτριος, βλ. Μανδραμηνός
 δουλεμπόριο, 31
 Δούναβης, 129
 Δράμα, 114, 115, 117, 120, *124, 157, 175

Δρίστρα, βλ. Σιλίστρια
 Δρουγουβιτείας επισκοπή, 183 υποσ.
 δώρα, 44, 45, 47 και υποσ., 82, 100, 101, 150, 176
 Δωρόθεος Αθηνών, 126, 130
 Δωρόθεος Ίμβρου, 140
 Δωρόθεος Τραπεζούντος, 143

Ε

Εβραίοι, 52, 124, 125, 129, 133, 134
 Έβρος, 120
 Εγριντίρ, 115, 116, *135, 157, 175
 Έξοβα, 123
 Έκθεσις Χρονική, 43-44
 εμβατίκιον, 101
 εμίνης, 66 υποσ., 190
 Ένωση Εκκλησιών, 33-35
 έξαρχος, 63 και υποσ.
 εξισλαμισμός, 52, 54-55, 60-61, 71, 112, 132, 167 και υποσ.
 επανέβασις, 86
 Εύβοια, 35, 111 υποσ., 129, 139
 Εύριπος, 115, 116, *139-*140, 157, 175
 Έφεσος, 39, 79, 96, 115, 116, *137, 149, 157, 175

Ζ

Ζακυθινός Διονύσιος, 73
 ζητεία πατριαρχική, 103
 Ζίχνα, 114, 115, 117, *124, 138 υποσ., 157, 175
 Ζυγομαλάς Θεοδόσιος, 69, 112 υποσ.

Η

Ηράκλεια, 47 υποσ., 114, 115, 118, *119, 157, 175
 Ησαΐας Σταυρουπόλεως, 131

Θ

Θεόδουλος Προύσης, 132

Θεοδωρού, 141
 Θεόληπτος Α΄, Πατριάρχης Κων/πόλεως, 61, 67, 117, 154, 167 υποσ.
 Θεόληπτος Β΄, Πατριάρχης Κων/πόλεως, 106
 Θεοφάνης Ηρακλείας, 119
 Θεοφάνης Μηδείας, βλ. Αγαλλιανός Θεόδωρος
 Θεοφάνης ο Κρής, 106-107
 Θεόφιλος Τυρνόβου, 123
 Θεσσαλία, 111
 Θεσσαλονίκη, 57, 72, 74, 102, 103, 104, 114, 115, 117, *124, 133, 151, 155, 157, 163, 175, 183 υποσ.
 Θήβα, 135 υποσ.
 Θράκη, 111 και υποσ., 119, 126

I

Ιβάζ-Φακίχ, γιος του Ισμαήλ, 170
 Ιέραξ, μέγας λογοθέτης, 103
 Ιερεμίας Α΄, Πατριάρχης Κων/πόλεως, 25, 49, 67, 86-87, 92, 107, 117, 118, 121, 123, 125, 137, 147, 149, 151, 174
 Ιερεμίας Β΄, Πατριάρχης Κων/πόλεως, 76
 Ιερεμίας Σόφιας, βλ. Ιερεμίας Α΄
 ιεροδικαστικά έγγραφα, *155
 Ιερών Όρος, 119
 ιερός πόλεμος (dijihad), 51-52, 56
 Ιεροσόλυμα, Πατριαρχείο, 39, 54-55, 60
 Ικόνιο, 135-136, 157, 175
 Ιλιάς, 71
 Ίμβρος, 42, 115, 116, *140, 157, 175
 Ιμπραήμ πασάς, βεζίρης, 86
 Ισά, γιος του Γιαχγιά Μπαλή, 164
 Ισίδωρος, βλ. Νικόλαος Ισίδωρος
 Ισπανία, 124
 Ιστορία Πολιτική, 43-44
 Ιωακείμ Α΄, Πατριάρχης Κων/πόλεως, 117
 Ιωάννης Αναγνώστης, 57 και υποσ.
 Ιωάννης Η΄, βλ. Παλαιολόγος Ιωάννης Η΄
 Ιωάννης Ολόβολος, 141
 Ιωαννίκιος Α΄, Πατριάρχης Κων/πόλεως, 67, 86, 99, 121, 154, 171 υποσ., 174
 Ιωαννίκιος, αρχιεπίσκοπος Καρπάθου, 179
 Ιωαννίκιος Σωζοπόλεως, βλ. Ιωαννίκιος Α΄
 67, 86

Ιωάννινα, 114, 115, 116, 117, 128, 157, 175
 Ιωάσαφ Αδριανουπόλεως, βλ. Ιωάσαφ Β΄
 Ιωάσαφ Θεσσαλονίκης, βλ. Αργυρόπουλος Ιωάσαφ
 Ιωάσαφ Θηβών, 135 υποσ.
 Ιωάσαφ Α΄, Πατριάρχης Κων/πόλεως, 95
 Ιωάσαφ Β΄, Πατριάρχης Κων/πόλεως, 24, 67, 154
 Ιωσήφ, 168
 Ιωσήφ Β΄, Πατριάρχης Κων/πόλεως, 35
 Ιωσήφ Εφέσου, 137
 Ιωσήφ Σηλυβρίας, 120
 Ιωσήφ Χαλκηδόνης, 131, 132

K

Κάιρο, 54, 151
 Καισάρεια Καπαδοκίας, 133, 142, *143-
 *144
 Καλλίπολη, 69, 140
 Κάλλιστος Αναστάσιος, 63-64 και υποσ.
 Κάλλιστος Βάρνας, 122
 Κάλλιστος, επίσκοπος Κασσανδρείας, 183 υποσ.
 Κάλλιστος, επίσκοπος Λέρου, Καλύμνου και Αστυπалаίας, 186
 Κάλλιστος Ηρακλείας, 119
 Κάλλιστος Κερασούντος, 141
 Κάλλιστος Χριστιανουπόλεως, 127
 Κάλυμνος, 26, 88, 147, 186
 Καναβούτζης Αυγουσταρίκης, 71 και υποσ.
 Καναβούτζης Ιωάννης, 71
 Καναβούτζης Τζάνε, 67, 71
 κανίσκια, 100
 κανονικόν, 100 και υποσ.
 Καντακουζηνοί, οικογένεια, 67 υποσ., 68 υποσ.
 Καντακουζηνός Αντάνιος, Μονοραΐτος, 67
 Καντακουζηνός Μιχαήλ, Σεϊτάνογλου, 67-68, 70, 72
 Καπαδοκία, 143
 Καραβιζύη, 128
 Καραμάνογλου, 136, 143
 Κάρολος του Αηίου, 33
 Κάρπαθος, 26, 60, 75, 88 υποσ., 92, 93, 104, 147, 149, 151, 179 και υποσ.

- Κασίμ, γιος του Αμντουλλάχ, 164
 Κασσάνδρεια, 26, 88, 93, 102 υποσ., 104, 147, 149, 183
 Καστοριά, 113
 Καστρινός Δημήτριος, 67
 Καταβοληγός Θωμάς, 64
 Καταλάνοι, 31
κατάστιχον της βασιλείας (defter-i *khakani*), 88, 189
κατάστιχον Πατριαρχείου, 101-102, 106 και υποσ.
 Κατερίνα Branković, 95
 Καφάς, 112, 115, 116, 133, *141, 157, 175
 Κερασούντα, 115, 116, *141-*142, 157, 175
 Κεράτιος, 47
 Κέρκυρα, 35, 37
 κεφαλικός φόρος, βλ. *djizya*
 Κηρουλάριος Μιχαήλ, 29
 Κίεβο, 24 και υποσ., 113
 Κίτρος, 65, 124
 κληρονομία, 93-94 και υποσ., 158-159, 175-176, 180, 184
 Κομνηνή Άννα, 32
 Κονόρτας, Π., 76 υποσ., 85 υποσ., 102 υποσ.
 Κοράκι, 179
 Κοράνι, 52, 54, 57 υποσ.
 Κόρινθος, 114, 115, 117, 126, *127, 157
 Κορνάρο οικογένεια, 179 υποσ.
 Κορώνη, 32, 125
 Κοσμάς, επίσκοπος Κασσανδρείας, 183 υποσ.
 Κουνούπης Κωνσταντίνος, 67 και υποσ.
 Κουρτέσης Γεώργιος, 72· βλ. και Γεννάδιος Σχολάριος
 Κρήτη, 31, 32, 59 υποσ., 113, 152, 157, 174
 Κριμαία, 140, 141
 κριτής, 65
 Κριτόβουλος, 42, 46, 140
 Κρούσεβας, 116
 Κρούσιος Μαρτίνος, 69
 Κυδώνης Δημήτριος, 33
 Κύζικος, 115, 116, *132, 157, 175
 Κυπαρισσία, 127
 Κύπρος, 54, 134
 Κύριλλος Κορίνθου, 127
 Κύριλλος Παλαιών Πατρών, 127
- Κωνσταντίνος ΙΑ΄, βλ. Παλαιολόγος
 Κως, 186
- Λ
- Λάζαρος Ευρίπου, 139
 Λακεδαιμονίας μητρόπολη, 128, 135
 Λάμψακος, 30
 Λαοδίκεια, 115, 116, *136, 142, 157, 175
 Λάρισα, 105, 106, 118, *125, 150
 Λασκαρίδες, 33
 Λάσκαρις Ιανός, 103
 Λέρος, 26, 88, 95 υποσ., 186
 Λέσβος, 71, 120, 138, 139, 140
 Λήμνος, 115, 116, *140, 157, 175
 Λιθουανοί, 24
 Λυών, 33
- Μ
- Μαγνησία, 137
 Μαϊάνδρος, 136
 Μαΐμονίδης (Musa ibn Maymun), 54-55
 Μακάριος, επίσκοπος Ραιδεστού, 119
 Μακάριος Κορίνθου, 127
 Μακάριος Λαοδικείας, 136
 Μακάριος Μελισσηνός, 45
 Μακάριος Μηθύμνης, 139
 Μακάριος Μονεμβασιάς, 135 υποσ.
 Μακάριος Νικομηδείας, 131
 Μακάριος Πισιδίας, 135
 Μακάριος Σερρών, 123
 Μακεδονία, 111, 115, 119
 Μαμελούκος Σουλτάνος, 83 βλ. και Αίγυπτος
 Μανδραμηνός, Δημήτριος Δούκας, 66
 Μάνη, 128
 Μανουήλ ο Κορίνθιος, μέγας ρήτωρ, 103
 Μανουήλ Χριστώνυμος, βλ. Μάξιμος Γ΄
 Μαντζικέρτ, 57
 Μάξιμος Γ΄, Πατριάρχης Κων/πόλεως, 66, 72, 74, 75
 Μάξιμος Δ΄, Πατριάρχης Κων/πόλεως, 39, 102-103, 117, 154, 165
 Μάξιμος Θεσσαλονίκης, 102, 163
 Μάξιμος Καισαρείας, 143

- Μάρα Branković, 69-70, 84, 95, 123
 Μάρκος Ευγενικός, 48, 149
 Μάρκος Β΄, Πατριάρχης Κων/πόλεως, ο
 Ξυλοκαράβης, 74, 84, 117
 Ματθαίος Βeroίας, 125
 Ματθαίος Δράμας, 124
 Ματθαίος Εφέσου, 79, 96 υποσ., 137
 Ματθαίος Μηθύμνης, 139
 Ματθαίος Φακρασής, 123
 Μαύρη Θάλασσα, 111, 116, 117, 119
 Μαυροβλαχία, 139 υποσ.
 Μαχμούτ, γιος του Αχμέτ, 163
 Μαχμούτ πασάς, βεζίρης, 95, 142, 159 υποσ.
 μεβκουφτζής, 158, 176, 180, 184, 189
 Μεγάλοι Κομνηνοί, 83
 Μεγάλος Ζυγός, 128 και υποσ.
 Μεθόδιος Βeroίας, 125
 Μεθόδιος, ηγούμενος Μονής Πάτμου, 80
 Μεθόδιος Σμύρνης, 137
 Μεθόδιος Μυτιλήνης, 139
 Μεθώνη, 35
 Μελάγινα, 59
 Μελένικο, 144
 Μελέτιος, μοναχός, 34
 Μελισσηνός Μακάριος, 45
 Μενετές, 179
 Μεσημβρία, 66, 114, 115, *121-*122, 157,
 175
 Μεσίχ πασάς, Παλαιολόγος, 66 και υποσ.
 Μετέωρα, 104
 Μεχμέτ, γιος του Αχμέτ πασά, 164
 Μεχμέτ, σαντζάκ μπέης, 66
 Μεχμέτ, τζαούσης, 102 και υποσ., 183
 Μήδεια, 114, 115, *121, 157, 175
 Μήθυμνα, 139, 157
 Μητροφάνης Γ΄, Πατριάρχης Κων/πόλεως,
 67, 70, 76, 143, 144 υποσ.
 Μητροφάνης Καισαρείας, βλ. Μητροφάνης
 Γ΄
 Μητροφάνης Πισιδίας, 135
 Μικρά Ασία, 56, 57, 60, 97, 112 υποσ., 118,
 131, 133, 134, 135, 152
 Μίλητος, 26, 115, 116, *136-*137, 142, 155,
 157, 169, 175
 Μιλίου λεωφόρος, 96
 Μιχαήλ Η΄, βλ. Παλαιολόγος
 Μιχαήλ Κηρουλάριος, 29
 Μογγόλοι, 24
 Μολδαβία, 152, 157, 174
 Μόλυβος, 115, 116, 117, *139
 Μοναστήρι (Βιτόλια), 113 και υποσ.
 μοναστηριακά κτήματα, 104
 Μονεμβασία, 45, 118, 128, 135 υποσ.
 Μονή Αγ. Ιωάννου του Θεολόγου (Πάτμος),
 32, 80, 104, 149, 155, 169-170, 174, 179,
 186
 Μονή Αγ. Ιωάννου του Προδρόμου (Σωζό-
 πολη), 121
 Μονή Αγ. Νικολάου του Αναπαυσά, 106-107
 Μονή Βατοπεδίου (΄Αθως), 149, 154, 155,
 157, 165
 Μονή Βλαττάδων (Θεσσαλονίκη), 104, 151
 Μονή Διονυσίου (΄Αθως), 68 υποσ.
 Μονή Δουσίκου (Θεσσαλία), 150
 Μονή Ιβήρων (΄Αθως), 149, 183
 Μονή Μεγίστης Λαύρας (΄Αθως), 107, 154,
 163, 167
 Μονή Παμμακαρίστου (Κων/πολη), 39, 86-
 87, 91-92, 94 υποσ., 119, 159 και υποσ.
 Μονή Παντοκράτορα (Κων/πολη), 36
 Μονή Σινά, 55, 56, 148, 151
 Μονή Σταυρονικήτα (΄Αθως), 154, 171
 μονοπάλιο, 65, 68, 69
 Μονοραϊτός, βλ. Καντακουζηνός Αντώνιος
 Μοριάς, 66, 99, 111, 112, 117, 120, 153, 165
 Μοροζίνη Θωμάς, 30
 Μόσχα, 24, 41
 Μουκτάφη Β΄, χαλίφης, 55, 148
 μουλάς, 157, 163, 169, 171, 190
 Μουντοβλαχία, 118· πρβλ. Μαυροβλαχία
 Μουράτ Β΄, 57, 70, 84, 123, 149
 Μουράτ Γ΄, 150
 μουσούριον (manshur), 147
 Μουσούρη χωριά, 144
 Μουσταφάς, γιος του Ντερβίς, 170
 μπακία, 189
 μπεηλέρμπεης, 122, 153
 μεράτι (berat), 47-48, 50, 60, 77, 81, 82, 84,
 85, 91-92, 104, 109-110, 112, 118, 119,
 135, *147-*153, 157-162, 174-178, 179-
 182, 183-185, 186-187
 Μύρα, 135

Μυστράς, 114, 115, *128, 157, 175
 Μυτιλήνη, 115, 116, *138-*139, 157, 175
 Μωάμεθ ο Προφήτης, 54-55, 56, 169 υποσ.
 Μωάμεθ Α΄, 137
 Μωάμεθ Β΄ ο Πορθητής, 25, 35, 37-38, 40, 41-42, 44-45, 46, 47 και υποσ., 48, 59 υποσ., 60, 64, 66, 70, 71, 79, 81, 82, 92, 94 υποσ., 111, 142, 150
 Μωάμεθ Δ΄, 49

N

Νάξος, 31
 Ναύπακτος, 118, 144
 Ναύπλιο, 87, 118
 Νέβσκη Αλέξανδρος, 24
 Νείλος, Πατριάρχης Κων/πόλεως, 63
 Νεοκαισάρεια, 138, 141, 142
 Νεόφυτος Αγχιάλου, 121
 Νεόφυτος Βεροίας, 107, 125
 Νεόφυτος Εφέσου, 137
 Νεόφυτος Κυζίκου, 132
 Νεόφυτος Μηδείας, 121
 Νεστοριανοί, 56, 148
 Νήφων Β΄, Πατριάρχης Κων/πόλεως, 65, 68 υποσ., 74, 117
 Νήφων Αίνου, 120
 Νίκαια, 33, 58, 115, 116, *132, 157, 175
 Νικήτας Χωνιάτης, 29
 Νικόλαος Ισίδωρος, 65-66, 71, 72 υποσ.
 Νικόλαος Μυστικός, Πατριάρχης Κων/πόλεως, 56
 Νικόλας, γιος του Τσιφτετσί, παπάς, 169
 Νικομήδεια, 115, 116, *131, 157, 175
 νομικό πρόσωπο, 50, 91-92
 Νοταράς Λουκάς, 36-39
 ντεφτερντάρης, 142, 189

Ξ

Ξενάκης, άρχοντας, 67

O

Ολόβολος Ιωάννης, 141
 Όλυμπος Καρπάθου, 179

Ομάρ, χαλίφης, 55
 ορισμός, 153
 ορισμός της Εκκλησίας, 149 υποσ.
 Ουγγροβλαχία, 118
 ουλουφετζή (ulufedji), 102, 190
 Ουσίτες, 47 υποσ.

Π

Παγκράτιος Τραπεζούντος, 130
 Παλαιά Πάτρα, 114, 115, *127, 157, 175
 Παλαιολογίνα Μαρία-Ελένη, 95
 Παλαιολόγοι, 37, 66
 Παλαιολόγος, 68 υποσ.
 Παλαιολόγος Ανδρόνικος Β΄, 34-35
 Παλαιολόγος Δημήτριος, δεσπότης, 71, 120, 140
 Παλαιολόγος Θωμάς, δεσπότης, 95
 Παλαιολόγος Ιωάννης Η΄, 35
 Παλαιολόγος Κωνσταντίνος ΙΑ΄, 38, 41
 Παλαιολόγος Μανουήλ Β΄, 140
 Παλαιολόγος Μεσίχ Πασάς, 66
 Παλαιολόγος Μιχαήλ Η΄, 30, 33-35
 Παλάτια, βλ. Μίλητος
 Παμμακάριστος, βλ. Μονή Παμμακαρίστου
 πανηγύρια, 101, 105, 158, 175, 180, 184
 πανούκλα, 111 και υποσ.
 Πανταλέων, κριτής, 65
 Παροναξία, 118
 Πασά-Μπαλής, γιος του Αμπντουλλάχ, 169
 Πάσχα, 157 υποσ.
 Πάτμος, 32, 80, 137, 155, 169, 174, 179, 186
 πατριαρχικές περιοδείες, 69, 99, 102-103, 171-173
 Παχώμιος Α΄, Πατριάρχης Κων/πόλεως, 117
 Παχώμιος Β΄, Πατριάρχης Κων/πόλεως, 47 υποσ.
 Παχώμιος Αμασειάς, 133
 Παχώμιος, επίσκοπος Κασσανδρείας, 183
 Παχώμιος Μεσημβρίας, 122
 Πελοπόννησος, βλ. Μοριάς
 Πέργη, 79, 135
 Περιθεώριο, 126
 Περσία, Πέρσες, 53, 58, 111, 143
 πεσκέσι (peshkesh), 82 και υποσ., 84-85 και υποσ., 86, 87-88, 92, 94 υποσ., 99, 110, 148, 150, 160 υποσ.

- Πισιδία, 135
 Πλήθων, 72
 Πολύκαρπος Αδριανουπόλεως, 120
 Πολωνοί, 24
 Πόντος, βλ. Μαύρη Θάλασσα
 Πόρος, 114, 115, *126, 157, 175
 Πορούς επισκοπή, 126 και υποσ.
 προνόμια του Οικουμενικού Πατριαρχείου, 45, 48-50, *91-97
 Προποντίδα, 132
 Προύσα, 58, 63, 69, 111, 115, 116, *132, 157, 175
 πρωτοσύγκελλος, 97 και υποσ.
 Πυργίο, 96 και υποσ.
 Πυρόπουλος Θωμάς 66
- P
- ραγιάδες, 52 υποσ.
 Ραιδεστός, 115, 119
 Ραφαήλ Α΄, Πατριάρχης Κων/πόλεως, 74-75, 83, 85, 86
 Ρίζαιον, 115, 116, *142, 157, 175
 Ρόδος, 31, 118, 152, 153, 157, 174, 179, 186
 Ρουγούντα (Ruguda), 183
 Ρουμ, 57
 Ρούμελη, 153, 165, 167, 171
 Ρώμη, 24
 Ρωσία, Ρώσοι, 24, 152, 157, 174
- Σ
- Σαγγάριος, 34
 σακελλάριος, 96
 Σαμαρκάνδη, 54
 Σάμος, 149
 σαντζάκι, 113, 153
 σαντζάκ-μπέης, 153, 171, 172
 Σαρακηνοί, 29
 Σαφαβίδες, 143
 Σβορώνος, Ν., 73
 Σεβάστεια, 115, 116, *133-134, 141, 142, 157
 Σεϊτάνογλου, βλ. Καντακουζηνός Μιχαήλ
 Σελήμ Α΄, 43, 61, 111, 153, 167
 Σελήμ Β΄, 26, 88, 183, 186
 Σελτζούκοι, 30, 57, 59, 152
 Σεράτζ, γιος του Ταγίμπ, μουλάς, 157
 Σερβία, Σέρβοι, 46, 74, 88 υποσ., 100 και υποσ., 116, 123
 Σέρρες, 80, 107, 114, 115, *123, 124, 143, 157, 171, 175
 Σηλύβρια, 114, 115, *119-120, 157, 175
 Σίδη, 128, 135 και υποσ.
 Σιδηροκαύσια, 183 και υποσ.
 Σιλίστρια, 114, 116, 128, 129, *130, 157, 175
 Σιμάβνα, 132
 Σισμάνος, βλ. Αλέξανδρος Σισμάνος
 σκλάβοι, 31
 Σκυθογενής, 74
 Σμύρνη, 115, 116, *137-138, 157, 175
 Σουλέ, γιος του Γιουνούς, 169-170
 Σουλεμάν ο Μεγαλοπρεπής, 24, 25, 26, 75, 151, 152, 153, 154, 171, 174, 179, 183, 186
 σούμπασης, 171
 σουργούνηδες, 125· πρβλ. sürgün
 Σόφια, 67, 114, 115, 116, 117, *122, 149, 157, 175
 Σπανδούνης Λουκάς, 72-74
 Σταυρός, 114, 116, 117, *130-131, 157
 Σταυρός Βοσπόρου, 131
 Σταυρούπολη, 103
 Σταυρούπολη αρχιεπισκοπή, 130
 Σταυρούπολη (Αφροδισιάδα), 131
 Σταυροφορία, τετάρτη, 29-30
 Στουδίτης Δαμασκηνός, 23 υποσ.
 Σύλβεστρος Συρόπουλος, βλ. Συρόπουλος
 Συμεών Α΄, Πατριάρχης Κων/πόλεως, 25, 39, 49, 74, 83, 84, 86, 88, 94, 102 υποσ., 118, 123, 125, 147, 149, 157-162
 Συρία, Σύροι, 53, 111, 134, 143
 Συρόπουλος Σύλβεστρος, 35, 74, 96
 Σφραντζής Γεώργιος, πρωτοβεστιάριος, 45
 Σχίσμα Εκκλησιών, 29
 σχισματικοί, 31
 Σχολάριος, βλ. Γεννάδιος
 Σωζόπολη, 67, 114, 115, *121, 135 υποσ., 157, 175
 Σωτηρούπολη, 131
 Σωφρόνιος, Πατριάρχης Ιεροσολύμων, 55
 Σωφρόνιος, Πατριάρχης Κων/πόλεως, βλ. Συρόπουλος Σύλβεστρος

Τ

Ταλαντίου επισκοπή, 126
 Ταμερλάνος, 134
 Τεκέ, 134
 Τεκίρνταγι, 114, *119, 157, 175
 Τεκφούρνταγι, βλ. Τεκίρνταγι
 Τεύτονες, 24
 τζαούσης, 102 υποσ., 183 υποσ., 189
 Τζεμ, Οθωμανός πρίγκιπας, 40
 Τζιμισκή Πύργος, 107
 Τίρνοβο, 114, 115, 116, *122-123, 157, 175
 τουράς (tughra, tuğra), 46, 156, 174, 179, 183, 186, 190
 Τραπεζούντα, Τραπεζούντιοι, 74, 83 και υποσ., 84, 105 και υποσ., 112, 114, 116, 126, *130, 141, 143, 157, 175
 Τριβαλλός, 74
 Τρίκκαλα, 106, 114, 115, 118, *125, 157, 175
 τσελεμπής, 163, 164, 189
 Τσέχοι, 47 υποσ.

Φ

Φακρασής Ματθαίος, 123
 Φερράρα, 96, 110
 Φιλαδέλφεια, 115, 116, 132, *134, 144, 175
 Φίλελφος, 66 υποσ.
 Φίλιπποι, 120
 Φιλιππούπολη, 69, 84, 114, 115, 117, *122, 157, 175
 Φιλόθεος Σταυρουπόλεως, 131
 φιλότιμα, 101
 φιρμάνι, *153-154
 Φλωρεντία, 35, 36, 39, 118, 131, 144 υποσ.
 φόροι ιερωμένων, 79-82, 87-88,
 φόροι Πατριαρχείου, 26, 79, 82-87, *99-106, 151, 155, 159, 167-168, 171-173, 176
 φόρτωμα, 106 και υποσ.
 Φώκαια, 71, 112, 137

Χ

Χαϊντάρ, γιος του Σερβέρ, 170
 Χαλκηδόνα, 114, 116, 117, *131, 132, 157

Χαλκοκονδύλης, 68 υποσ.
 Χαμζά, γιος του Ιβάζ, 164
 Χαμζά, γιος του Ισκεντέρ, 169
 Χαμίτ, 135
 χάραγμα, 80
 χαράτζι, 54, 79-80, 81, 82, 84-85, 99, 101, 160 υποσ., 175 υποσ.
χαράτζιον αυθεντικών, βασιλικόν, 101
 Χίος, 31, 113, 118, 152, 157, 174
 χορηγείο, 80
 χοτζέτι (hüdjidet), 155
 Χριστιανούπολη, 118, 127
 Χρονικόν maius, 45, 79
 Χρονογράφος, 43
 Χρυσοχοΐδης, Κ., 107 υποσ.
 Χωνιάτης Νικήτας, 29

Ψ

Ψευδο-Σφραντζής, βλ. Χρονικόν maius

ΛΑΤΙΝΟΓΡΑΜΜΑΤΟ

Abdisho III, Νεστοριανός Πατριάρχης, 148
 Acciaiuoli, 95
 adet, 94, 100
 adet-i atileleri, 61
 ahkam-i mühimme, 154
 ahl al-Kitab, 52
 Alashehir, βλ. Φιλαδέλφεια
 Ayasoluğ, βλ. Έφεσος
 Aydıncık, βλ. Κύζικος
 ayin, 100, 189
 ayin-i batileleri, 61, 165 υποσ.
 avariz, 81
 Barkan, Ö.L., 111
 batil, 61
 batriyah, 151
 batriyarh, 152
 beyt ul-mal, 93, 189
 biti, 147
 Bogdan, βλ. Μολδαβία
 Branković, βλ. Μάρα. Κατερίνα
 Braudel, F., 110-111

- čerakhor, 81 και υποσ.
Cesarini Γεώργιος, 45 υποσ.
- dar ul-ahd, 53
dar ul-harb, 51
dar ul-islam, 51
defterdar, 88, 189
d̥himmi, 52-53, 79, 147, 169
d̥jihad, βλ. ιερός πόλεμος
d̥jizya, 53, 79-81, 148
Dülkadiroğlu, 143
- Eğribos, βλ. Εύριπος
Eflak, βλ. Βλαχία
Elbistan, 143
emr, 153
- Gattilusi, 71, 120, 138, 140
gümrük, 159
- hasene-i efreñdiyye, 86, 174 και υποσ.
hüddjet, 155
hükme, 153
- Ibn-Battuta, 136
Inalcik, H., 80 υποσ., 148
Islambol, 156, 163 υποσ.
- kanun, 93, 94, 100 και υποσ., 172
kanun-name, 150
Karabogdan, βλ. Μολδαβία και πρβλ. Μαυροβλαχία
kharadj, 53· βλ. χαράτζι
kilise, 156
Konstantiniyye, 156
- Ladik, βλ. Λαοδικεία
Lazkiyya, βλ. Λαοδικεία
Lowry, H. W., 80 και υποσ.
- maktu (κατ' αποκοπή), 86, 105 υποσ., 174-175
al-Malik al-Adil, 148
manastir, 156
manshur, 147
Matuz, J., 151, 154, 179 υποσ.
- Menteshe, 136
millet, 50
miri, 93, 159 υποσ., 171, 190
mithal, 147, 148
Molinos (Μόλυβος), βλ. Μήθυμνα
muaf ve musellem, 87
- naib, 155
nishan, 147
Notitiae, 110, 115, 142-144
- patrik, 151, 152 υποσ.
Patrik mahallesi, 91, 94 υποσ.
- Sakız, βλ. Χίος
Schaendlinger, A.C., 151
Sekaly, R., 151 υποσ.
sidjil, 155
sürgün, 109, 112
- tayfe, 50
tekâlif-i divaniyye, 81
tevkî, 153
tezkere, 179 υποσ.
Tonguzlu, βλ. Φιλαδέλφεια
- ulak, 81, 171 υποσ., 172
- Yeni Shehir, βλ. Λάρισα
- zimmi, βλ. d̥himmi

ΥΣΤΕΡΟΓΡΑΦΟ

Ενώ το βιβλίο αυτό βρισκόταν στο τυπογραφείο, κυκλοφόρησε το βιβλίο του κ. G. Salakides, *Sultansurkunden des Athos-Klosters Vatopedi aus der Zeit Bayezid II. und Selim I.* (Institute for Balkan Studies, IMXA), Θεσσαλονίκη 1995, στις σελίδες 31-38 και 42-43 του οποίου εκδίδονται και μεταφράζονται τα έγγραφα που περιλαμβάνονται εδώ με αριθμό 1 και 3.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Έκφραση ευχαριστίας	9-10
Βιβλιογραφία και Βραχυγραφίες	11-21
Πρόλογος	23-26

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ

Η Μεγάλη Εκκλησία κατά τον Πρώτο Αιώνα μετά την Άλωση

Το τουρκικό φακίόλι και η λατινική καλύπτρα	29-40
Εκκλησίαν έχειν και βασιλέα ουκ έχειν	41-50
Το Ισλάμ και η Ορθόδοξη Χριστιανοσύνη	51-61
Οι ισχυροί υπόδουλοι	63-77
Το χαράτζι : η δύναμη των Μουσουλμάνων	79-89
Τα προνόμια	91-97
Τα έσοδα του ιερατείου	99-107
Οι έδρες των μητροπόλεων	109-144

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ

Τα Έγγραφα

Τα Μπεράτια	147-153
Τα Φιρμάνια	153-154
Τα Ιεροδικαστικά Έγγραφα	155
Σχετικά με τα έγγραφα	155-156
Μπεράτι του Βαγιαζήτ Β΄ (1483)	157-162
Ιεροδικαστικό έγγραφο (1489)	163-164
Ορισμός του Βαγιαζήτ Β΄ (1494)	165-166
Ορισμός του Σελήμ Α΄ (1516)	167-168
Ιεροδικαστικό έγγραφο (1520)	169-170
Ορισμός του Σουλεϊμάν του Μεγαλοπρεπούς (1525)	171-173
Μπεράτι του Σουλεϊμάν του Μεγαλοπρεπούς (1525)	174-178
Μπεράτι του Σουλεϊμάν του Μεγαλοπρεπούς (1551)	179-182

Μπεράτι του Σουλεημάν του Μεγαλοπρεπούς (1564)	183-185
Μπεράτι του Σελήμ Β΄ (1567)	186-187
Γλωσσάριο	189-190
Ευρετήριο	191-200
Υστερόγραφο	201
Πίνακες	209-224

ΠΙΝΑΚΕΣ

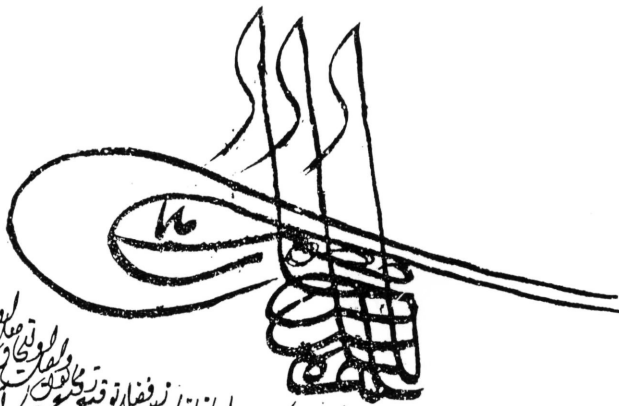
[illegible]

و نه بگویند عزلی و نصبی بگویند اندک الله و غرور با جریب رخ فوش
 او لیکن چه که متر بار بار رخ الله اما کند و آینای نه مخالف حرکت ایدر
 جمعی مدره بولید لرا اتفاقا فیتس اولنوس غله مسخی اولور
 اختیار ایلد و کالی بر کس نه دلخی باری ریاض نصب اولنه مدره بولید
 و بقیوس اوله اولدن قایم ویر و کلد و کالی بستکتی کایم
 قایم و بیع لیس مدخر دیر کایم بنا فکان مانع مدافع اولمیه نه الحاح
 روم ابلندن و انا طویل اول دن بلور ریاض اولنار مدره نه حکم ایدر
 کلدیه به دلخی حکم ایدر و بوندن غیر کی کلیسا لبره بجزد دار ریاض
 و مدره بولید لرد و کایم کلد و کایم کایم کایم کایم کایم کایم کایم
 کسنه ارا لرنه کایم کایم کایم کایم کایم کایم کایم کایم کایم
 و بایکلیس و کلیسا لرن متعالی الله نوقف یا غلب و با عی لرد ویر لرد
 و ایا زهر لرد و کایم کایم کایم کایم کایم کایم کایم کایم کایم
 و نصب اند و کی کسنه لردن غیر کی مسلمانان و کایم کایم کایم کایم
 کسنه متوض اولمیه برو تبال اولسون و اوتنه تبال اولسون و اوالله
 اولسون کرا و الله نیدر لرا سلوب غرور انزهر حکمند الله کسنه
 تخطو ایلیمه ذکر الله نکسنه لردن کمی و لردن جفان و کمی و لردن

یرنه نصبت ایلیم و مدح بولید و بابا کورد و یا بر کشتن
 فوت او املوا اولم و مر نه نصبت ایدر سه مقبول و مر نه غرور کورد
 بر کشتن و یا بر یا پس فوت اولم کمنه سی واره سی
 اولم کمنه کندی ز زندکی بین بیک و بین بیکده زبان سن سو کور
 ضبط ایدوب بین بیکده اکسوی کور نور بار یاغ آلوت منصرف
 الله اول بایم موقوعی فضل ایلیم و بر عورت ارزنده قاجم
 و بر کور عورتی شملوا اولم و یا بر کور عورت املوا اولم
 علامی کده تور کندی و عا ذکار کده کارلن مسالنه بار یاخذن
 غیری کمنه ارالرنه کیرمه و بوندن غیری کافوردن بر کمنه ایتهای
 ازین کده اتر میا و بوشتا میه و کلیایه قی میا و بکر یاغ
 اند و کی میرت غرور بار یاخذن غیری کمنه لهرالرنه کیر میا و بوندن
 اقل بار یاخار مر نه منصرف اولم کلدایا یسه به لعی منصرف الله
 و بار یاخار معالج به بوندن موقوعی یتدن ننه وار سه حاکم
 الوقت اولم حکم ایدوب الیون کور و کور کندی بر کمنه
 جبر که ملان اتمیل و بار یاخار متعلق اصور و کمنه
 فضل ایلیم و ر مقربی نام کلیای حدوی یا حدوی
 بعد از الله ایوبانیس و بر صو و نام کلیای لری و مرور
 متعلق الله باغلبای و اولر یا هو کور مندر یا بوندن اول

سحر کتاب و موجب تطهیر اولدیرکم سنه انی و عیس
 و اما نام و سبع الاولدیرکم سکر انی کوشن و افع اولدیرکم سکر انی
 کوشن سنه ثلث و عیس جباري الاولدیرکم سکر انی کوشن و افع اولدیرکم
 ابریکرکم انی کوشن کلخ اسلامبول باریانی رسوم بقیه سنه حواله
 کلان ساخ بلوکر احمد العلوی فی شید اقرار و اعتداف ابروب
 ایتدیکه سلامکردهن پولیدی ما قسعودن بکر بیری بک سکر سنه
 افرنجیه الدم قبض اتم و یوا اقرار اصحابی کوشن و اعس
 مرعیای مقبلا و مصدقین قبل الحقه الله بیده شفا یا جوکر و هم
 مترو و لرن طنین اقرار و صدیق بولدر لا بدند کفر مقتله
 طلبیه بولن رسال حکم رقم اولدیرکم الله ویرلدر ناکه عسایام
 حواله و وکروی و در فی الیوم انامسک و العی و عسایام
 و اما
 محمد علی پاشا و مورولو کفر و قاسم و علی و عیسی
 الموصوفه الیهم السلام عفو عمنهم

و الحمد لله و الصلوة علی من فیها
 السلام
 محمد علی پاشا و مورولو کفر و قاسم و علی و عیسی
 الموصوفه الیهم السلام عفو عمنهم

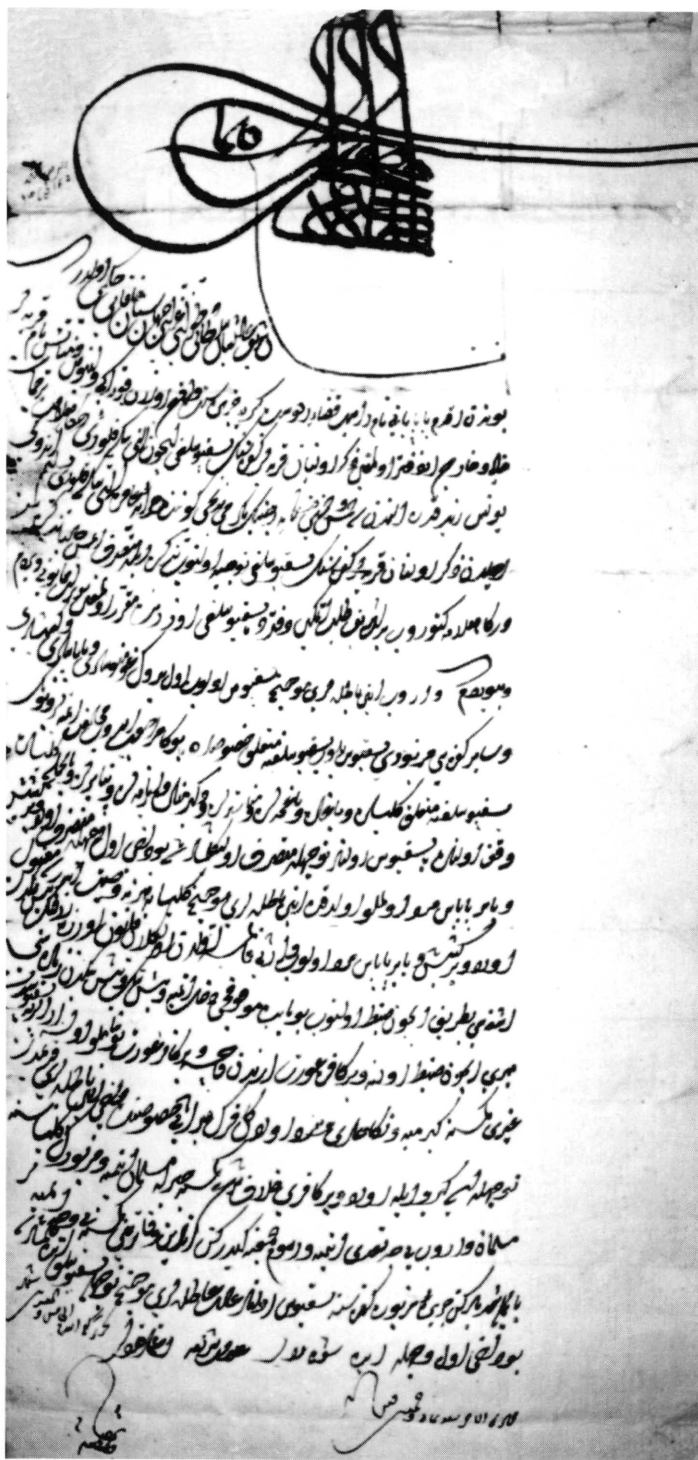
[illegible]

الحمد لله
 رب العالمين
 الذي هدانا لهذا
 الذي كنا لنهتدي لاه
 ما كنا لنهتدي لاه

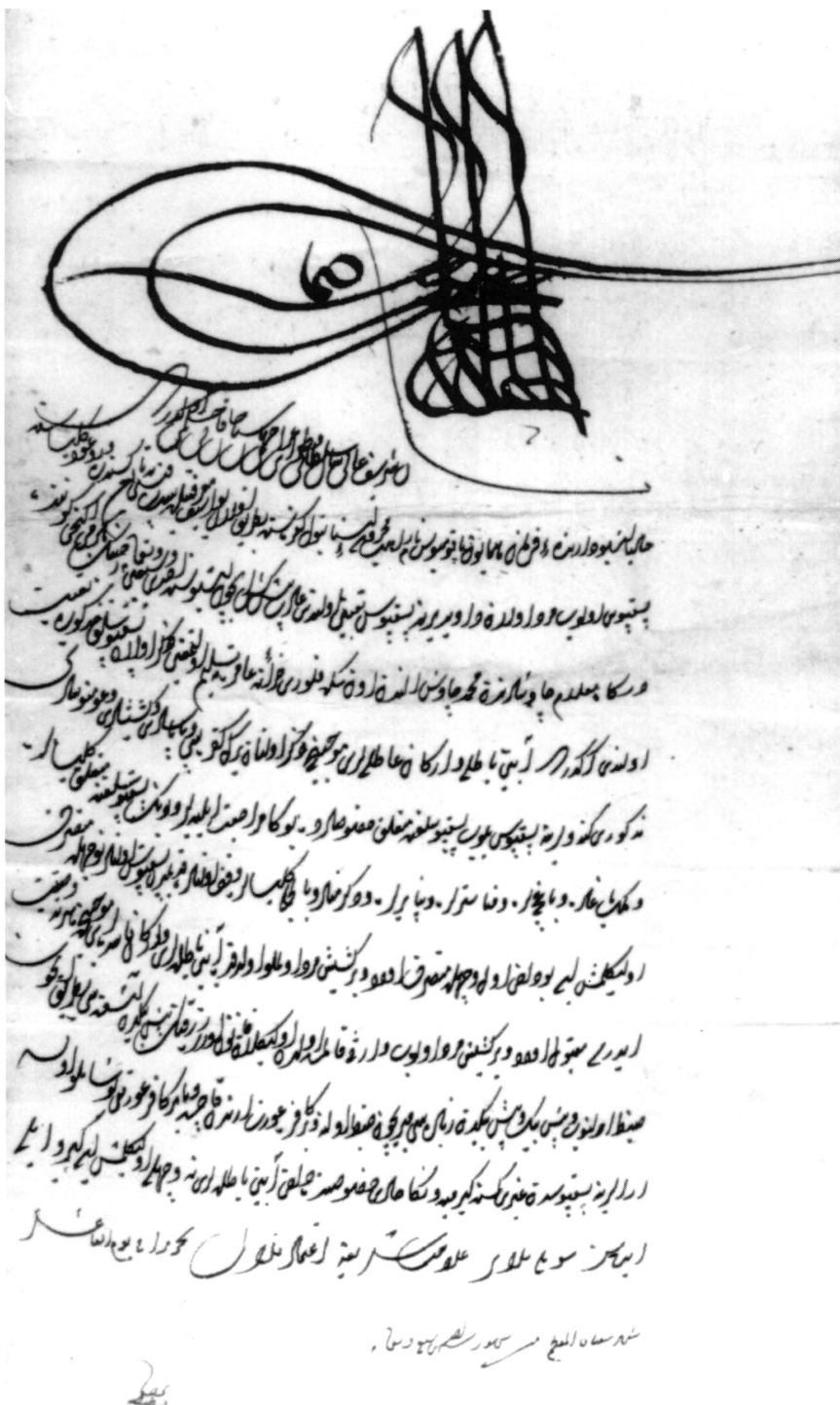
سبب خبر کسایم و داعی بطریق طایف
 اوار که جزیره بنظنوس و قنبرند و بعضی جزیره
 مزید خلقند غمخوار اولان استوار الوسیف
 بابا کتوری مجلس شرع صلی الله علی بابا استوار الوسیف
 شویله توری کلهم قلوب ایند که مذکور بابا کتوری غمخوار
 لای خدمت تفحص تقصیر استوار و هر مذکور بیخ کور کن
 ذکر اولان جزیره لکن جمیع کسایم جزیره ان اراضی انوار
 استوار و کلان جزیره مزید و ارب کلان و
 بلاط جاعندی حسن استوار و پاشا بابا استوار
 و دمنی استوار بابا باغچه استوار جنتی حاضر و ارب
 ایند که ان الا فی جزیره مذکور کافر لکن غمخوار
 اولان مذکور بابا کتوری اراضی انوار استوار
 خبر و کلان جزیره بابا کتوری حوض بالی و اراضی
 ذکر اولان غمخوار بر انج فراغ اندم حسن استوار
 داز کلان و دی ایله اولان ماجر انک و قوی افزار
 بود و تقه بالی و اراضی طالبی بدین و اراضی
 لای الحامه مذکور حال اولان و اراضی و اراضی
 المرجب حوض مشهور است و عشرین و شصت

بابا کتوری	و کتوری	و کتوری
محمد الله	بدین	و کتوری
و کتوری	و کتوری	و کتوری
در و کتوری	اساعیل	و کتوری

[illegible]

Φωτ. 8α. Μπεράτι του Σουλελιάν του Μεγαλοπρεπούς (1551)

Φωτ. 9. Μπεράτι του Σουλεϊμάν του Μεγαλοπρεπούς (1564)

NATIONAL HELLENIC RESEARCH FOUNDATION
INSTITUTE FOR BYZANTINE RESEARCH
SOURCES 2

Elizabeth A. Zachariadou

TEN TURKISH DOCUMENTS
CONCERNING THE GREAT CHURCH
(1483-1567)

ATHENS 1996

ISSN 1107-0609
ISBN 960-7094-69-7